

Buludxan
Xəlilov

AZƏRBAYCAN DİLİ:

*milli varlığımız,
mənəvi sərvətimiz*

Elmi redaktor:
Vilayət ƏLİYEV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:
Cəfər CƏFƏROV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İsmayıl MƏMMƏDOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Akif MİRİYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bədii redaktor:
İbrahim Nizamioğlu

Buludxan Xəlilov.
AZƏRBAYCAN DİLİ: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz.
Bakı, ““Bakı Çap Evi” Nəşriyyatı, 2013, 268 səh.

ISBN _____

Kitabda Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Konstitusiyada rəsmiləşdirilməsi üçün ziyalılar tərəfindən irəli sürülən alternativ variantlar (Azərbaycan türkcəsi, Azəri türkcəsi, Azərbaycan türk dili və s.) **təhlil olunur**. Bu məsələ müzakirə obyektini kimi fikir və mövqeləri üzə çıxarır. 1995-ci ildə dövlət dilinin adı ilə bağlı müzakirədə fikir söyləyən hər bir kəsin mövqeyinə ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən diqqətlə yanaşıldığı tədqiqat zamanı nəzərdən qaçırılmır.

Kitabda dövlət dilinin adı ilə bağlı müzakirədə tarixi keçmişimizə, tarixi və milli dəyərlərimizə önəm verilir. Mənbələrə, faktlara, reallıqlara istinad edərək dövlət dilinin adı ilə bağlı fikir yürüdən ziyalılarımızın mövqeyi aydın məntiqlə şərh olunur.

Kitabda ziyalılardan dilimizin adı ilə bağlı yeni konstitusiya layihəsinin müzakirəsindəki çıxışları da verilir.

Kitabdan dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, siyasətçilər faydalana bilərlər.

Heydər Əliyev və Azərbaycan dili

Dilin nüfuzlu olması üçün onun dövlətin nüfuzu ilə bağlılığı vacib amillərdən biridir. Dövlətin nüfuzu isə həmin dövlətə başçılıq edən şəxsiyyətin nüfuzlu olmasından asılıdır. Bu mənada ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, memarı kimi böyük şəxsiyyət idi. Onun çoxsahəli xidmətləri içərisində doğma ana dilinə - Azərbaycan dilinə nüfuz gətirməsi, xüsusilə qeyd olunmalıdır. *“Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım ilə fəxr edirəm”*. Bu fikir Heydər Əliyevə məxsus olmaqla, həm də dövlətin atributlarından biri kimi dilə önəm verir, onun dəyərini artırır.

Heydər Əliyev hələ 1978-ci il konstitusiyasında Azərbaycan dilini dövlət dili kimi rəsmiləşdirmişdi. Əslində bununla Heydər Əliyev dilimizin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir, hər bir kəsin, xüsusən də mütəxəssislərin qarşısına mühüm vəzifələr qoyurdu.

Heydər Əliyev 1995-ci ildə dilimizin adının Azərbaycan dili olmasını referendum yolu ilə qəbul olunmuş konstitusiyada təsbit etdirdi. Bununla da dilimizin adı ilə bağlı olan alternativ variantlara (Azərbaycan türkcəsi, Azəri türkcəsi, Azərbaycan türk dili və s.) son qoyuldu.

Dilimizin adı ilə bağlı alternativ variantlar o dövrdə cəmiyyətdə də böyük çaşqınlıq yaradırdı. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci ilin noyabr ayında olan iclasında dövlət dilinin adı barəsində komissiya üzvlərinin bəziləri Azərbaycan türk dili, Azərbaycan türkcəsi adlarına müsbət fikir bildirmişdir. Ancaq bu məsələ çox həssas məsələ olduğu üçün Heydər Əliyev bu fikrin müzakirəsinə çox diqqətlə yanaşdı. Və bu məsələnin müzakirəsində qəti sözünü dedi. O, 1995-ci ilin noyabr ayının 2-də Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında bütün təkliflərə hörmət və diqqətlə yanaşaraq öz qeyd və fikirlərini də əminliklə söylədi: *“Mən gündəliyə bir məsələni təklif etmişəm və bu gün bu məsələnin müzakirə olunmasını lazımlı hesab edirəm. O da konstitusiya layihəsinin 23-cü maddəsi – Azərbaycanın dövlət dili haqqında olan maddədir. Nə üçün mən bu maddəni xüsusi müzakirə etməyi lazım bilirəm, nə üçün bu maddəyə bu qədər diqqət verilir və nə üçün şəxsən mən*

diqqət verirəm? Ona görə ki, bu maddə konstitusiyamızın çox əsas maddələrindən biridir. Bir də ona görə ki, dövlət dili haqqında respublikamızın tarixində və xüsusən XX əsr tariximizdə cürbəcür mənbələrdə cürbəcür ifadələr olubdur. Bunların hamısını müzakirə edib, son bir qərara gəlmək lazımdır. Ona görə də mən bu məsələnin xüsusi müzakirə olunmasını lazım bilmişəm".

Heydər Əliyev bu məsələnin nə qədər tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyini hamıdan yaxşı bilirdi. Məsələnin siyasi məqamlarını dərinlən bilməklə yanaşı, əhəmiyyətli olduğunu da diqqət mərkəzində saxlayırdı. *"Sadəcə onu qeyd etmək istəyirəm ki, bu məsələyə komissiyanın sədri, Azərbaycanın prezidenti kimi şəxsən mən xüsusi fikir verirəm. Bir də qeyd edirəm ki, tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyinə, vacibliyinə, həm də onun barəsində cürbəcür fikirlər olduğuna görə, hətta müəyyən qanunsuz qərar qəbul edildiyinə görə mən bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verirəm".*

Heydər Əliyev 2001-ci il iyunun 18-də dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fərman imzaladı. Bu fərmandan irəli gələn məsələləri yerinə yetirmək üçün 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamla dil komissiyası yaradıldı. Dilə olan hədsiz məhəbbət və dövlət başçısının qayğısı kimi 2001-ci il avqust ayının 9-da *"Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında"* Fərman imzalandı. Bu fərmanla hər il avqust ayının 1-i respublikamızda Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi təsis edildi. 2002-ci il sentyabrın 30-da *"Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında"* Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edildi.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu-

nun verilməsində öz təcrübəsini və əməyini əsirgəmədi. Azərbaycan dilini qorudu, yaşatdı və dövlət dili səviyyəsinə qaldırdı.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarı ilə hər il fevral ayının 21-də Ana dili günü qeyd olunur. Deməli, dünyanın hər yerində ana dilinə diqqət yetirilir, ana dilinin mövqeyi, nüfuzu yüksək qiymətləndirilir. Bu mənada Heydər Əliyev dünyanı yaxşı bilən, təhlil edən bir ictimai – siyasi xadim, dövlət adamı kimi yaxşı bilirdi ki, dillərin mövcudluğu, nüfuzu müasir cəmiyyətdə əvəzsiz rol oynayır. Əlbəttə, biz Azərbaycan dilini qorumasaq, milli düşüncəmizi, məfkurəmizi qoruya bilmərik. Eyni zamanda dünya mədəniyyətinə, siyasətinə, müasir dünyanın düşüncəsinə qalxa bilmərik. Bütün bunların hamısına biz dilin sayəsində nail oluruq. Məhz doğma ana dilimiz – Azərbaycan dili inkişaf etməsə, başqa dillərin təsirindən yaxa qurtara bilmərik. Bununla da azərbaycançılıq təfəkkürünü, düşüncəsini və bunun hər ikisinin səviyyəsini itirə bilərik. Ona görə də Heydər Əliyev dünyanı yaxşı bilən, tanıyan bir azərbaycanlı, dövlət adamı kimi Azərbaycan dilinin statuslu olmasını dərindən dərk edərək həyata keçirdi. O, yaxşı bilirdi ki, Azərbaycan dili statuslu olmasa, onda ingilis, fransız, alman, ispan və s. dillərin nüfuzu doğma dilimizin imkanlarına kölgə salar. Bu mənada Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuzunu da apardığı siyasətin tərkib hissəsinə çevirdi və Azərbaycan dilini mötəbər kürsülərdə səsləndirdi. Azərbaycan dilini beynəlxalq miqyasda səsləndirməklə dünyanın nüfuzlu dillərindən olan ingilis, fran-

sız, alman, çin, yapon və s. dillərdə rəqabət prosesinə ana dilimizi qoşdu. Bunun nəticəsində Azərbaycan dili ilə dünyanın nüfuzlu dilləri arasında tərcümə prosesi baş tutdu. Bu, təkcə dilimizin nüfuzlu dillərlə qarşılaşdırılması kimi başa düşülməməli, həm də milli təfəkkürümüzün, məfkurəmizin rəqabətə dözümlü kimi anlaşılmalıdır. Dilimizlə yanaşı, təfəkkürümüzün, məfkurəmizin nüfuzlu dillərə, təfəkkürlərə, məfkurələrə dözümlü kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla da Heydər Əliyev dilimizin dözümlünü, daxili potensialını, imkanlarını ortalığa qoydu və sübut etdi ki, Azərbaycan dili tarixi ənənəsi olan bir dil olmaqla inkişaf etmək imkanına qadirdir. Və dünyanın dillərindən biri kimi həmişə yaşayacaq, insanların ünsiyyətinə xidmət edəcək, nəinki respublikamızın hüduudlarında, həm də rəsmi dövlət dili olaraq mütəbər kürsülərdə səslənəcək, dünyada həmişə mövcud olacaqdır.

Heydər Əliyev dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan 51 milyondan çox azərbaycanlının əlaqələrinin qurulmasında, azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsində doğma ana dilimizin roluna böyük əhəmiyyət verirdi. O, ana dilimiz vasitəsilə dünya azərbaycanlılarının mənəvi məsuliyyətini artırırdı. Ulu öndər Dünya Azərbaycanlılarının Birinci Qurultayında üzünü soydaşlarımıza tutaraq belə söyləmişdir: *“Sizdən çox şey tələb olunmur. Sadəcə, siz unutmamalısınız ki, dünyada müstəqil Azərbaycan dövləti var. Unutmamalısınız ki, bu torpaq bütün azərbaycanlıların doğma torpağıdır. Unutmamalısınız ki, Azərbaycan dövləti mümkün olan çərçivədə hər birinizin hüquqlarınızın qorunması üçün lazımı işlər görəcək-*

dir və bilməlisiniz ki, biz dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar haqqında daim düşünürük, maraqlanırıq, hər bir həmvətənimizin yaxşı, firavan yaşamasını istəyirik, yaşadığı ölkədə özünə layiq yer tutmasını istəyirik". Göründüyü kimi, doğma ana dilində öz fikrini sadə və aydın bir şəkildə ifadə etməklə dünya azərbaycanlılarında məsuliyyət hissini, birliyi, milli və dövlətçilik ruhunu gücləndirirdi.

Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində Azərbaycan dilinin istifadə imkanları ilə bağlı aşağıdakı mühüm işlər görüldü:

a) Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması təmin edildi.

b) Azərbaycanda uşaq bağçalarından başlamış ali məktəblərə qədər təhsilin ana dilində aparılmasına üstünlük verildi.

c) Kütləvi informasiya vasitələrinin dili kimi Azərbaycan dilinə üstünlük verildi.

ç) Azərbaycan dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirildi və onların bir qismi "*Müasir Azərbaycan dili*" dərslisinə görə Dövlət mükafatına layiq görüldü.

d) Dünyada yaşayan 51 milyondan çox azərbaycanlının hər biri anladı ki, onların doğma ana dili Azərbaycan dilidir. Ona görə də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar yaşadıkları ölkələrdə Azərbaycan dilində radio, televiziya verilişləri yayımlamalı, qəzet və jurnallar nəşr etdirməli, məktəblər yaratmalıdırlar. Odur ki, bu istiqamətdə xeyli işlər görüldü.

e) Dövlət orqanlarında çalışanların hər biri Azərbaycan dilinə təkə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də dövlət dili kimi yanaşmalı oldular.

ə) Azərbaycan dili elm, mədəniyyət, siyasət, iqtisadiyyat, hüquq və s. dili kimi özünü təsdiq etdi və s.

Heydər Əliyev hər bir kəsin doğma ana dilini bilməsini, bu dildən istifadə etməsini, Azərbaycan cəmiyyətində hakim dil olmasını vacib sayırdı. Onun fikrincə “... Biz dilimizlə fəxr etməliyik. Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik”. Əlbəttə, Heydər Əliyev Azərbaycan dilini hər bir azərbaycanlıya sevdirdir, bu dilin istifadəsinə təminat verirdi: “*Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır!*”.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilini təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi qiymətləndirmir, həm də doğma ana dilinin arxasında klassiklərimizin, milli – mənəvi dəyərlərimizin, millətin özünün dayandığını öz nitqində həmişə nəzərə çatdırırdı. Onun digər sahələrdə olduğu kimi, dilimiz barəsində də söylədikləri təcrübədən, sınaqdan çıxdığından olduqca təbii və praktik görünür və həmişə də belə olaraq qalacaqdır. Bir sözlə, Heydər Əliyevin Azərbaycan dili – doğma ana dili barəsində dedikləri sadəcə olaraq bir fikir deyildir, qəliblənmiş, ölçülüb – biçilmiş, həkk olunmuş aforizmlərdir: “*Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz, öz klassiklərinin əsərlərini ana dilində oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, tariximizi bilməyəcək, onları oxuya bilməsə, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək, milli – mədəni*

ənənələrimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvər duyğuları, hissiyyatı olmayacaqdır". Bununla da Heydər Əliyev milli – mədəni ənənələrimizin, milli vətənpərvər duyğularımızın, hissiyyatımızın doğma ana dilimizdən, məhz dilimizdən qaynaqlandığını, demək olarsa, asılı olduğunu nəzərə çatdırırdı.

Heydər Əliyevin doğma ana dilimizə qayğısı Azərbaycan müəllimlərinin, dilçi alimlərin qarşısına mühüm vəzifələr qoyur, onların məsuliyyətini artırırdı. Ümummillî liderimiz nitqlərinin birində deyirdi: *"Biz Sovetlər İttifaqının tərkibində idik və rus dili hakim dil idi. O vaxt gənclərin, valideynlərin çoxu öz övladlarını rusdillî məktəblərə qoyurdu.*

Bu da təbii idi, çünki geniş təhsil almaq, Azərbaycandan kənara çıxmaq üçün o dildə təhsil almaq lazım idi. Bunlar hamısı doğma dilimizin tam inkişaf etməsinə müəyyən qədər maneə törədirdi". Göründüyü kimi, Heydər Əliyev doğma ana dilimizdə təhsilin inkişaf etməsinə xüsusi önəm verirdi. Bu da istər – istəməz Azərbaycan dili müəllimlərinin məsuliyyətini artırırdı. Orta məktəb üçün Azərbaycan dili dərsliyi yazan və ali məktəblərdə bu fənni tədris edənlərin rolunu artırırdı. Məsuliyyətimizin ən əsası odur ki, biz orta məktəb şagirdlərinə və ali məktəb tələbələrinə doğma ana dilində nitq vərdişlərinə yiyələnməyi, savadlı yazmağı, fikirlərini sərbəst və səlis şəkildə ifadə etməyi öyrətmək işini bacarmalıyıq. Eyni zamanda doğma ana dilini öyrətmək metodikasında dəyişiklik yaratmalıyıq. Azərbaycan dilini əcnəbi vətəndaşlara öyrətmək metodikasını tapmalı və bu istiqamətdə dərsləklərin, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasına

xüsusi fikir verməliyik. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev bu istiqamətdə müraciətlə deyirdi: *"... Azərbaycan dilini yeni nəslə, uşaqlara çatdırmaq üçün müəyyən tədris imkanları yaratsınlar. Biz bu barədə kömək edəcəyik ki, bizdən sonra gələn nəsillər, sizin övladlarınız, bizim övladlarımız azərbaycançılığı daha da yüksəklərə qaldırsınlar. Azərbaycan dilini, milli – mənəvi dəyərlərimizi daim yaşatsınlar"*.

Heydər Əliyevin dil quruculuğu sahəsindəki xidmətlərini Mustafa Kamal Atatürklə müqayisə etmək olar:

a) Hər ikisi dilin inkişafını təmin etmək üçün xüsusi qurum yaratdı. Mustafa Kamal Atatürk Türk Dil Qurumunu, Heydər Əliyev isə Dövlət Dil Komissiyasını.

b) Hər ikisi dilə dövlət dili statusu verdi. Mustafa Kamal Atatürk türk dilini Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət dili, Heydər Əliyev isə Azərbaycan dilini Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi statuslu etdi.

c) Hər ikisi əlifbada islahat apardı. Mustafa Kamal Atatürk əski əlifbanın latın qrafikalı əlifba ilə əvəz olunmasını təmin etdi. Heydər Əliyev isə kiril əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçmək işini 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı ilə qətiləşdirdi.

ç) Mustafa Kamal Atatürk bosniyalıları, çərkəzləri, meqrelləri, gürcüləri, svanları, kürdləri və digər millətləri türkcülük məfkurəsi ətrafında birləşdirdi. Heydər Əliyev isə talışları, ləzgiləri, tatları, kürdləri və digərlərini azərbaycançılıq ideologiyası ilə birləşdirdi və Azərbaycan cəmiyyətinin normal harmoniyasını yaratdı.

d) hər ikisi öz ölkəsini türkologiyanın mərkəzinə çevirdi.

Mustafa Kamal Atatürk də, Heydər Əliyev də türkoloji konfransların, qurultayların, tədbirlərin keçirilməsini dövlət səviyyəsində ənənə şəklinə saldılar.

Heydər Əliyevin dilimizə qayğısı Azərbaycan dilinin inkişafında mühüm bir mərhələdir. Milli dil siyasətimizin həyata keçməsində, Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafında bu mərhələ hələ çox təhlil olunmalı və öyrənilməlidir.

Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik

Heydər Əliyev müzakirə olunan hər bir məsələnin geniş təhlilinə şərait yaratmaqla yanaşı, aparılan təhlilləri yekunlaşdırmaq, ümumiləşdirmək baxımından da qeyri-adi məntiqə və istedadla malik idi. O, səbrlə, təmkinlə insanları dinləməyi bacarır, söylənilən hər bir fikri yaddaşında saxlayırdı. Bu mənada Heydər Əliyevin güclü yaddaşı vardı. O, kimin nə vaxt nə dediyini yaddaşının gücü ilə çox dəqiq şəkildə başqalarına çatdırır və bununla da hamını heyrətə gətirirdi. Bunu onun 1995-ci ilin oktyabr ayının 31-də Elmlər Akademiyasında ziyalılarının nümayəndələri ilə görüşü və noyabrın 2-də olan müzakirələr də təsdiq edir.

Heydər Əliyev qəbul olunan qərarlarda hər kəsi inandırmağa çalışırdı. O, çalışırdı ki, qəbul olunan qərarlar hər bir kəsi razı salsın, qane etsin. Ona görə də müzakirə olunan məsələlərdə, o cümlədən dövlət dilinin adı məsələsində dəfələrlə müzakirənin aparılmasına geniş imkan yaradırdı. Heydər Əliyev dövlət dilinin adı ilə bağlı olan müzakirələr barədə ümumiləşdirmə apararaq deyirdi: *“Oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasında bütün ziyalıların nümayəndələri bu məsələni müzakirə etdilər. 25-dən çox adam çıxış etdi. Mən bununla qane olmadım. Noyabrın 2-də konstitusiya komissiyasının iclasını tamamilə buna həsr etdim. Biz beş saata qədər müzakirə apardıq. O müzakirədən sonra bəlkə də qərar qəbul etmək olardı. Görürsünüz ki, mən bu gün konstitusiya komissiyasının və işçi qrupunun üzvlərinin burada iştirakı ilə müzakirəni yenə də davam etdirirəm”*.

Heydər Əliyev dil, millət anlayışına izah verir, onun hər birinin dialektik mahiyyətini açırdı. Bu anlayışları dilçi, tarixçi, filosof kimi şərh edirdi. Məsələn, *“Dil, millət fəlsəfi məfhumdur, tarixi anlayışdır. İnsanlar dünyada mövcud olandan onlar hansısa dillərdə danışdıqlarıdır. Bir halda ki, insanlar olub, demək, onların bir – biri ilə əlaqəsi üçün dil də olubdur”*. Başqa bir fikrə diqqət edək: *“İnsanlar dünyada mövcud olandan müəyyən tayfalar, qruplar yaranıbdir, bundan sonra onlar güclənib, millət şəklinə gəlib çıxıblar. Ona görə həm millət anlayışı, həm dil anlayışı, yenə deyirəm, fəlsəfi məfhumdur, fəlsəfi, tarixi anlayışdır. Dialektikanın qanununa görə bu iki anlayış daim inkişafda, dəyişiklikdə olubdur”*. Bax budur Heydər Əliyevin dilə, millətə baxışının fəlsəfəsi, dialektikası, elmi və məntiqi yanaşması.

Heydər Əliyev elmi nöqteyi – nəzərdən hazırlıqlı oldu-

ğundan o, bəhs etdiyi sahələrlə bağlı öz görüşlərini aydın məntiqlə söyləyirdi. Konkret olaraq dövlətimizin dilinin adına gəldikdə isə o deyirdi: *"... Heç kəs deyə bilməz ki, XII əsrdə kim nə deyibsə, o bu gün bizim üçün əhəmdir. Heç kəs deyə bilməz ki, XV əsrdə kim nə deyibsə, o da bizim üçün əhəmdir. Bunu nəzərə almaq lazımdır və bunu unutmaq lazım deyil. Bu gün biz dövlət dilimiz haqqında məsələni müzakirə edərkən heç bir konyukturaya yol verməməliyik. Hansısa bir qərarı qəbul edəcəyiksə, - bu, kimin xoşuna gələcək, ya gəlməyəcək, - bu bizi narahat etməməlidir. Biz onu həqiqət əsasında qəbul etməliyik və kimdənsə üzrxahlıq da etməməliyik: Bağışlayın, biz sizinlə qardaşlıq, amma biz dilimizi belə etmək isəyirik. Mən bununla da razı deyiləm".*

Heydər Əliyev əsl dilçi, tarixçi kimi təhlil aparır – dilimizin kökü barədə müfəssəl məlumat verir, dilimizin mənsub olduğu qrupu xarakterizə edir, keçdiyi inkişaf yollarını səciyyələndirir, dilimizin daim inkişafda olduğunu söyləyirdi. O deyirdi: *"... Keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq məskun olubdur. Yəni türkdilli xalqlar çoxsaylıdır və millətə, dilcə türk kökündən olan xalqlar çoxsaylıdır. Əgər keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq olubsa, onun hüdüdlərindən kənar da var. Bu da təbiidir, çünki dünyada olan dillər ayrı – ayrı dil qruplarına bölünüblər və bu dil qrupları tarix boyu, əsrlər boyu formalaşıblar, sonra şaxələnilər və hər bir şaxə müəyyən proseslər nəticəsində öz istiqamətində inkişaf edib və gəlib indiki səviyyəyə çatıbdır".* Bununla da Heydər Əliyev dillərin, o cümlədən türk dillərinin tarixi köklərindən şaxələnməsini təbii bir proses kimi qiymətləndirir, hər şeyin inkişafda olduğunu dünya yarandığı gündən indiyə qədər baş verən inkişaf kimi dəyərləndirirdi. Doğrudan da, dünyada hər şey dəyişir, inkişaf edir, yeniləşir, bir söz-

lə, olduğu kimi qalmır. Belə olan təqdirdə şaxələnmənin, diferensiallaşmanın qarşısını almaq inandırıcı görünür. Bu mənada keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində yaşayan 23 türkdilli xalqın hər birinin dilinin adı olması onların tarixi nailiyyətləridir, onların inkişafıdır. Ancaq bununla belə, inkişaf türkdilli xalqların heç birinin tarixi – etnik kökünü inkar edə bilmir, bu heç mümkün də deyildir. Bu mənada Heydər Əliyev dillərin (o cümlədən türk dillərinin) dünəni, bu günü və sabahı barədə aydın bir məntiqlə deyirdi: *“Şübhəsiz ki, dünyada olan dillərin bugünkü səviyyəsi də son hədd deyil. Başəriyyət, insan cəmiyyəti daimidir, hər şey inkişafdadır, yüz, iki yüz, beş yüz ildən sonra nə olacaqdır, - bunu biz indi deyə bilmərik. Ancaq şübhəsiz ki, nə dünya belə olacaqdır, nə də dünyanın mənzərəsi bu şəkildə qalacaqdır. Hər şey inkişafdadır. Belə olan halda, şübhəsiz ki, bizim mənsub olduğumuz türkdilli xalqlar da şaxələnilər, məskun olduqları yerin, ərazinin təsiri altında, qonşularının, başqa amillərin təsiri altında hərəsi öz istiqamətində inkişaf edibdir”*. Bununla da Heydər Əliyev türkdilli xalqların ortaq dəyərlərdən, vahid kökdən şaxələnməsini təbii qəbul etməklə yanaşı, hər birinin məskun olduğu ərazinin, əlaqədə olduqları xalqın təsiri ilə bağlı özünəməxsus xüsusiyyətlər əldə etdiklərini də istisna etmirdi. Heydər Əliyev türk dillərinin dövlət dili statusu alması barədə qeyd edirdi ki, burada dövlətin yaranması və dövlətin formalaşması vacib amillərdəndir. Düzdür, türk xalqlarının dövlətçilik tarixi və çoxlu dövlətləri olmuşdur. Ancaq türk xalqlarının (xüsusilə keçmiş Sovetlər İttifaqında yaşayan 23 türkdilli xalqın) milli dövlətlərinin dövlət dili daha çox XX əsrlə bağlıdır. Yəni, türk sözü ümumiləşdirici bir etnik termin kimi tarixən millət və dövlət adı kimi işlənmişdir.

Sonralar bu sözün (türk sözünün) ehtiva etdiyi millət və dövlət anlayışı inkişaf etmiş, şaxələnmiş, qol – budaqlara ayrılmışdır. Bütün bəşəriyyət üçün millət, dövlət anlayışı və onun statusunun müəyyənlişməsi türk xalqlarının da, təbii ki, tarixi taleyidir. Bu barədə Heydər Əliyev deyirdi: *“Ancaq bu dillərin, yəni bizim bu türk dili qrupuna mənsub dillərin gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatması XX əsrdə baş veribdir. Mən başqa Avropa dillərini demirəm. Dövlət dili statusu alınması da, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır”*.

Heydər Əliyev dövlət dili anlayışına aydınlıq gətirmək üçün tarixdən müqayisələr gətirir, qohum – qardaş türk xalqlarının tarixində baş vermiş hadisələri xatırladırdı. Bununla da müqayisələr və tarixi gerçəklikləri üzə çıxarmaq yolu ilə dövlət dili və onun formalaşması ilə bağlı həqiqətləri söyləyirdi. O, Osmanlı imperatorluğunun simasında bu imperatorluğun dilinin adı və Türkiyə Cümhuriyyəti yaranandan sonra bu cümhuriyyətin dövlət dilinin adı barədə çox dəqiq elmi fikri dəlil kimi gətirirdi. Bu mənada Heydər Əliyevin dediklərini xatırlamaq yerinə düşər: *“Osmanlı imperatorluğu və Osmanlı dili bu müzakirələr zamanı (yeni konstitusiya layihəsində 23-cü maddənin – dövlət dili məsələsinin müzakirəsi nəzərdə tutulur – B.X.) tez – tez yada salınır. Amma məlumdur ki, Osmanlı imperatorluğunun dövlət dili XIX əsrdəki türk dili deyildi, tarixçilərimiz bunu yaxşı bilirlər. İmperatorluq Osmanlı İmperatorluğu idi, amma dövlət dili türk dili deyildi. Götürün arxivlərdə onların kitablarına baxın, həmin padşahların, sultanların fərmanlarına baxın, onlar türk dillərində yazılmayıb. Bütün bunlar ərəb–fars dillərində yazılıb. Gedin İstanbuldakı muzeylərə baxın, yaqın çoxları baxıblar, kim*

baxmayıbsa gedib baxa bilər. Mən bundan Türkiyənin dövlət başçıları ilə danışıqlarımda da söhbət açmışam. Onlar da deyiblər ki, bəli, belə olub. Onlar da Türkiyə Cümhuriyyəti yaranandan sonra indiki türk dilini formalaşdırıb, dövlət dili ediblər". Bu, tarixi bir nailiyyətdir ki, türk sözünü dövlət dilinin adı kimi Türkiyə Cümhuriyyəti götürüb, inkişaf etdiribdir. Düzdür, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti türk sözünü dövlət dilinin adı kimi qəbul edibdir. Ancaq o vaxt Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaşaya bilmədiyi üçün onun dövlət dili olan türk dili də öz statusunu qoruya bilməmişdir. Buna baxmayaraq, Mustafa Kamal Atatürkün qurduğu Türkiyə Cümhuriyyəti yaşamış, inkişaf etmiş, dünya birliyində öz yerini tutmuşdur. Bu cümhuriyyətin dövlət dili olan türk dili də inkişaf etmiş, bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Bu barədə Heydər Əliyev deyirdi: *"Bizim üçün dost, qardaş olan Türkiyə Cümhuriyyətinin böyük Atatürkdən sonra onun fəaliyyəti nəticəsində bir cümhuriyyət kimi meydana gəlməsi, dünya birliyində öz yerini tutması və özünün dövlət dili olması bizi sevindirən bir haldır. Bir qardaş, dost ölkə kimi biz bunu böyük bir nailiyyət hesab edirik".*

Heydər Əliyevin dilimizin dövlət dili statusunu alması ilə bağlı fikirləri də maraqlıdır. Dilin mövcudluğu, həmin dildə danışılması hələ dilin statuslu olması deyil. Dilin dövlət dili statusunu alması üçün dövlətin mövcudluğu və onun konstitusiyasında dövlət dili ilə bağlı maddənin olması əsas şərtlərdən biridir. Eyni zamanda dövlət statuslu dilin tədrisinə, bütün sahələrdə tətbiqinə və tədqiqinə geniş şərait yaratmalıdır. Məhz Heydər Əliyev bütün bu amillərin və şərtlərin əlaqəsi ilə məsələlərə yanaşırdı. O deyirdi: *"Bizim ərazimizdə, yəni Azərbaycanda yaşayan insanlar, İranda*

yaşayan və bizim dilə mənsub olan insanlar, Türkiyənin şərq hissəsində yaşayan və azəri adlanan insanlar keçmişdə də, elə XX əsrdə də biz danışdığımız dildə danışılar. Ona görə də dilimizin dövlət dili statusu alması yalnız və yalnız 1978-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyada olubdur. O vaxta qədər bizim dilimiz dövlət dili statusu almayıbdır. Hamı bu həqiqəti bilməlidir”.

Dili birinci növbədə xalqın özü yaşadır, qoruyub saxlayır. Belə ki, xalq öz doğma ana dilində danışır, bir – biri ilə ünsiyyət qurur, dili nəsil-dən-nəslə ötürür. Bizim hər birimiz doğma ana dilimizin bu günə gəlib çatmasında öz ulularımıza, ata-babalarımıza borcluyuq. Bu, işin bir tərəfidir. İkinci tərəfdən, dili xalqın böyük şəxsiyyətləri – şairləri, yazıçıları, filosofları, mütəfəkkirləri yaşadıblar. Onlar bu dildə öz əsərlərini yazıblar. Bu dil vasitəsilə nəsillər arasında əlaqə qurublar. Bir sözlə, bu dil vasitəsilə həm özlərini yaşadıblar, bu günümüzdə gəlib çıxıblar, biz onları oxuyuruq, öyrənirik, həm də dili inkişaf etdiriblər, zənginləşdiriblər, yəni dili yaşadıblar. Beləliklə, dil xalq və onun içərisindən çıxan ziyalılar tərəfindən qorunur, işlənir, yaşadılır. Əgər ya xalq, ya da ziyalılar bu işə ögey münasibət bəsləsələr, onda dilin yaşamasından və inkişafından danışmaq əbəs bir söhbət olar. Bax, bu baxımdan da Heydər Əliyev məsələlərə elə aydın izahlar verirdi ki, bu izahları hər kəs çox asan başa düşürdü. O, deyirdi: *“Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, torpaqlarımız, ərazimiz cübəcür şahlıqların, sultanların, xəlifələrin, dövlətlərin əlinə keçdiyi vaxtlarda da dilimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır, eyni zamanda onu xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşadıblar”.* Heydər Əliyev bununla əcdadlarımızın qədir – qiymətini bilməyi, eyni zamanda xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərinin xidmətlərini unutmamağı, qədir-

bilənlik göstərməyi vacib sayırdı. Hətta bu istiqamətdə elə incə məqamlara diqqət yetirirdi ki, onu yalnız həmin sahəni dərinləndirən bilənlər duya və mütəxəssis kimi fikir yürüdə bilərdi. Məsələn, o, qədirbilənliklə xalqımızın görkəmli şəxsiyyətlərinin bir qismi barədə deyirdi: *“Böyük şairimiz, filosofumuz, mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəvi əsərlərinin hamısını fars dilində yazmağına baxmayaraq, yenə də türk dili haqqında öz sözünü deyibdir. Böyük Füzuli əsərlərinin əksəriyyətini ərəb dilində yazmağına baxmayaraq, türk dilində də yazıbdir və dilimizi yaşadıbdır. Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, XX əsrdə dünyaya gəlmiş böyük şəxsiyyətlər – yazıçılar, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadə, şairlər, dövlət xadimləri və mütəfəkkir insanlar Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Fətəlixan Xoyski, Məmmədəmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Dadaş Bünyadzadə və başqaları öz əsərləri ilə, verdikləri qərarlarla, dekretlərlə, sənədlərlə bizim dilimizi yaşadıblar”*.

Heydər Əliyev dilimizin inkişafını elmin, mədəniyyətin, ictimai – siyasi həyatın inkişafı ilə bağlayırdı. Dilimizin XX əsrin 20-ci, 30-cu, 40-cü illərindəki səviyyəsi ilə 90-cı illərdəki səviyyəsini nəzəri və praktik baxımdan müqayisə edirdi. Bu illər ərzində dilimizin nə qədər zənginləşdiyini, görkəmli dilçi alimlərimizin, şairlərimizin, yazıçılarımızın, jurnalistlərimizin yetişdiyini Azərbaycan xalqının böyük nailiyyəti kimi qiymətləndirirdi. Doğrudan da dilçilər, ədəbiyyatçılar, şairlər, yazıçılar, jurnalistlər ordusunun yaranması dilimizi inkişaf etdirib, zənginləşdiribdir. Bu böyük ordu xalqımıza dilimiz vasitəsilə xidmət göstəribdir. Dilimizin imkanları onların hər birini xalqın gözündə böyüdübdür. Odur ki, Heydər Əliyev deyirdi: *“... 1920-ci ildə dilimiz bu qədər zəngin, eyni zamanda bu qədər sadə, səlis, bu qə-*

dər təmiz və cazibədar olmayıbdır. 30-cu ildə də, 40-cı ildə də belə olmayıbdır. Demək, həyat inkişaf etdikcə, xalqımız mədəniyyət yolu ilə, elm yolu ilə inkişaf etdikcə, irəliyə getdikcə, dünya mədəniyyətindən bəhrələndikcə öz dilini də ilbəl inkişaf etdiribdir. Əgər XX əsri götürsək, xüsusən 20-ci ildən indiyədək Azərbaycanda böyük dilçi alimlər ordusu, böyük ədəbiyyatçılar, şairlər, yazıçılar, jurnalistlər ordusu yaranıbdir”.

Heydər Əliyev XX əsri Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin tədqiqində, təbliğində və dünyada tanınmasında xüsusi bir mərhələ sayır, əvvəlki əsrlərlə müqayisədə bu əsrin (XX əsrin) xalqımıza verdiyi imkanları dövrümüzün bəhrəsi kimi dəyərləndirir. Əlbəttə, bu prosesdə Azərbaycan adı hər bir şeyin fəvqündə dayanır: *“Məhz bu dövrdə biz Nizami Gəncəvini qaldıraraq dünyaya tanıdığımızı bilmişik. Məhəmməd Füzulini də, Nəsimini də, Mirzə Fətəli Axundovu da, Sabiri də, Seyid Əzim Şirvanini də, Abbasqulu Ağa Bakıxanovu da tanıtmışdıq və bütün bunların hamısını o dövrdə etmişik. Bu şəxsiyyətlər keçən əsrlərdə, dövrlərdə məgər dünyada bu qədər məşhur olublarmı? Yox, heç vaxt. Bu, bizim dövrümüzün bəhrəsidir və bunların hamısı da Azərbaycan adı ilə, dili ilə bağlı olubdur”.*

Heydər Əliyev dilin yarandığı vaxtdan inkişaf etdiyini, lüğət tərkibinin zənginləşdiyini, dilin qrammatik quruluşunda gedən unifikasiya prosesini nəzərə alırdı və Azərbaycan dilinin də belə inkişaf mərhələlərindən keçib gəldiyini, bu gün zəngin dilimizin olduğunu qeyd edirdi. Onun məntiqi belə bir düzgün qənaəti ortalığa qoyurdu ki, hər bir dövrün, əsrin, mərhələnin dili öz fonetik, leksik, qrammatik quruluşu baxımından özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Əlbəttə, dil nə qədər zəngin olarsa, orijinaldan tərcümə olunan əsərlər

də bir o qədər kamil və dolğun olar. Bu mənada Azərbaycan dilinin zənginliyi imkan verir ki, orijinaldan dilimizə tərcümələr edilsin və bu istiqamətdə də dilimizin ənənəsi var.

Heydər Əliyev tərcümə, tərcümənin təkmil olması, tərcüməçilərin rolu və s. məsələlər barədə Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin orijinaldan Azərbaycan və rus dillərinə olunan tərcümələri əsasında maraqlı fikirlər söyləyirdi: *"Biz Nizami Gəncəvinin əsərlərini, bütün poemalarını, "Xəmsə"sinin ilk dəfə 1948-ci ildən sonra öz dilimizə, yəni indi danışdığımız Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmişik və xalqımıza çatdırmışıq. Siz bunu da bilməlisiniz ki, mən Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin ilk dəfə rus dilinə tərcümə edilib Moskvada nəşr edilməsinə nail olmuşam... Mən bununla bir neçə il məşğul olmuşam. Nizami Gəncəvinin poemaları rus dilində tamamilə nəşr edilməmişdi".*

Heydər Əliyev məşğul olduğu sahəni şəxsən özü araşdırmağa, problemləri üzə çıxarmağa, onun həlli yollarını müəyyənləşdirməyə yorulmadan çalışırdı. O, siyasətlə yanaşı, məşğul olduğu digər sahələrdə də qətiyyətli və prinsipial idi. Bunu onun Nizami Gəncəvinin poemalarının rus dilinə tərcüməsi ilə bağlı dedikləri də təsdiq edir: *"Hətta sonra həyat mənə möhlət vermədi, o vaxt Moskvada bu işlərlə məşğul olarkən aydınlaşdırdım ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi tamamilə təkmil deyil. Mən o zaman belə bir fikrə düşdüm və onu həyata keçirməyə çalışdım ki, yenidən tərcüməçilər qrupu yaradıb Nizami Gəncəvinin əsərlərini orijinaldan rus dilinə tərcümə etdirim – tək Rusiya üçün yox, çünki rus dilini Rusiyadan savayı başqa ölkələrdə də çox bilirlər. Bunlar hamısı bu dövrün (XX əsr nəzərdə tutulur – B.X.) bəhrəsidir".*

Heydər Əliyev XX əsr Azərbaycan dilinin inkişafında məhsuldar bir dövr kimi səciyyələndirirdi: *"... Bu dövr bi-*

zim üçün, ədəbiyyatımız, tariximiz üçün böyük bəhrəli, məhsuldar bir dövrdür və bu dövrdə dilimiz inkişaf edibdir”.

Heydər Əliyev dilimizin dövlət dili statusundan bəhs edərkən məsələləri hüquqi, fəlsəfi baxımdan izah edirdi. Dövlət dili statusu almaq üçün dövlətin mövcud olmasını vacib sayırdı və bu, başqa cür də mümkün deyil. Eyni zamanda Heydər Əliyevə görə *“Əgər bir dil bir dövləti təmsil etmirsə, o dilə nə deyirsən de, o, dövlət dili ola bilməz”.*

Heydər Əliyev çoxlarının mahiyyətinə varmadığı, bəzən isə heç düşünmək istəmədikləri məsələləri duyur, düşünür, sonra isə onun məğzini şərh edirdi. Məqsədi qoyulan, müzakirə olunan məsələlər barədə maarifçilik mövqeyi tutmaq idi. Bundan başqa, müzakirə olunan məsələlər barədə söz, fikir söyləyənləri məsuliyyətli olmağa cəlb etmək idi. Hətta o, Sovetlər İttifaqı dövründə əldə etdiyimiz nailiyyətlər sırasında bayrağımızın, gerbimizin, himnimizin olduğunu ən böyük bəhrə hesab edirdi: *“Biz Sovetlər İttifaqının tərkibində müstəqil dövlət olmasaq da, onun tərkibində respublika idik, dövlət idik, özümüzün himnimiz, gerbimiz, bayrağımız var idi. Doğrudur, bunlar hamısı ümumittifaq tərkibində idi, amma hamısı var idi. Bax, belə olan vaxtda da biz dilimizi dövlət dili etmək üçün nə qədər çətinliklər çəkdik, nə qədər əzab - əziyyətə düşdük”.*

Heydər Əliyev nədən danışdırsa, nədən bəhs edirdisə, dəlil və sübut gətirirdi. Faktı istinad etməklə danışmaq onun fikrini və mövqeyini həmişə üstün edirdi. Dediği hər bir fikrin arxasında fakt dayanmaqla yanaşı, o faktı elə izah və şərh edirdi ki, bunu məhz ondan başqa heç kəs edə bilməzdi. Fikir verək: *“... Bir şey də sizin üçün yəqin maraqlı olar ki, - mən bunu bilirdim, ancaq indi xahiş etdim gətirdilər. Sovet-*

lər İttifaqının 1977-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyası buradadır, kim istəyir götürüb oxuya bilər, - burada dövlət dili maddəsi yoxdur". O, məsələnin mahiyyətinə daha dərindən vararaq çoxlarının ağıllarına gətirmədikləri məqamlara da toxunurdu. Bu mənada diqqət yetirək: "1936-cı ildə Sovetlər İttifaqının konstitusiyasında da dövlət dili maddəsi yoxdur. 1977-ci ildə qəbul olunmuş Sovetlər İttifaqı Konstitusiyasında dövlət dili barədə maddə yoxdur. Bunun səbəbi o deyildir ki, Sovetlər İttifaqı bir dövlət deyildi, yox. Yəqin, dövlət dilini yazmayan adamlar istəmədilər ki, dillər parçalansın. Bir də bilirdilər ki, onsuz da rus dili hakim dildir və bunu konstitusiyaya yazmağa da ehtiyac yoxdur. Mən belə düşünürəm".

Heydər Əliyev istənilən məsələ barədə çox məlumatlı idi. Təbii ki, dilimizin nə vaxtdan və hansı adda dövlət dili olması barədə. Bu barədə o danışarkən kifayət qədər məlumatlı və arxiv materialları ilə işləyən adamları da fakt qarşısında qoyurdu. Burada da o, fakta tək-cə fakt kimi yanaşmır, onun nə dərəcədə özündən əvvəlki və sonrakı hadisələrlə əlaqəsinə ciddi fikir verir, onun fakt olaraq ardıcıl mövcudluğunu, yaşamasını izləyirdi. Çoxları faktı konkret şərait və mühitlə bağladığı halda, Heydər Əliyev belə deyildi. O, fakta münasibətdə şəraiti, mühiti nəzərə almaqla yanaşı, həmin faktın hansı nəticə verəcəyini də diqqət mərkəzində saxlayırdı. Məsələn, o deyirdi: "Noyabrın 2-də (1995-ci ildə - B.X.) keçirilən müzakirədə Baş Arxiv İdarəsinin rəisi arayış verdi və məlum oldu ki, 1936-cı ildə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası hazırlanarkən layihədə yazılmışdı ki, dövlət dili türk dili olsun. Ancaq bizim nümayəndələr Moskvaya gedib qayıdıandan sonra 1937-ci ildə konstitusiya qəbul ediləndə dövlət dili maddəsi yazılmayıb".

Heydər Əliyev bir çox tarixi məqamları yada salaraq bir növ dilimizin inkişafı, keçdiyi tarixi mərhələlər barədə geniş təsəvvür yaradırdı. Dilimizin dünəni, bu günü ilə bağlı tarixi məqamları xatırlamaqla dilimizin gələcəyinin fəlsəfi, hüquqi, siyasi tərəflərini də nəzərdən qaçırmırdı. Bu mənada onun dediklərinə diqqət yetirək: *“Əgər biz o tarixi nöqtələri bir də yadımıza salsaq, 1936-cı ildən indiyədək Azərbaycanda bizim dilimiz Azərbaycan dili adlanmışdır. Bütün sənədlərdə Azərbaycan dili adlanır. Bütün yerlərdə Azərbaycan dili adlanır. 1978-ci ildəki konstitusiyada “Azərbaycan dili dövlət dilidir” yazılmışdır. Bu gün də hamımız deyirik ki, bizim dilimiz Azərbaycan dilidir”*. Bax, budur Heydər Əliyevin ənənə–varislik, dünən – bu gün vəhdətində məsələlərin həllinə nail olmaq qabiliyyəti, başqalarından fərqlənən düşüncəsi, əsassız, məntiqsiz fikirləri və mövqeləri ram etmək məntiqi. Həm də elmi – tarixi həqiqətləri görmək və qiymətləndirmək bacarığı bir məsələni müxtəlif üsullarla, yollarla ifadə etmək üçün ona imkan verirdi. Məsələn, o deyirdi: *“Mən bunu da bildirmək istəyirəm ki, biz 1977-1978-ci ildə Azərbaycan konstitusiyasına “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” yazmağa çalışanda bizə Moskvadan deyirdilər ki, axı, SSRİ konstitusiyasında bu yoxdur və siz nə üçün yazırsınız? Deyirdilər ki, bizdə də yoxdur, sizdə də olmamalıdır”*.

Tarixi köklərimizə ehtiramımız, dilimizin özünəməxsus adını götürüb dövlət dili səviyyəsinə çatdırmağımız onun nöqtəyi – nəzərindən mənəvi haqqımız kimi qiymətləndirilirdi. O, tarixi keçmişimizə, dilimizin keçib gəldiyi inkişaf mərhələlərinə istinad edərək belə hesab edirdi ki, Azərbaycan dilinin adını dəyişib başqa ad qoymaq tarixi, fəlsəfi, dövlətçilik, bu günümüz və gələcəyimiz baxımından düz-

gün deyildir. Onun bu istiqamətdəki fikirləri də olduqca ölçülüb - biçilmiş bir şəkildə olmaqla yanaşı, həm də siyasi, fəlsəfi, dövlətçilik və onun gələcəyi baxımından Azərbaycan dili adına yiyə, sahib olmaq üçün Azərbaycanın hər bir vətəndaşına mənəvi haqq verirdi. Heydər Əliyevin fikirlərinə diqqət yetirək: *“Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyəlik və mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi – nəzərdən düzgün deyil – həm tarixi nöqtəyi – nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi – nəzərdən, həm Azərbaycan dövlətçiliyi nöqtəyi – nəzərindən, ölkəmizin nöqtəyi – nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqtəyi – nəzərindən, ölkəmizin bu gününü və gələcəyi nöqtəyi – nəzərindən düzgün deyil”*. Heydər Əliyev bununla da tarixi keçmişini unutmamağı hər bir kəsin nəzərinə çatdırırdı. Bəzi siyasi məqamları da deyirdi. Bu da ondan ibarət idi ki, bütün dünya bizi azərbaycanlılar kimi tanıyır və dilimizin adı da Azərbaycan dilidir. Belə olan halda, dilimizin adını dəyişməklə biz dünya ictimaiyyəti ni çaşdırma bilərik və birdən – birə dünyanı bu istiqamətdə maarifləndirmək heç cür mümkün ola bilməzdi. Məhz Heydər Əliyev bu məsələni çox sadə bir formada belə deyirdi: *“Bizim ərazimizdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş hüududlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında yaşayanlar azərbaycanlılardır”*. Eyni zamanda o, kökümüzü də unutmur, keçmişimizi inkar etmir, dilimizin mənsub olduğu dil qrupunu açıq – aşkar bəyan edirdi. O deyirdi: *“Bizim keçmişimiz məlumdur, biz onu inkar etmirik, - yenə də deyirəm, biz türk mənşəli bir xalqıq. Bizim dilimiz türk dilləri qrupuna*

məxsus dildir. Ancaq o 23 dil kimi, bizim də öz dilimiz var”.

Heydər Əliyev məntiqi məsələ barədə hər bir kəsi düşünməyə vadar edirdi. Düşünməyə vadar edirdi ki, bir atanın, ananın övladlarına eyni adı qoymaq mümkündürmü?! Əgər bir atanın, ananın övladlarının hərəsinin öz adı varsa, bu, onların kökünü, eyni ata və ananın övladları olmalarını inkar edirmi?! Bax, bu məntiqlə biz türk dillərinə daxil olan 23 dili bir – biri ilə qarışdırmamalıyıq. Onların hər birinin müstəqil adının olması tarixi nailiyyətləridir, eyni kökdən və mənşədən olmalarını inkar etmir. Heydər Əliyevin sözləri ilə desək: *“Biz öz dilimizi gedib heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə də ona yapışdırmalı, qoşmalıyıq. Bizim özümüzün dilimiz var. Bu dil də bizim dilimizdir. Mən bunu demişəm, yenə də deyirəm, - türk dilləri qrupuna məxsus olan digər dillər, ola bilər, həsəd apara bilərlər ki, bizim dilimiz nə qədər zəngindir”.* Heydər Əliyev dünyanı yaxşı tanıyan bir ictimai – siyasi xadim kimi bilirdi ki, dilimiz dünyada Azərbaycan dili kimi tanınır. Eləcə də xalqımızın və respublikamızın adı Azərbaycan sözü ilə tanınır. Belə olduğu halda Azərbaycan sözünü dil adı kimi kənarında qoya bilərdikmi?!

Məhz Heydər Əliyev bu mənada da çox real fikir söyləyirdi: *“Mən hər bir dilə öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm. Amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, zəngin dildir, artıq dünyada tanınmış dildir. Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb. Bu reallıqdır. Mən keçən dövrü kənara qoyuram, - il ərzində bu, mövcud olmuş reallıqdır. Günü – gündən, aybaya inkişaf etmiş reallıqdır”.* Heydər Əliyev hadisələrə və məsələlərə münasibətdə olduqca real ictimai – siyasi xadim idi. O, vaxtilə rus dili vasitəsilə Azər-

baycan dilini sıxışdırıb aradan çıxarmağa çalışsalar da, bu dili qorumağımızı, saxlamağımızı bütün nailiyyətlərimizin hamısından üstün olan nailiyyət hesab edirdi. Əslində, bu yolda mübarizə aparən ziyalılarımıza hörmət və ehtiram göstərirdi. Doğrudan da, XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində tətbiq olunması, bu dilin respublikada hakim olması yolunda mübarizə aparənların başına olmazın oyunlar açdılar. Ancaq biz o dövrdə dilimizi qoruduq, saxladıq. Beləliklə, Heydər Əliyev tarixi keçmişimizə hörmət bəsləyirdi və deyirdi: *“Azərbaycanda rus dili nə qədər hakim oldusa da, vaxtilə Azərbaycanda nə qədər çalışdılar ki, Azərbaycan dilini sıxışdırıb çıxarsınlar, rus dilini geniş yaysınlar, amma biz dilimizi qoruduq, saxladıq. Biz dilimizi itirmədik. İndi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri öz dilimizdə ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir”*.

Heydər Əliyev yeni konstitusiya layihəsinin hazırlanmasında dövlət dilinin adı ilə bağlı çox qətiyyətli, cəsarətli fikirlər söyləməklə yanaşı, tarixi bir addım da atdı. Bu da Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adının Azərbaycan dili olması ilə bağlı oldu. O dedi: *“... Tarixi keçmişimizə, əcdadlarımıza böyük hörmət və ehtiram hissini bildirərək, bu gün biz tarixi bir addım atmalıyıq: müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”*.

Yeni konstitusiya layihəsinin 23-cü maddəsi referendum məhz bu cür təqdim olundu. Xalq referendum yolu ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını qəbul etdi.

Heydər Əliyevin taleyüklü məsələlərin həllində rolu

Adətən Tanrı yaratdığı istedadların çiyinlərinə böyük yük qoyur. Bu yükü məhz onun yaratdığı istedadlı adamlar çəkə bilər, bu yükün öhdəsindən gələ bilər. Ona görə də Tanrı istedadlı insanlara istedadın dərəcəsini daşıyaçaqları yükün çəkisinə uyğun, ya da bu yükün çəkisindən artıq verir. Belə insanları Tanrı ən çətin məqamlarda, mürəkkəb şəraitlərdə sınağa çəkir, millətin taleyi həll olunan anlarda onlara liderlik imkanını da verir.

Bəzən milyonların gücü, enerjisi, inamı, əqidəsi, prinsipiallığı, mövqe qabiliyyəti belə insanlarda cəmlənir. Qeyri – adi güc, qeyri – adi məntiq, qeyri – adi yaddaş, qeyri – adi digər neçə - neçə keyfiyyətlər istedadlı insanları Tanrının izni ilə daha da yüksəldir. Xalqın, millətin gözündə ucaldır. Məhz belələrindən biri Heydər Əliyev fenomenidir. Bu

fenomen Tanrıdan Azərbaycan xalqına bir pay kimi düşüb-dür. Azərbaycan xalqının ən çətin işlərində Heydər Əliyev fenomeni köməyə çatıbdır. Xalqa arxa olub, onun əlindən tutub, ayaq üstə qaldırıbdır. Tanrının işinə heç kəs qarışa bilməz. İş elə gətiribdir ki, nəinki Sovetlər İttifaqı dövründə, həm də Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox taleyüklü məsələlərin həlli Heydər Əliyevin missiyası olub, onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilibdir. Bunlardan biri də Heydər Əliyevin yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyaya sədrlik etməsi olubdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mühüm atributlarından olan Əsas Qanunun – Konstitusiyanın hazırlanması kimi şərəfli vəzifə Heydər Əliyevin sədrlik etdiyi Konstitusiyaya Komissiyasının üzərinə düşübdür.

Yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın işçi qrupunun iclasındakı müzakirələr çox yüksək, peşəkar səviyyədə keçmişdir. Heydər Əliyev bu icaslardakı demokratik müzakirəni Azərbaycan dövlətçiliyi naminə aparmışdır. O, işçi qrupun üzvlərinin hər birinin fikrini səbrlə, təmkinlə dinləmiş, fikir müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmışdır. Ona görə ki, onun aydın məqsədi, məramı, strategiyası olmuşdur. Bu da qanunvericilik hakimiyyətini formalaşdırmaq, Azərbaycan dövlətçiliyini daha da möhkəmləndirib inkişaf etdirməkdən ibarət olmuşdur. O, Azərbaycan dövləti naminə fikir yürüdən, söz deyən insanların məntiqinə geniş imkan yaratmışdır. Heydər Əliyev təcrübəli, peşəkar, ensiklopedik biliyə malik olan bir şəxsiyyət kimi çox gözəl bilirdi ki, həqiqət yalnız fikirlərin, mövqələrin toqquşmasında üzə çıxır. Ona görə də Heydər Əliyev yeni konstitusiyaya layihəsini referenduma qədər ictimaiyyətə təqdim etmə-

yi və ümumxalq müzakirəsinə verməyi çox vacib sayırdı. Onun bütün məsələlərdə olduğu kimi bu istiqamətdə də mövqeyi olduqca dəqiq və dəfələrlə ölçülüb biçilmiş məzmun, mahiyyət daşıyırdı: *"... Bizim bu gün və gələcəkdə qəbul edəcəyimiz qanunlar və xüsusən əsas qanunumuz – konstitusiya gərək elə bir konstitusiya olsun ki, bir tərəfdən insanların hüquqlarını qorusun, insan azadlıqlarını, demokratiyanı təmin etsin, siyasi plüralizmi təmin etsin, mətbuat, söz, din, dil azadlığını təmin etsin, ikinci tərəfdən isə dövləti, cəmiyyəti idarə etmək üçün təsisatların yaranmasını təmin etsin ki, bu cür hallara yol verilməsin. Ona görə də, güman edirəm, biz elə bir konstitusiya yaradacağıq ki, bu konstitusiya Azərbaycan Respublikasının nəinki qısa müddətdə, həm də uzun müddətdə müstəqillik yolu ilə getməsinə təmin edəcəkdir, Azərbaycan Respublikasında demokratik hüquqi dövlətin qurulmasını təmin edəcəkdir və ölkəmizdə olan bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edəcəkdir"*.

Heydər Əliyev qəbul etdiyi qərarlarda, israrlı olduğu məsələlərdə həmişə hər kəsdən üstün mövqedə dayanırdı. Bunun ən başlıca səbəblərindən biri onun müzakirə olunan predmetlə, obyektə bağlı kifayət qədər məlumatlı, bilgili olması idi. Odur ki, yeni konstitusiya layihəsinin hazırlanmasında, o cümlədən referendum yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul olunmasında bir sıra vacib məqamlarla bağlı çox dəqiq təhlil imkanına malik idi. Məsələn, o, *"Azərbaycanın yeni konstitusiyası necə olmalıdır?"* sualına elə məntiqli, sistemli izah verirdi ki, konstitusiyamızın tarixi barədə geniş, əhatəli məlumat verməklə yanaşı, müstəqil Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının hazırlanmasını şərəfli, məsuliyyətli, müqəddəs bir iş kimi nəinki mütəxəssislərin (hüquqşünasların), o cümlədən yeni

konstitusiyaya layihəsinin hazırlanmasında iştirak edən işçi qrupunun, eləcə də hər bir vətəndaşın diqqətinə çatdırırdı. Bununla da çox ciddi ideoloji bir işin nəzəriyyəsinə, bütövlükdə nəzəri əsaslarını ümumiləşdirərək dolğun forma və məzmununda təqdim edirdi. Heydər Əliyevin konstitusiyamızın tarixi barədə söylədikləri dövlət quruculuğu prosesinin aparılmasına, inkişaf etdirilməsinə və hər bir Azərbaycan vətəndaşının hüquqlarının qorunmasına təminat verən prinsipləri özündə əks etdirirdi. Çoxlarının bilmədiyi, ya da çox az bildiyi tarixi, milli məsələlərə aydınlıq gətirirdi. Heydər Əliyev faktlarla sübut edirdi ki, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya tarixi böyükdür: *“Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası, demək olar ki, 1919-cu ildə qəbul ediləndir. Ancaq bu, konstitusiyaya deyildir. Müstəqillik haqqında akt qəbul olunubdur. 1919-cu ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası dövlət müstəqilliyi haqqında akt qəbul edibdir. Bu akt konstitusiyaya xarakteri daşdığına görə biz onu Azərbaycan dövlətçiliyində konstitusiyanın başlanğıcı kimi, konstitusiyaya yaratmaq işinin başlanğıcı kimi qəbul edə bilərik”*.

Heydər Əliyev tarixi xronoloji ardıcılıqla Azərbaycanın Sovetlər İttifaqı dövründə qəbul etdiyi konstitusiyadan əsl tarixçi, hüquqşünas kimi bəhs edir, bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirirdi. 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında qəbul olunmuş aktdan sonra 1921, 1924-cü illərdə Azərbaycanda qəbul edilmiş konstitusiyaya barəsində maraqlı məlumat verirdi: *“... Bildiyiniz kimi, 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet Sosialist Respublikası yaranıbdir. Bu respublika 1921-ci ildə Azərbaycanın ilk konstitusiyasını qəbul edibdir. O vaxt hələ Sovetlər İttifaqı yox idi. Yaranmış və şübhəsiz ki, kom-*

munist hakimiyyəti altında olan respublikalar müstəqil idilər. Bu konstitusiya müəyyən dəyişikliklərlə 1937-ci ilə qədər davam edibdir. Baxmayaraq ki, 1924-cü ildə, Sovetlər İttifaqı yaranandan sonra onun konstitusiyası da yaranmışdı, amma Azərbaycanda 1921-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiya davam edirdi.

Ancaq şübhəsiz ki, ona dəyişikliklər, əlavələr olunmuşdu”.

Heydər Əliyev sonrakı dövrlərdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında qəbul olunmuş konstitusiyalar barədə anlaşıqlı məlumatı təkcə öz biliyinə çevirməmiş, onu geniş ictimaiyyətə çatdırmağı, o vaxtlar Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət olmadığı üçün həmin konstitusiyalarda kommunist ideologiyasının, sovet hakimiyyətinin prinsiplərinin əks olunduğunu dönə - dönə xatırlamağı özünə borc bilmişdir. Onun 1937, 1938-ci illərdə qəbul olunmuş konstitusiyalar barədə dediklərində real Azərbaycan konstitusiyasının tarixi vərəqləni: *“1936-cı ildə Sovetlər İttifaqının yeni konstitusiyası qəbul edildikdən sonra – 1937-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yeni konstitusiyası qəbul olunub. Bu konstitusiya 1978-ci ilə qədər yaşayıbdır. 1977-ci ildə Sovetlər İttifaqının yeni konstitusiyası qəbul olunub və ondan bir il sonra, 1978-ci ilin aprelində Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyası yaranıbdır”.*

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında 1978-ci və müstəqillik əldə etdikdən sonra 1991-ci ilin oktyabrın 18-də qəbul olunmuş konstitusiya aktındakı siyasi məqamlara xüsusilə diqqət yetirirdi. Əsasən 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş konstitusiya aktına qədərki 1978-ci il konstitusiyası barədə deyirdi: *“İndiyə qədər Azərbaycan Respublikası 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiya ilə yaşayır, işləyir. Doğrudur, bu müddətdə konstitusiyaya bir çox əlavələr, dəyi-*

şikliklər edilə bilər. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra -1991-ci il oktyabrın 18-də Konstitusiya Aktı qəbul edilə bilər". Bununla belə, Heydər Əliyev bu konstitusiya aktı ilə bağlı fikirlərini söyləyərkən bir sıra ciddi məsələlərə diqqətə yönəlmişdir, bəlkə də bir çoxlarının çox adi yanaşdığı, bir çoxlarının isə siyasi mahiyyətinə varmadıqları məqamları xatırladırdı.

Belə ki, Azərbaycan Milli Məclisinin 1992-ci il dekabrın 22-də qəbul etdiyi "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanunu Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan konstitusiyasının (1978-ci il konstitusiyası) və "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nın müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Ona görə də Azərbaycan Milli Məclisinin 1992-ci il dekabrın 22-də qəbul etdiyi "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanunu heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyildi. Bu mənada Heydər Əliyev deyirdi: "Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyanın dövlət dili haqqında 73-cü maddəsi Milli Məclisin məlum qərarı ilə ləğv olunmur (Azərbaycan Milli Məclisinin 1992-ci il dekabrın 22-də qəbul etdiyi qərar nəzərdə tutulur – B.X.), o qüvvədədir. Bax, respublikamızda belə qarışıqlıq yaranıb. O vaxt dövlət və hökumət başçıları, bu böyük məsuliyyəti üzərinə götürən adamlar belə qərarı, qanunu qəbul edərkən sizinlə məsləhətləşiblərmə? Onlar Elmlər Akademiyası, Yazıçılar Birliyi ilə, bizim bu alimlərimizlə, dilçilərimizlə məsləhətləşiblərmə?"

Beləliklə, bu görkəmli siyasətçinin siyasi biliyi, hadisələri və tarixi məqamları təhlil etmək qabiliyyəti, keçmiş Sovetlər İttifaqında gedən prosesləri dərinləndirən bilməsi onun siyasi peşəkarlığının, siyasi erudisiyasının geniş diapazon-

lu olmasından xəbər verirdi. Heydər Əliyevin bu fikirlərinə diqqət yetirin: “... Xatirinizdədir ki, 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan parlamenti müstəqillik haqqında bəyanat qəbul etdi. Ancaq görünür ki, Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərləri müstəqilliyi nədənsə istəmirdilər. Çünki bu aktları, şübhəsiz, vaxtında keçirmək olardı.

Belə bir bəyanat olunandan sonra xeyli vaxt keçdi və oktyabrın 18-də müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edildi. Baxmayaraq ki, artıq o vaxt Sovetlər İttifaqı dağılırdı və bu, göz qabağında idi, ancaq Azərbaycan xalqının iradəsinə zidd olaraq o zaman Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi müstəqilliyə getmək istəmirdi. Nədənsə, görünür ümid bəsləyirdi ki, Sovetlər İttifaqı qalacaq, yaşayacaqdır”. Bunları Heydər Əliyev ona görə xatırladır ki, millətin hər bir üzvü bilsin ki, hətta ayrı-ayrı qruplar belə müstəqil dövlət olmağımıza maneçilik göstərmiş, müstəqilliyi müvəqqəti hesab etmişlər. Sovetlər İttifaqının o vaxtkı prezidenti Qorbaçov Sovetlər İttifaqının dağılması barədə bəyanat versə də, o vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyi 1991-ci ilin mart ayında referendum keçirib qərar qəbul etdi ki, Sovetlər İttifaqı saxlanılmalıdır. Və 1991-ci ilin avqust ayının 30-da müstəqillik haqqında bəyanat qəbul ediləndən sonra oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul olundu. Bu Konstitusiya Aktından sonra referendum keçirilə bilərdi. Ancaq bu referendum uzadılmış və dekabrın 30-na salınmışdır.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Bütün bunlara baxmayaraq, 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı çox dəyərli sənəddir. Bu sənəddə Azərbaycanın müstəqilliyi və müstəqil dövlət kimi dövlət quruculuğu haqqında çox dəyərli müddəalar öz əksini tapıbdir”.

Heydər Əliyev ümumiləşdirmə aparmaq bacarığı ilə öz dinləyicisini inandırmağa qadir olan bir şəxsiyyət idi. O, ya faktları, hadisələri şərh edərək ümumiləşdirmə aparırdı, ya da ümumiləşdirici məntiqdən, fikirdən, mövqedən konkret olaraq faktların, hadisələrin şərhinə keçirdi. Və bu zaman rabitəni, əlaqəni elə qururdu ki, onun verdiyi informasiya qarşı tərəfi təmin edirdi, anladır, etiraz etməyə, bitərəf qalmağa yer qalmırdı. Fikir verin, o, 1995-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyamıza qədərki dövrdə mövcud olmuş konstitusiyalar barədə nə qədər konkret və ümumiləşdirici fikir söyləyir: *“... 1919-cu ildə qəbul olunmuş müstəqillik haqqında Akt” - əgər biz onu konstitusiya xarakterli bir sənəd kimi qəbul ediriksə, - o, konstitusiya olmayıb. Ondan sonra – 1921-ci ildə, 1937-ci ildə və 1978-ci ildə qəbul olunan konstitusiyalar da şübhəsiz ki, sovet hakimiyyəti dövründə qəbul edilən konstitusiyalardır. O vaxtlar Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət olmamışdır və şübhəsiz, bu konstitusiyalarda kommunist ideologiyası, sovet hakimiyyətinin prinsipləri öz əksini tapmışdır”*.

Heydər Əliyev 1995-ci ildə qəbul etdiyimiz konstitusiyamızın memarıdır. Bu konstitusiyanın hər sətirində, hər sözündə onun düşüncəsi, məntiqi kök salıbdır. O, hər şeydən əvvəl konstitusiyamızın demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı, dünyəvi prinsiplərə sadıq olmasını strateji maraqda saxlamış, dövlətin, xalqın və hər bir vətəndaşın hüquqlarının qorunmasına təminat verən sənəd olmasına nail olmuşdur. Heydər Əliyev 1995-ci il konstitusiyasının mayasının nə ilə yoğrulacağını dəqiq bilirdi. Belə hesab edirdi ki, bu konstitusiyada insanların hüquqları, azadlıqları qorunmalıdır, demokratiya və siyasi plüralizmi, mətbuat, söz, din,

dil azadlığı təmin edilməlidir. Eyni zamanda bu konstitusiyaya Azərbaycan Respublikasının uzun müddətdə müstəqillik yolu ilə getməsini təmin etməlidir. O deyirdi: “... Əsas qanunumuz – konstitusiya gərək elə bir konstitusiya olsun ki, bir tərəfdən insanların hüquqlarını qorusun, insan azadlıqlarını, demokratiyanı təmin etsin, siyasi plüalizmi təmin etsin, ikinci tərəfdən isə dövləti, cəmiyyəti idarə etmək üçün təsisatların yaranmasını təmin etsin ki, bu cür hallara yol verilməsin (qarışıqlıq yaratmaq, terrorçuluq etmək, dövlətə qarşı cinayət etmək cəhdi və s. nəzərdə tutulur. – B.X.). Ona görə də, güman edirəm ki, biz elə bir konstitusiya yaradacağıq ki, bu konstitusiya Azərbaycan Respublikasının nəinki qısa müddətdə, həm də uzun müddətdə müstəqillik yolu ilə getməsini təmin edəcəkdir, Azərbaycan Respublikasında demokratik hüquqi dövlətin qurulmasını təmin edəcəkdir və ölkəmizdə olan bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edəcəkdir”.

Heydər Əliyev 1995-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyanın layihəsinin müzakirə olunmasını olduqca vacib sayırdı. O istəyirdi ki, layihə barəsində respublikanın dövlət və hökumət orqanlarının, elm, mədəniyyət, təhsil, yaradıcılıq, ictimai təşkilatların, ayrı – ayrı partiyaların, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin fikirləri olsun. Ona görə də yeni konstitusiya layihəsinin geniş müzakirəsində alimlərimiz də fəal iştirak edir, bir sıra təkliflər irəli sürürdülər. Yeni konstitusiya layihəsinin bir maddəsinin – Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilirdi. Əslində, Heydər Əliyevin bu məsələdə alimlərlə birgə müzakirədə iştirak etməsi elmimizə, mədəniyyətimizə, ən başlıcası dilimizə olan böyük qayğıdan irəli gəlirdi.

1995-ci il oktyabrın 31-də respublika Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti binasının iclas salonunda yeni konstitusiyaya layihəsinin bir maddəsinin – Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında maddənin müzakirəsi olmuşdur. Müzakirədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev də iştirak etmişdir. Yığıncağa – müzakirəyə respublika Elmlər Akademiyası ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsinin akademik katibi Bəkir Nəbiyev sədrlik etmişdir. Heydər Əliyev bu yığıncaqda geniş nitq söyləmişdir. Onun nitqi respublikanın tanınmış alimləri, ziyalıları tərəfindən böyük diqqətlə dinlənilmişdir. Heydər Əliyevin konstitusiyamızın bir maddəsinin – Azərbaycanın dövlət dili haqqında olan 23-cü maddənin Elmlər Akademiyası rəyasət heyətinin binasında geniş müzakirə obyektinə çevrilməsi təsadüfi olmamışdır.

Hər şeydən əvvəl, Heydər Əliyev bu işin çox məsuliyyətli bir iş olduğunu yaxşı bilirdi. İkincisi, Azərbaycan xalqının tarixini (o cümlədən dilinin, konstitusiyasının və s.) dərinləndirən bilirdi və bununla yanaşı, onların hər birini təhlil etmək istedadına malik idi.

Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin

nəzəri məsələləri

Heydər Əliyev dilimizin adı ilə bağlı 1992-ci ildə Milli Məclisdə qeyri – qanuni qəbul olunmuş fərmanı və bunun qeyri – qanuni icra olunmasını qanunçuluq baxımından düzgün olmayan məsələ kimi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırdı. O, hər dəfə bütün məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələdə də reallığı obyektiv və inandırıcı şəkildə təhlil edirdi, ancaq öz mövqeyinin nədən ibarət olduğunu demirdi. İstəyi ondan ibarət idi ki, cəmiyyətin özü əsl həqiqəti aşkarlayıb üzə çıxarsın. Cəmiyyətin marağında olan taleyüklü məsələlərə cəmiyyətin özü düzgün mövqe bildirsin. Həm də cəmiyyət başa düşsün ki, taleyüklü məsələlərin həlli cəmiyyətin öz əlindədir, xalqın taleyi xalqın əlindədir, tarixi şans da xalqın öz

əlindədir. Ona görə də xalq nəyi istəyirsə, onu da etməlidir. Bununla belə, Heydər Əliyev bütün məsələlərin həllində, o cümlədən bu məsələnin həllində xalqa kifayət qədər məlumat, bilgi verir, həqiqəti çatdırırdı. Belə olan təqdirdə, xalq həmin məlumat, bilgi əsasında nə edəcəyini bilirdi. Aparılan müzakirələr, deyilən fikirlər işin xeyrinə olurdu. Bu da nəticə etibarilə xalqı da, onun içərisindən çıxan ziyalıları da (mütəxəssisləri) məsələlərə məsuliyyətlə yanaşmağa vadar edirdi. Deməli, onda müzakirə olunan məsələlər müzakirə xatirinə aparılmır, fikir söyləyənlər, mütəxəssislər fikir xatirinə fikir demir, səlahiyyət sahibləri isə qanunun tələblərindən kənara çıxa bilmirdi. Məhz belə bir dəst – xətlə hərəkət etməyi Heydər Əliyevin təcrübəsi, dünyagörüşü, qeyri – adi şəxsiyyəti, nüfuzu, siyasi biliyi təmin edirdi.

Heydər Əliyev əsaslandırırırdı ki, 1992-ci ilin dekabr ayında Milli Məclisin Azərbaycanın dövlət dilinin türk dili olması barədə qəbul etdiyi qərar qeyri – qanuni şəkildə icra olunur. Hətta o dövrdə çap olunmuş ana dili dərsliklərinin adının türk dili kimi yazılması qeyri – qanuni bir qərarın nəticəsi kimi izah olunurdu. Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, hüquqi baxımdan düz olmayan bir qərarın icrası da düzgün olmamışdır. Ona görə də o dövrdə (1992-ci ildə) çap olunmuş ana dili dərsliklərinin üstündə türk dili yazılması qeyri – qanuni qəbul olunmuş bir

qərarın nəticəsi olmuşdur. Heydər Əliyev bu istiqamətdə də o vaxt xalqın iradəsi ilə taleyüklü məsələnin həll olunmadığını, referendum yolu ilə qərar qəbul olunmadığını, o vaxtkı Milli Məclisdə (1992-ci il) belə bir ciddi məsələyə səthi yanaşıldığını uzaq olmayan bir tarixi həqiqət kimi cəmiyyətə xatırladırdı: *“İndi mənə deyirlər ki, bizim dərsliklərdə ana dilini türk dili kimi yazırlar. Mən soruşdum ki, bəs niyə belə yazırlar? Dedilər ki, bu cür qanun qəbul olunubdur. Ancaq qanunun özü də qeyri – qanuni yolla qəbul edilmişdir. Yəni o qanunun gücü yoxdur.*

... Doğrudan da, əgər belə bir qanun lazım idisə, o, xalqın iradəsi ilə qəbul edilməli idi. Bunun üçün referendum keçirmək lazımdır. Həmin referendum sayəsində əgər bu nəticə əldə olunarsa, deməli, xalqın əksəriyyəti bunu istəyir. Yaxud da əgər referendum keçirmək istəmirlərsə, heç olmasa parlament çərçivəsində qanunu pozmayaydılar”.

Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, taleyüklü məsələlərdə, o cümlədən Azərbaycanın dövlət dili məsələsində qəbul olunacaq qərar xalqın öz əlindədir. Vəzifələrindən sui-istifadə edən ayrı-ayrı adamlar bu məsələyə səthi yanaşa bilməz, eyni zamanda nə istəsələr onu da edə bilməzlər. Ona görə də Heydər Əliyev yeni konstitusiyaya layihəsi hazırlananda və Azərbaycanın dövlət dili məsələsi gündəmə gələndə bunun müzakirə olunmasını, məhz xüsusi müzakirə olunmasını, səriştəli, bu sahə ilə bağlı biliyi, təcrübəsi olan mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunmasını bir təklif kimi verdi, bu istiqamətdə fəaliyyəti təmin etdi. Nəticədə yeni konstitusiyaya layihəsinin ümumxalq mü-

zakirəsinə verilməsində xeyli təkliflər ortalığa çıxdı. Həmin təkliflərin 18-i Azərbaycan dili məsələsi ilə bağlı idi. Heydər Əliyev yeni konstitusiya layihəsinin ümumxalq müzakirəsinə verilən təklifləri barədə deyirdi: “... *İndi ümumxalq müzakirəsinə 1400 təklif verilibdir. Bunlar konstitusiyanın ayrı – ayrı maddələri haqqındadır. Onların 18-də təklif olunur ki, bizim dövlət dilimiz Azərbaycan dili yox, türk dili yazılsın. 1400 təklifin içərisində 18 təklif bir şey deyildir. Ancaq mən təkcə 18 təklifə görə yox, sadəcə belə bir halın yarandığına görə, belə bir hadisənin mövcud olduğuna görə və bəzi ziyalılarımızın bu fikirdə olduğuna görə bu məsələnin dərinədən araşdırılmasını lüzumlu hesab edirəm*”.

Heydər Əliyev yeni konstitusiya layihəsində dövlət dili məsələsinin müzakirəsini bu sahə ilə maraqlı olan dairələrdə aparmağı vacib bilirdi, təcrübəli, bilikli ziyalılarımızı, alimlərimizi, təbii ki, dilçilərimizi müzakirələrdə fəal iştirak etməyə dəvət edirdi. Bununla da istəyirdi ki, bu məsələnin müzakirəsində alimlərimiz, ziyalılarımız, mütəxəssislərimiz, yazıçılarımız, şairlərimiz öz fikirlərini desinlər, xalqın iradəsini təqdim etsinlər.

Heydər Əliyev dövlət dili məsələsinin müzakirəsində elə dəqiq fikirlər söyləyirdi ki, onun məntiqi, düzgün mövqeyi qarşısında yalnız və yalnız əməkdaşlıq etmək istəyində olurdun. Yaxud da onun mövqeyini qəbul edirdin. Bir sözlə, onun məntiqi, həmişə düzgün, ədalətli olan mövqeyi qarşısında oppozisiya mümkün deyildi. Əks təqdirdə oppozisiya çox zəif, bəsit görünürdü. Bu mənada dövlət dilinin müzakirəsi məsələsində kimlərin bu xüsusi müzakirədə iştirakı barədə çox dürüst fikirlər söyləyirdi: “*Bu məsələ (dövlət dili məsələsi – B.X.) xüsusi marağı olan*

dairələrdə xüsusi müzakirə edilməlidir. Yəni, bizim elmi müəssisələrdə, Elmlər Akademiyasında – burada dilçilik, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, hüquq, şərqşünaslıq institutları var, görürsünüz ki, nə qədər elmi institutlarımız var, böyük təcrübəli, bilikli adamlarımız var, - sonra, universitetlərimizdə, məsələn, Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və sair kafedralar var, keçmiş pedaqoji institutumuzda – indi N.Tusi adına Pedaqoji Universitetdir (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti – B.X.) – orada da dilçiliklə məşğul olan çoxlu kafedralarımız var... Yaradıcılıq itti faqlarında, ilk növbədə Yazıçılar Birliyində - bu məsələni, yəni dili yazıçılar daha yaxşı bilirlər, həm tarix nöqtəyi – nəzərindən, həm də onun tətbiqi nöqtəyi – nəzərindən, - digər yaradıcılıq birliklərində bu məsələ müzakirə olunsun”.

Heydər Əliyev müzakirə olunan məsələlər barədə həmişə dönə - dönə məlumat, izahlar və şərhlər verirdi. O, bilirdi ki, bəzən insanlar düzgün məlumat əldə etmədikləri üçün, bəzən isə məsələnin mahiyyətini başa düşmədikləri üçün məsələləri bir – birinə qarışdırırlar. Odur ki, Heydər Əliyev dövlət dili məsələsinin müzakirəsində bir dilçi alim kimi məsələlərin bütün incəliklərini bilməklə yanaşı, onu ictimaiyyətə əsl müəllim səbri və təmkini ilə başadüşülən bir formada təqdim edirdi.

O, həmişə taleyüklü məsələlərin həllində müzakirələrə üstünlük verir, bunu aşkar, açıq şəkildə, heç kəsdən qorxmadan müzakirə etməyi ən düzgün, optimal yol hesab edirdi. Ona görə də əlaqədar təşkilatlara göstərişlər verirdi ki, dillə bağlı sahənin bütün nümayəndələrinin, o cümlədən siyasi partiya nümayəndələrinin müzakirəyə dəvət olunmasını təşkil etsinlər. Heydər Əliyev belə hesab edirdi

ki, hər deyilən sözdə bir məna var. Hər deyilən sözdən bir məna çıxır. Əgər bu mənalar işin xeyrinədirsə, biz ondan faydalanmalıyıq.

Adətən, yazıçılar, şairlər, bir sözlə, yaradıcı insanlar daxilən, ruhən daha azad olurlar. Və onlar fikir və mülahizələrini söyləməkdən çəkinmirlər. Belə insanlarla polemika aparmaq, nəyisə müzakirə obyektinə çevirmək o qədər də asan deyildir. Belələri ilə nəyisə müzakirə etmək bilik, bacarıq, təcrübə, geniş dünyagörüşdən əlavə, dözümlü, səbir, təmkin və digər çoxlu – çoxlu keyfiyyətlər tələb edir. Heydər Əliyevdə bir şəxsiyyət kimi bu keyfiyyətlərin hər biri cəm olunmuşdu. Ona görə də o, istənilən məsələnin müzakirəsində heç kəsdən çəkinmir, heç nədən qorxmur, heç nəyə tərəddüd etmir, əksinə açıq, aşkar müzakirəyə şərait yaradırdı. Bu mənada Heydər Əliyevin söylədiklərinə diqqət yetirək: *“... Dünən göstəriş verdim ki, bütün dediyim sahənin nümayəndələri və ümumiyyətlə, kim istəyirsə bura dəvət olunsunlar. Mən dedim ki, Yazıçılar Birliyi üzvlərinin hamısını çağırın. Dünən axşam dedilər ki, orada 500 nəfər adam var. Mən dedim ki, onların 500-nü də çağırın. Biri dedi ki, orada bəzi adamlar belə də deyə bilər, elə də deyə bilər. Mən dedim ki, onları da çağırın. Qoy onlar nə deyirlərsə, gəlib burada desinlər. Hər deyilən sözdən bir məna çıxır. Biz bundan niyə qaçmalıyıq ki?!”*

Heydər Əliyev dövlət dili məsələsinin müzakirəsində öz fikrini söyləyirdi, ancaq başqalarına təsir etmək, başqalarının fikirlərini dinləməmək istəyindən çox – çox uzaq idi. O, bu istiqamətdə o qədər məlumatlı idi ki, dilçi – mütəxəssis kimi həqiqətə nəminə o qədər geniş araşdırma aparmışdı ki, qəbul olunacaq tarixi qərarın məsuliyyətindən qorxmurdu. Öz fikrini söyləyirdi, ancaq müzakirə zamanı

qəbul olunacaq qərarı müzakirəyə dəvət olunanların sərəncamına, ixtiyarına verirdi. O, fikirlərini, izahlarını həqiqətin üzə çıxması naminə edirdi. Eyni zamanda öz fikrini də müzakirədə iştirak edənlərin ixtiyarına, sərəncamına verirdi. Kifayət qədər məlumatlı olması, həmin məlumatlardan hansının düz olub – olmaması barədə obyektiv təhlil aparmaq bacarığı bir daha təsdiq edirdi ki, o, hamıdan üstündür. Bax bu üstünlük imkan verirdi ki, Heydər Əliyev hər bir fikrə, mövqeyə açıq və aşkar şəkildə münasibət bildirsin. Heydər Əliyev belə də edirdi. İstənilən məsələ barədə qaranlıq bir məqamın qalmasına imkan vermirdi. Kimlər üçünsə qaranlıq qalan, gizli qalan məqamlara aydınlıq gətirirdi. Bunu yalnız öz üstünlüyünə və gücünə inananlar edə bilərdi. Onu da Heydər Əliyev edirdi, həm də bunu etməyi yüksək səviyyədə bacarırdı. Heydər Əliyev heç bir fikrə, münasibətə biganə qalmırdı, etinasız yanaşmırdı. Görünür ki, hər şeyi oxuyurdu və bilirdi. Bunu faktlar təsdiq edir. Təsadüfi deyil ki, o, dilimizin adı ilə bağlı müzakirədə deyirdi: “Son vaxtlar, deyəsən bu layihə dərc olunandan sonra hansısa bir müxalifət qəzetində oxudum ki, *“Bizim dilimizi vaxtilə Stalin və Mikoyan dəyişiblər, dilimizi Azərbaycan dili onlar adlandırılıblar, indi də onların yolu ilə getmək istəyirik”*. Mən dünən onlara dedim ki, bilirsiniz, bax bunu yazan adamlar - əgər siz bu müzakirədən qaçmırsınızsa və hesab edirsiniz ki, bu, ajiotaj yaradacaq, hesab edirsinizsə elə bu yazılan qəbul olunmalıdır (Azərbaycan dili – B.X.) – üç ildən sonra, beş ildən sonra, xüsusən də Heydər Əliyev dünyadan gedəndən sonra götürüb yazacaqlar ki, *“Heydər Əliyev Stalin və Mikoyanla birlikdə bizi bu yola gətirdi, yoxsa biz başqa yolla gedəcəydik”*. Mən bu tarixi məsuliyyətdən

qorxmuram. Ancaq mən də araşdırıram. İstəyirəm ki, həqiqəti aydınlaşdıraraq. Ona görə də xahiş edirəm ki, mənim bu çıxışıma vəziyyəti aydınlaşdırmaq niyyəti kimi qəbul edəsiniz. Mən bu barədə heç bir fikir söyləmirəm və heç söyləməyəcəm də. Mən bu fikri sizin sərəncamınıza verəcəyəm". Doğrudan da hər şey Heydər Əliyev dediyi kimi oldu. Getdiyimiz yolun düz olduğu öz təsdiqini tapdı. Tarix özü sübut etdi ki, Heydər Əliyev *"Mən bu tarixi məsuliyyətdən qorxmuram"* deyəndə, nə qədər uzaqgörənliklə qəti mövqe nümayiş etdirirmiş. *"Ancaq mən də araşdırıram. İstəyirəm ki, həqiqəti aydınlaşdıraraq"* deməklə, Heydər Əliyev bu sahədəki gələcək uğur və nailiyyətlərin üfüqlərini görürmüş.

Belə bir mürəkkəb müzakirələrin nə qədər çətin olduğunu anlamamaq mümkün deyildir. Bəli, Heydər Əliyevin memarı və banisi olduğu 1995-ci il konstitusiyasının 23-cü maddəsində Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması maddəsinin taleyi belə bir çətinliklərdən keçib gəlir. Həqiqətə gedən yol həmişə çətin olur. Həqiqətin özünün də bərqərar olması vaxt, zaman tələb edir. Bu mənada Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması maddəsinin 1995-ci il konstitusiyasında referendum yolu ilə qəbul olunması zamanın həqiqət sözü oldu.

Dövlət dili milli – mənəvi sərvətimizdir

Heydər Əliyev heç kəsin fikrinə nüfuzundan istifadə edərək müdaxilə etməz, axıra qədər müxtəlif fikir sahiblərini dinləyər, bununla belə, öz sözünü, mövqeyini məqamında və yerində deyərdi. Bunu onun iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci ilin noyabr ayının 2-də keçirilmiş iclası da təsdiq edir. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev təhlil olunan məsələlərin müzakirəsini obyektiv aparmaq üçün həmişə mütəxəssisləri və ziyalıları bu prosesə cəlb etməyə çalışırdı. Ziyalılar, mütəxəssislər bunu çox məmnunluqla qəbul edir və fəal, sərbəst şəkildə mövqelərini bildirirdilər. Təsadüfi deyil ki, konstitusiya layihəsini ha-

zırlayan komissiya dövlət dili məsələsinin müzakirəsinə bütün humanitar institutlarının əməkdaşlarını, respublika universitetlərinin dil, ədəbiyyat, hüquq, fəlsəfə, tarix, politologiya kafedralarının əməkdaşlarını, yazıçılar, jurnalistlər, başqa yaradıcılıq təşkilatlarının nümayəndələrini, tanınmış dil və ədəbiyyat müəllimlərini, ziyalıları dəvət etmişdi. Həmin dəvət olunanların 51 nəfəri müzakirədə çıxış etməyə yazılmış, ancaq onların 27-si çıxış etmişdir. Çıxış edənlərin böyük əksəriyyəti yeni konstitusiya layihəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını dəstəkləmişlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Heydər Əliyevin xarakter bütövlüyündən irəli gələn bir məsələ də o idi ki, istəyirdi ki, müzakirə olunan məsələlər barədə hər bir kəsin mövqeyi bilinsin. Ona görə də o, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adına münasibətdə də kimin mövqeyinin necə olmasını cəmiyyətə açıq şəkildə çatdırırdı: *“Mən istərdim ki, konkret olaraq orada (müzakirə nəzərdə tutulur – B.X.) hansı mövqedən çıxış edənlərin siyahısını bugünkü iclasın iştirakçılarna çatdırasınız”*. Bu baxımdan müzakirədə çıxış edənlərin hər birinin dövlət dilinin adının necə olmasına münasibəti bir – bir nəzərə çatdırılırdı. Bununla da Heydər Əliyev ziyalıları, mütəxəssisləri və

onların düşüncəsini, mövqeyini cəmiyyətə təqdim edirdi, həm də mövqelərin aydın, aşkar olmasına şərait yaradırdı. Beləliklə, *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”* təklifinin tərəfdarı 15 nəfər olmuşdur: Ağamusa Axundov (EA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru), Vaqif Aslanov (EA-nın Dilçilik İnstitutunun professoru), Nəbi Xəzri (xalq şairi), Çingiz Abdullayev (yazıçı), Fərəməz Maqsudov (akademik), Xeyrulla Əliyev (Milli Məclisin üzvü), Mübariz Əliyev (Sosial Demokrat Partiyasının büro üzvü), Musa Adilov (M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, professor), Qabil (xalq şairi), Şamil Qurbanov (M.Rəsulzadə adına BDU-nun professoru), Fuad Qasımzadə (M.Rəsulzadə adına BDU-nun professoru, Fəlsəfə kafedrasının müdiri), Qənbər İsmayılov (Neft Kimya Texnikumunun müəllimi), Qəzənfər Kazımov (N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru), Məsumə Məlikova (M.Rəsulzadə adına BDU-nun hüquq fakültəsinin professoru), Həsən Mirzəyev (N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, professor), *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir”* təklifinin tərəfdarı isə 3 nəfər olmuşdur: Kamil Vəliyev (M.Rəsulzadə adı-

na BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor), Ruqiyyə Qəmbər qızı (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi), Əlisa Şükürov (N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru), *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türkcəsidir”* təklifinin tərəfdarı 3 nəfər: Kamil Vəliyev (M.Rəsulzadə adına BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor), İsa İsmayilzadə (şair), Nizami Xudiyev (N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru), *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir”* təklifinin tərəfdarı 6 nəfər: Tofiq Hacıyev (M.Rəsulzadə adına BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri, professor), Əkrəm Əylisli (yazıçı), Zöhrab Həsənoğlu (EA-nın baş elmi işçisi), Nizami Cəfərov (M.Rəsulzadə adına BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı, professor), Anar (Yazıçılar Birliyinin sədri), Yusif Seyidov (M.Rəsulzadə adına BDU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikas kafedrasının müdiri, professor), *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dili yaxud Azərbaycan türkcəsidir”* təklifinin tərəfdarı 1 nəfər: Kamil Vəliyev (M.Rəsulzadə adına BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor), *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dili, azəri türkcəsi və yaxud*

Azərbaycan türk dilidir” təklifinin tərəfdarı 1 nəfər: Tofiq Hacıyev (M.Rəsulzadə adına BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri, professor), *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dili, Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan türk dili və “Azərbaycanın dövlət dili türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilidir”* təklifinin tərəfdarı 1 nəfər: Nizami Xudiyev (N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru) olmuşdur.

Göründüyü kimi, müzakirə olunan məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər olmuşdur. Ancaq fikir söyləyən 27 nəfərdən 15 nəfəri *“Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”* təklifinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adı barədə bir neçə variantda fikir irəli sürənlər də olmuşdur. Hər halda bunların hamısı obyektivliyin üzə çıxmasında, hansı fikrin daha düzgün olduğunu müəyyənləşdirməkdə heç də az rol oynamamışdır.

Heydər Əliyev dillə bağlı tarixi məqamları, mövcud sənədləri, arxiv materiallarını müzakirə zamanı nəzərə almağı olduqca vacib sayırdı. O deyirdi: *“... Çıxış edən alimlərimizin bəziləri tarixi məqamları düzgün bilmirlər, ona görə də düz fikirlər söyləmirlər. Yəni fikir deyəndə ki, tarixləri düzgün qeyd eləmirlər”*. Ona görə də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin adının necə olması ilə bağlı müzakirədə Baş Arxiv İdarəsindəki sənədlərə də üstünlük verirdi. Və deyirdi: *“Ona görə mən Baş Arxiv İdarəsindən xahiş etdim ki, bu mövzuda nə vaxt hansı qərarlar qəbul olunubdur,*

- *bu barədə sadəcə arayış çıxarılsın*". Belə bir arayışı Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayev hazırlamışdır. O, ulu öndərin və müzakirə iştirakçılarının hüzurunda həmin arayışı oxumuşdur. Arayışın məzmununa görə, 1918-ci il iyul ayının 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən türk dili dövlət dili kimi qəbul olunmuşdur. Ancaq bu məsələ o vaxt parlamentdə müzakirə olunmayıb və qanun qəbul edilməyibdir. Odur ki, Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevin ulu öndər Heydər Əliyevə və komissiyaya üzvlərinə müraciətlə oxuduğu arayış belədir: *"Dövlət arxivlərində saxlanılan, dövlət dili haqqında məlumat olan ilk sənəddə – 1918-ci il iyul ayının 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərarla türk dili dövlət dili kimi elan edilmişdir. Sonra, parlamentin fəaliyyəti zamanı parlamentin iclaslarının bütün materiallarına biz baxdıq. Belə bir məsələ parlamentdə qaldırılmayıb. Demək istəyirəm ki, qanun səviyyəsində dil haqqında elə bir qərar qəbul edilməyib*". Heydər Əliyev bu arayışdan sonra soruşur: *"O qərarı (türk dili dövlət dilidir qərarını – B.X.) kim qəbul edibdir?"*

Ataxan Paşayev cavab verir: *"Bunu (türk dili dövlət dilidir qərarını – B.X.) Nazirlər Kabineti, məruzəçi bilavasitə Fətəlixan Xoyski olubdur"*.

Heydər Əliyev yenə də soruşur: *"Onun (yəni Fətəlixan Xoyskinin – B.X.) imzası ilə qəbul olunubdur?"*

Ataxan Paşayev cavab verir: *"Onun (yəni Fətəlixan Xoyskinin – B.X.) imzası ilə qəbul olunubdur"*.

Tarixi həqiqətlər aşkar olunanda Heydər Əliyev xidməti olan insanları qiymətləndirməyi, onların qiymətini verməyi vacib sayırdı. O deyirdi: *"Bəzi adamlar yenə də hissiyyata qapılaraq, subyektivliyə yol verərək ayrı – ayrı tarixi*

hadisələri təhrif ediblər. O cümlədən, məsələn, Fətəlixan Xoyskinin fəaliyyəti demək olar ki, Azərbaycanın bu dövrə aid ədəbiyyatında, 1918-1920-ci illəri əks etdirən məqalələrdə və dərc olunan başqa materiallarda heç əks olunmayıbdır. Amma o, çox böyük işlər görübüdür və xeyli müddət hökumətə rəhbərlik edibdir. Təklif var, mən ona baxacağam, onun 100 illik yubileyini də biz mütləq keçirməliyik”.

Heydər Əliyev açıq şəkildə qeyd edirdi ki, bəzən bizim tarixçilər yox, jurnalistlər hissiyata qapılaraq həqiqətləri təhrif edən məqalələr yazırlar, bununla da onlar tarixi həqiqətlərə riayət etmirlər. Bu mənada diqqət edək: *“Ümumiyyətlə, bizim 1918-20-ci ildə olan ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi haqqında da mən hiss eləyirəm, - mən öz mülahizəmi deyirəm, - bizim ədəbiyyatda, mətbuatda yenə də subyektivliyə çox yol verilibdir. Bəzi adamlar yenə də hissiyata qapılaraq, subyektivliyə yol verərək ayrı-ayrı tarixi hadisələri təhrif edirlər”.*

Yaxud başqa bir fikrə diqqət edək: *“Mən sadəcə olaraq demək istəyirəm ki, bu işlərdə də bizim tarixçilər yox, bəzən bax, bu jurnalistlər hissiyata qapılaraq məqalələr yazırlar, dərc eləyirlər, bununla yenə də qarışıqlıq yaradırlar. Xahiş edirəm tarixi həqiqətlərə riayət olunsun. Tarixi həqiqətləri təhrif etmək lazım deyil”.* Bununla da Heydər Əliyev təkcə tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasında deyil, həm də tarixi həqiqətlərin düzgün yazılmasında, cəmiyyətə çatdırılmasında öz mövqeyini açıq şəkildə bəyan edirdi. Rəsmi sənədlərin, əmrlərin, dekretlərin mövcudluğunu üzə çıxarmaq və onların mahiyyətini təhlil etmək istəyi ilə tarixi həqiqətləri aşkarlamağa çalışırdı. Ona görə də Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevin verdiyi arayış-

lara çox diqqətlə yanaşırdı. Və bu arayışlar bir çox tarixi həqiqətləri üzə çıxarırdı. Məsələn, Azərbaycan Demokratik Respublikasından sonra ikinci bir rəsmi sənəd 1921-ci il mart ayının 29-da olmuşdur. Həmin vaxt Azərbaycan İnkılab Komitəsi tərəfindən Nəriman Nərimanovun və Dadaş Bünyadzadənin imzası ilə əmr verilmişdir. Bu əmr ona görə verilmişdir ki, Azərbaycan SSR-in bütün idarələrində kargüzarlığın türk dilində aparılması təmin edilsin. Bunun üçün beş nəfərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılmış və bu komissiyaya Dadaş Bünyadzadə sədr təyin edilmişdir. Bununla belə, ilk Azərbaycan Sovet Konstitusiyası 1921-ci il may ayının 19-da qəbul olunmuşdur. Bu konstitusiyada dövlət dili barədə Ataxan Paşayevin hazırladığı arayış belədir: *“Birinci Azərbaycan Sovet Konstitusiyası 1921-ci il may ayının 19-da qəbul edilmişdir. Çıxışlarda, qəzet məqalələrində yazırlar ki, guya bu konstitusiyada dövlət dili kimi Azərbaycan dili göstərilib. Ancaq konstitusiyanın müxtəlif variantlarını da mən buraya gətirmişəm. Əslində o konstitusiyada dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur”*.

Deməli, 1921-ci il may ayının 19-da qəbul olunmuş Azərbaycan Sovet Konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə olmamışdır. Ancaq 1924-cü il iyun ayının 27-də qəbul olunmuş dekretə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili türk dili elan olunubdur. Bu barədə Ataxan Paşayevin hazırladığı arayışda belə qeyd olunurdu: *“Yalnız 1924-cü il iyun ayının 27-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi dekret verdi. Bu dekretlə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında dövlət dili türk dili elan edilib”*. Amma sonralar 5-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci Sovetlər qurultaylarında konstitusiyaya əlavələr edilsə də, dil haqqında heç bir maddə

ələvə olunmamışdır. Arayışda bu barədə belə deyilirdi: “... 5-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci Sovetlər qurultaylarında konstitusiyaya heç bir maddə əlavə olunmur”.

Dilin dövlət dili elan edilməsi haqqında ilk rəsmi sənəd 1936-cı ildə olmuşdur. Ataxan Paşayevin hazırladığı arayışda oxuyuruq: *“Dil haqqında, dilin dövlət dili elan edilməsi haqqında ilk sənəd 1936-cı ildə 9-cu Sovetlər qurultayına təqdim olunmuş konstitusiya layihəsidir. Maraqlıdır, bu konstitusiya layihəsinin 20-ci maddəsində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğu qeyd olunur”*. Ataxan Paşayev dövlət dili ilə bağlı maddənin nə vaxt konstitusiyaya daxil olması ilə bağlı arayış hazırlayarkən çoxlu sayda şəxsi sənədlərə, arxivdə olan partiya üzvlərinin qeydiyyat vərəqələrinə, dövlət arxivində çalışan ayrı – ayrı adamların şəxsi vərəqələrinə baxmış, 1937-ci ildə dil və milliyyət məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. *“Dil məfhumu və milliyyət məfhumu demək olar ki, bir – biri ilə bağlı olur. Məsələn, orada (şəxsi vərəqələrdə – B.X.) milliyyəti türk, ana dili türk yazılıbdır... Burada ikinci anket Mirəcəfər Bağirovun anketidir. Orada da milliyyəti yazılıb – tyurk...”* SSRİ Konstitusiyası qəbul ediləndən sonra Azərbaycanda yenidən konstitusiya layihəsi üzərində işlənilmişdir.

Ataxan Paşayevin hazırladığı arayışda 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada dövlət dili barədə oxuyuruq: *“1937-ci il mart ayının 14-də Azərbaycanın 9-cu Sovetlər qurultayı öz işini davam etdirib, konstitusiya layihəsi müzakirə olunub. Burada ən maraqlı bir məsələ odur ki, birinci dəfə olaraq mandat komissiyasının hesabatında qurultay nümayəndələrinin milliyyəti haqqında məlumat verildəndə yazılıb: deputatlar: azərbaycanlılar – 225 nəfər, ermənilər, ruslar və sairə və sairə. Birinci*

dəfə "Azərbaycan" sözü burada işlədilib... Demək istəyirəm ki, 1937-ci ilin konstitusiyası qəbul ediləndən sonra heç yerdə "türk dili" məfhumu işlənməyib. Ancaq çox maraqlıdır ki, layihədə olmasına baxmayaraq, 1937-ci il aprel ayının 14-də qəbul olunmuş konstitusiyada belə bir maddə yoxdur. Konstitusiyadan həmin maddə çıxarılıb". Deməli, layihədə olmasına baxmayaraq, 1937-ci il konstitusiyasında dövlət dili barədə maddə olmamışdır.

Heydər Əliyev tarixin hər bir məqamında həqiqət üzə çıxan kimi fikri daha da dərinləşdirir, mövqelərə aydınlıq gətirməyə çalışırdı. O, 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada dövlət dili barədə maddənin olmaması fikrini dərinləşdirərək deyirdi ki, 1937-ci il konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə yoxdur. Heydər Əliyevə görə, bundan sonrakı tarix isə belədir ki, 1956-cı ildə Azərbaycan Konstitusiyasına əlavə ediləndir ki, "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir". Sonra isə 1978-ci ilin konstitusiyasında yazılıbdır: "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir".

Heydər Əliyev faktları güclü məntiqlə ümumiləşdirmək bacarığı və qabiliyyəti ilə də fərqlənirdi. O, Baş Arxiv İdarəsinin rəisinin verdiyi arayışdan çıxış edərək belə bir ümumiləşdirmə aparırdı: 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə Fətəlixan Xoyskinin imzası ilə dövlət dili türk dili kimi qəbul olunub, ancaq bu məsələ parlamentdə qaldırılmayıb, qanun səviyyəsində qərar qəbul edilməyibdir. 1921-ci il birinci Azərbaycan Sovet Konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə olmamışdır. 1937-ci il konstitusiyasında da dövlət dili barədə maddə yoxdur. 1956-cı il konstitusiyasında dövlət dili maddəsi əlavə olunmuş, 1978-ci il konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan

dili olması maddəsi öz əksini tapmışdır. O, faktlara çox dəqiqliklə yanaşırdı: *“1936-cı ildə Azərbaycanın konstitusiyaya layihəsi hazırlanarkən orada Azərbaycanın dövlət dili türk dili yazılıb. Ancaq konstitusiyaya 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunubdur və o konstitusiyada dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur. Və o vaxtdan 1936-cı ildən bütün sənədlərdə Azərbaycan dili gedib. Ancaq konstitusiyada bu olmayıbdir. 1956-cı ildə Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasına maddə əlavə edilibdir ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir...” Nəhayət, 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada yazılıb ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Tarix budur “Xahiş edirəm hamı bilsin”.*

Heydər Əliyev arxiv sənədlərinə, materiallarına istinad etməklə müzakirələr aparırdı. Bununla da o, tarixin bir çox gizli məqamlarını aşkarlayır, tarixi həqiqətləri üzə çıxarırdı. Bu işdə Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevin hazırladığı arayışın nə dərəcədə dolğun, məzmunlu olduğunu üzə çıxarmaq üçün imkan yaradırdı ki, müzakirə iştirakçıları sərbəst polemika apara bilsinlər. Belə sərbəst polemika da aparılırdı. Bununla da türk, tatar, Azərbaycan sözlərinin dilimizin adı kimi işlənməsi barədə maraqlı sual və cavablar olurdu. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının xalq deputatı, yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü Bəxtiyar Vahabzadənin sualı: *“Mənim üçün çox maraqlıdır, 1918-ci ilə qədərki sənədlər bizim dövlət arxivimizdə varmı? Xüsusən də 1914-1915-ci illər, ya ondan əvvəlki?”* Bu suala Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevin cavabı: *“Bəxtiyar müəllim var, ancaq orada dil “tatar dili” yazılırdı. Ona görə qeyd elədim, birinci dəfə rəsmi dövlət dili kimi türk dili Demokratik Cümhuriyyətin bu qərarı ilə olub. Bu, Gəncədə*

olan vaxt, 1918-ci ildəki Demokratik Cümhuriyyətin ilk qərarlarındanandır". B.Vahabzadənin "Ondan əvvəl nə yazırdılar?" sualına Ataxan Paşayev belə cavab verir: "Tatar". Ataxan Paşayev tatar dilinin haradan gəlməsi barədə öz fikirlərini belə söyləyirdi: "... Tatar dili haradan gəlir? Tatar dili ruslar bura gələndən sonra, görünür, dil tatar dilinə oxşadığına görə elə, "tatarın, tatarın" deyiblər, ondan da elə belə gedib axıra qədər". O, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, sənədlərdə türk, tatar, azərbaycanlı yazılmaqla yanaşı, müsəlman da yazılırdı. Və sənədlərin əksəriyyəti rus dilində olduğu üçün "musulmanın" yazılırdı.

Ataxan Paşayev ona verilən sualların müqabilində deyirdi: "... Əgər elə baxsaq, sənədlərin hamısında yazılanlar əgər azərbaycanlıdırsa, tutaq, tatarlıdırsa, bunlar yazırdı: musulmanın. Əksəriyyət sənədlərdə milliyət məsələsi belə yazılırdı. Bunlar təsadüfi deyildi – "Kəşkül"də, filanda bu məsələlərin qaldırılması, milliyəti nədir: müsəlman. Deyir, axı, müsəlman milliyət deyil, dindir. Sənin milliyətini soruşuram. Axırda buna deyəndə ki, bəs sizə biz nə deyək, deməli, siz bizi azərbaycanlı hesab eləyirsiniz. Demək istəyirəm ki, bəla burasındadır ki, bunların hamısı hər yerdə bu məfhum müsəlman məfhumu kimi yazılıb. Ona görə də bütün sənədlər rus dilində getdiyinə görə (demək, sənədlərin 90 faizi rus dilindədir) orada, bu sənədlərdə yazanda milliyəti yazırdı ya tatar, ya müsəlman". Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, milliyətin müsəlman yazılmasını, müsəlman sözünün həm dil, həm də dini mənsubiyyət kimi işlənməsini təsdiq edən faktlar kifayət qədərdir. Məsələn, Ömər Faiq Nemanzadənin (1872-1937) "Mən kiməm?!" felyetonunda yazılır: "Böyük "İslamiyyə" mehmanxanasına gedəlim. Göyçək və pak bir masanın (mizin) ətrafında oturan oxumuş və dünyaya

dan xəbərdar, hətta sözündə millətpərvər görünən qardaşlarımızdan soruşalım. Soruşalım ki:

- *Soy və millətiniz nədir?*
- *Əlhəmdülillah müsəlmanız.*
- *Şiəsiniz, yoxsa sünni?*
- *Heç biri deyiliz, tək-cə müsəlmanız.*
- *Özgə, daha bir adınız – zadınız yoxmu?*
- *Xeyr, xeyr, xeyr!"*

Ömər Faiq Nemanzadə "Mən kiməm?!" felyetonunda qeyd edir ki, biz özümüzü tanımırıq, heç öz millətimizin adını da bilmirik. Ancaq başqaları öz dinini və millətini bir-birindən ayırır. Məsələn, gürcü bilir ki, məzhəbi pravoslav, milləti gürcüdür, yaxud rus bilir ki, məzhəbi pravoslav, milləti rusdur.

Bununla belə, Ömər Faiq Nemanzadə "Mən kiməm?!" felyetonunda türk sözünü də milliyyət adı kimi işlədir: "Sənin bu türklüyünə nə şübhəlik, nə babilıq, nə də dinsizlik mane ola bilməz", "Hə, ey türk! İstər darıx, istərsə qarıx, yaxandan əl çəkəcəkdir deyiləm", "Ey türk, zamanımız özgə zamandır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalırsaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və taqət qalmamış ola" və s. Bundan başqa, Azərbaycan sözü də dil və vətən adı kimi işlənmişdir. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) "Azərbaycan" felyetonunda oxuyuruq: "Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

- *Mənim anam kimdir?*
- Öz – özümə də cavab verirəm ki:
- *Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.*
- *Dilim nə dildir?*

- *Azərbaycan dilidir.*
- *Yəni vətənim haradır?*
- *Azərbaycan vilayətidir.*

Demək, çünki dilimin adı türk – Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir”.

Yaxud Məhəmmədəğa Şahtaxtlının (1846-1931) yaradıcılığında Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan dili ifadələri işlənir: *“Qərbi türkcə Osmanlı ilə Azərbaycan türkcəsidir. Osmanlı türkcəsilə Azərbaycan türkcəsinin arasında demək olar ki, heç fərq yoxdur”, “Bizim Azərbaycan dilimizin eyni olan Osmanlı dili ədəbiyyatının sərəvəti sayəsində Qazan və Çığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlarımız arasında da ədəbi dili, kitab dili maarif və diyanət dili olmuşdur”* və s.

Dövlət dili məsələsi müzakirə olunan zaman Heydər Əliyev geniş imkan yaradırdı ki, rəsmi dövlət sənədləri, dekretlər, qərarlar, konstitusiyalar dəqiq yoxlanılsın, araşdırılsın və orada bu məsələlər bütün dəqiqliyi ilə izlənilsin. Rəsmi sənədlərdən kənarında Azərbaycan dili, türk dili, tatar dili, Azərbaycan türkcəsi, müsəlman dili ifadələri də işlənmişdir. Xüsusilə, Həsən bəy Zərdabinin, Məhəmmədəğa Şahtaxtlının, Firidun bəy Köçərlinin, Əli bəy Hüseynzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Əli Möcüzün, Əliqulu Qəmküsarin, Məmmədəmin Rəsulzadənin, Üzeyir Hacıbəylinin, Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin və digərlərinin yaradıcılığında bu ifadələrdən biri və digəri dilimizin adı kimi işlənmişdir. Ona görə də Baş Arxiv İdarəsinin rəisi bu məsələni çox dəqiq bir şəkildə müzakirə iştirakçılarının verdiyi suallar əsasında onların nəzərinə çatdırırdı. O deyirdi: *“... Burada söhbət rəsmi dövlət sənədlərindən gedir: konstitusiyadır, dekretdir, qərardır. Yoxsa, elə - beləyə qalanda 1917-ci*

ildə Cəlil Məmmədquluzadə öz felyetonunda yazmışdı: “Mənim milliyyətim nədir? – Azərbaycanlı. Dilim nədir? – Azərbaycan dili”. Sonra da özü də yazır ki, “Azərbaycan türkcəsi”. Demək istəyirəm ki, bu çox deyilib. Hətta Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” haqqında verdiyi ərizədə yazıb ki, tatar. Mötərizədə “Azerbaydjanskoye nareçie” – bunu da əlavə eləyir. Mən yenə də deyirəm, burada rəsmi sənədlərdən söhbət gedir”.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Heydər Əliyev rəsmi sənədlərə üstünlük verir, bir dövlət, siyasət adamı kimi hər bir şeyin hüquqi tərəfinə söykənirdi. Dillə yanaşı, millət məsələsinə də aydınlıq gətirməyə çalışırdı. İkinci bir vacib məsələ kimi milliyyət məsələsini də müzakirə iştirakçılarının diqqətinə çatdırırdı: *“İkinci bir şeyi də mən istəyirəm müzakirə üçün nəzərinizə çatdırım. Dil ilə bərabər milliyyət haqqında da yazılar var. Bu gün həmin o tarixi sənədləri mənə gətirib göstərdilər. Bütün o sənədlərdə, anketlərdə milliyyət yazılır: türk”. Həqiqət də belə idi ki, 1936-cı ildə Sovetlər qurultayının nümayəndələrinin anketlərində onların milliyyəti türk rusca tyurok yazılıbdır. Həmin sənədlərlə şəxsən Heydər Əliyev tanış olmuş, onlara bir – bir baxmışdı. Ona görə də milliyyət məsələsinin də müzakirədə aydınlaşdırılmasını istəyirdi və deyirdi: “Orada Mircəfər Bağırovun da, Qəzənfər Musabəyovun da, Ayna Sultanovanın da, Həmid Sultanovun da, başqalarının da anketləri var. Anketlərdə onların milliyyəti yazılıb: türk. Rusca yazılıb: tyurok. Azərbaycanca yazılmayıbdır, amma rusca yazılıb: tyurok. Oxumuşam mən. Demək, bu məsələni də əgər dil haqqında müzakirə aparırıqsa, aydınlaşdırmalıyıq. Biz türkün, ya azərbaycanlıyıq, ya tatarıq, kimik – bunu da aydınlaşdırmalıyıq. Demək, o vaxta qədər (1936-cı ilə qədər – B.X.) milliyyət də yazılıbdır: tyurok”.*

Heydər Əliyev milliyyət məsələsinin dəqiqləşməsi ilə bağlı elə məntiqli fikirlər irəli sürürdü ki, bu fikirlərin obyektivliyi və reallığı qarşısında fikirləşməli olurdun. Məsələn, *“... 1918-ci ildən 1936-cı ilə qədər 18 il müddətində Azərbaycanda dövlət dili türk dili kimi qəbul olunub. Konstitusiyada yazılmasa da, türk dili kimi qəbul olunub. 1936-cı ildən sonra Azərbaycan dili yazılıb. Bu müddətdə də azərbaycanlılar öz milliyyətini “türk” yazıblar və özlərini türk hesab ediblər”*. Bununla da, Heydər Əliyev həmin dövrdə milliyyətin türk yazılmasının konstitusiyada təsbit olunmadığını nəzərə çatdırırdı və belə bir məsələnin hüquqi əsasının olmadığını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Açıq şəkildə qeyd edirdi ki, həmin dövrdə (1918-1936-cı illərdə) dövlət dilinin adı da, milliyyət adı da konstitusiyada öz əksini, təsbitini tapmamışdır.

Heydər Əliyev tarixi öyrənməyin tərəfdarı idi. Ona görə də o, tarixi öyrənmək işində arxiv materiallarına, mənbələrə üstünlük verirdi. Mənbələr və arxiv materialları o yerə aparıb çıxarırdı ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimiz türk, Azərbaycan, tatar, azəri, Azərbaycan türkcəsi adlanıbdır. Ancaq real vəziyyətdən çıxış etmək, türk dillərinə məxsus olan dilimizin öz adını dəqiq çağırmaq vacibdən vacib idi. Bu məsələ Milli Məclisin üzvü, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü Yusif Səmədoğlunun fikirlərində də çox real səslənirdi: *“Mənim fikrim nə qədər paradoksal görünsə də, onu demək istəyirəm ki, totalitarizm adlandırdığımız, sovet imperiyası adlandırdığımız dövrdə, 60-70-ci ildə Azərbaycan dili formalaşdı, Azərbaycan dili yetkinləşdi və Azərbaycan dili, sözün əsl mənasında, Azərbaycan dili oldu”*. Heç kəs onu da inkar edə bilməz ki, Azərbaycan

dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri yoxdur. Eyni genin daşyıcısı olan qardaşlar bir – birindən necə fərqlənirsə, Azərbaycan dili də digər qardaş türk dillərindən elə fərqlənir. Hələ onu da nəzərə alsaq ki, Azərbaycan sözünü məmləkət və dil adı kimi inkar etmək meyli tarix boyu olmuşdur. Görünür ki, bu meylin tərəfdarları məsələnin siyasi məqamlarını da nəzərə almışlar. Burada böyük dövlətlərin marağı olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan sözünü dövlət adı kimi, dil adı kimi inkar etmək, bununla da Azərbaycan adlı məmləkətin, dilin adını tarix səhnəsindən çıxarmaq. Bu siyasi məqamları müzakirə iştirakçılarında Milli Məclisin üzvü, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü Yusif Səmədoğlu belə xarakterizə edirdi: *“... Uzun illər Azərbaycanı bir məmləkət kimi, bir dövlət kimi inkar meyli hökm sürmüşdür. Və indi də o meyl hökm sürür. Yəni guya Azərbaycan adlı məmləkət olmamışdır. Azərbaycan dili yoxdur, var türk dili, bir də var “tyurkskiy yazık...”. Bu da bir daha onu sübut eləyir ki, uzun illər boyu, yenə təkrar eləyirəm, Azərbaycanı məmləkət kimi, dövlət kimi inkar meyli bu böyük dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir və bu gün də bunu həyata keçirmək istəyirlər”*. Deməli, burada belə bir məqam da var ki, Azərbaycan sözünü dil adı kimi inkar etmək, bu milləti yaşadığı ərazidən ayıraraq başqalaşdırmaqdır. Bunun isə hüquqi, əxlaqi, mənəvi tərəfləri vardır. Məhz Heydər Əliyev bu cəhətlərə də xüsusi önəm verirdi.

Təsadüfi deyil ki, müzakirələrdə heç kim bizim dilimizin türk dillərinə daxil olması və mənşəyimizin türk olmasını inkar etməmişdir. Bunu inkar etmək ağılsızlıq, tarixi və dəyərləri bilməmək kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan dilinin böyüklüyünü qəbul etmək bu dilin böyüklüyü-

nü başqa bir adın əvəz edə bilmədiyini əsaslandırmaq həm də şairlərimizi (ziyalılarımız, yazıçılarımız, filoloqlarımız, dilçi alimlərimiz olmaqla) çox narahat etmiş və düşündürmüşdür. Bu mənada şair Cabir Novruz deyirdi: *“Biz də türk mənşəliyik. Amma bununla bərabər bizim də öz qədim torpağımız, məhz özümüzə mənsub adət - ənənələrimiz, tariximiz, ədəbiyyatımız, dünyanın ən zəngin dillərinə meydan oxuya bilən öz heyvətəmiz, əvəzsiz, qədim Azərbaycan dilimiz var. O, bizim ana laylamızdır, qılıncımızdır, xilasımızdır, ən böyük mənəvi sərətimizdir. Zaman – zaman onu bütün yasaqlardan, hər cür təhlükələrdən, hücumlardan canımızla, qanımızla qoruyub saxlamışıq, bu günə gətirib çıxarmışıq. Bizim üçün nə onun özünü, nə də adını heç nə əvəz eləyə bilməz.*

... Mən belə hesab edirəm ki, yeni konstitusiya layihəsinin 23-cü bəndində yazılan *“Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”* cümləsini saxlamaq daha düzgün və ədalətli olardı”.

Heydər Əliyev bilirdi ki, xalq öz problemini özü həll etməyi bacarır. Təbii ki, xalq sahib olduğu hər şeyin, o cümlədən dilin qədrini bilir, onu qoruyur və yaşadır. Doğrudan da, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş konstitusiyanın 23-cü maddəsini – *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”* ifadəsini təsbit etdi.

Azərbaycan dili milli varlığımızdır

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında (1995-ci ildə) Azərbaycan Respublikasının dövlət dili və onun adı barəsində ziyalılardan mövqeyi əsl həqiqətin üzə çıxmasında önəmli rol oynadı. Ziyalılarımız sərbəst şəkildə öz mövqelərini, fikir və mülahizələrini deyirdilər. Hətta dövlət dilinin adı məsələsi müzakirə olunan zaman ayrı-ayrı türk etnoslarının türk dillərinin formalaşmasında oynadıqları rol da diqqətdən qaçırırdılar. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, ümumi türk etnosunun adını bildirən türk sözünü dil adı kimi götürmək istəyənlərə qarşı Respublika Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti,

yeni konstitusiyə layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü Ziya Bünyadov belə bir fikir söyləyirdi: *“Məsələ ondadır ki, türk desəniz Borçalı tərəfdə, Qazax tərəfdə yaşayan qarapapaqlar deyəcək “mən türk deyiləm, axı, mən qarapapağam”. Yaxud, İraqda vaxtilə ki, buradan gediblər, bunlar da azərbaycanlıdır. Onlar azərbaycanlı deyil, onlar tərəkəmədir...”*

Bu fikirlə bağlı qeyd edək ki, dilin adının türk, Azərbaycan olması bir yana qalsın, digər bir vacib məqama aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. Belə ki, türk sözü ümumiləşdirici etnik addır. Türk etnosu çoxlu sayda türk tayfalarının qaynayıb qarışmasından formalaşmışdır. Həmin tayfalardan biri də qarapapaqlar, tərəkəmələr və digərləridir. Tayfaların qaynayıb qarışması xalqları və millətləri formalaşdırır. Ancaq tayfa dili dövlət dili ola bilmir, bu, mümkün olan bir məsələ də deyildir. Tayfanın dil xüsusiyyətləri xalqın, daha sonra millətin dilində özünü yaşadır, xalqın, millətin dilinin dil komponentləri kimi çıxış edir. Odur ki, tayfa dilini xalq, millət dili ilə qarışdırmaq olmaz. O ki qaldı Azərbaycan sözünün dil adı olmasına, Ziya Bünyadov bu barədə deyirdi: *“Bu “Azərbaycan” sözü ki, var, bu bizim müstəqillik dövrümüzdə, yəni bütün dünya ölkələri qabağında ölkəmizin adı Azərbaycan və xalqımızın dili Azərbaycan dilidir”.*

Bəxtiyar Vahabzadə dilimizin və millətimizin adı barədə deyirdi: *"...Azərbaycan türkcəsi, milliyyətimiz də Azərbaycan türkü, ən doğrusu budur"*. Ancaq Heydər Əliyev böyük diqqət və hörmətlə Bəxtiyar müəllimə yanaşır, onu böyük şairimiz kimi dəyərləndirir, eyni zamanda hər bir kəsin fikrinə, o cümlədən Bəxtiyar Vahabzadənin fikrinə təsir etmək istəyindən uzaq olaraq deyir: *"... Heç bir kəsin fikrinə də təsir etmək istəmirəm. Ancaq yazaq ki, Azərbaycan türkcəsi, gəlin bir az dərinlən fikirləşək. Biz, demək, türkcənin bir ləhcəsi-yik, bu nədir? Dilin adı olar. Hörmətli Anar bir misal gətirir ki, dünyada bunun nümunəsi var, Kırım tatar dili"*. Heydər Əliyev Kırım tatar dili məsələsinə də bir aydınlıq gətirir, öz biliyinə istinad edərək deyirdi: *"... Kırım tatar dili var. Ancaq ondan sonra harada? Fransa-fransız dili, İspaniya- ispan dilidir... Yunanıstan- yunan dilidir, Çin- çin dilidir, Rusiya- rus dilidir, Belarusiya- belarus dilidir, Ukrayna- ukrayna dilidir, Çexoslovakiya- indi ayrılıblar, əvvəl də belə idi, bir yerdə olanda da: Çex dili ayrı idi, slovak dili ayrı idi. Amma bunların fərqi bizimlə Anadolu Türkiyəsinin fərqiindən xeyli az idi"*.

Heydər Əliyev dilimizin adı məsələsində istəyirdi ki, hər bir şeyə aydınlıq gətirilsin, araşdırılma, müzakirə olunma yolu ilə mülahizələrə son qoyulsun. Özü isə elə məntiqli və real fikirlər irəli sürürdü ki, onun mövqeyi qarşısında həm düşünməli olurdun, həm də razılaşmalı olurdun. O deyirdi: *"Bəli, biz türkdilli xalqlardan biriyik və türk mənşəli bir xalqıq. Kökümüz birdir. Özbək dili var, qazax dili var, qırğız dili var, tatar dili var, başqırd dili var, türkmən dili var, kumik dili var. Demək, bu türkdilli xalqların da hər birinin dilinin öz adı var. Türkdilli xalqlarda tatar dili də var, o biri qrup dillər var, onların da hər biri bu qrupa daxildir, amma hər birinin öz adı*

var. Amma "biz gəlin dilimizi türkdilli eləyək", -yənə də deyirəm, mən bunu etiraz nöqtəyi- nəzərindən demirəm, istəyirəm özümə aydınlıq gətirim...

Axı, nə təhər Azərbaycan türkcəsi? Millətimiz nədir? Azərbaycan türkü. Nə təhər bu millətin iki adı olsun? Bəs niyə özbək özünə demir ki, Özbəkistan türkü, tatar niyə demir ki, mən Tatarıstan türküyəm?"

Heydər Əliyev millətin də, dilin də tarixi taleyini yaxşı bilirdi. O bilirdi ki, dilin adını, millətin adını yenidən qoymaq asan bir iş deyildir. Bu iş olduqca məsuliyyətli və çətin bir işdir. Ona görə də o, bu məsələyə böyük yanğıyla yanaşırdı: *"... Biz həm dilimizin adını yenidən qoymalıyıq, həm də millətimizin adını yenidən qoymalıyıq. Onda ölkəmizin də adını dəyişdirək? Bunu düşünmək lazımdır"*. Əslində Heydər Əliyev məsələni bu şəkildə qoymaqla hiss etdirmək istəyirdi ki, müzakirə olunan məsələ elə-belə məsələ deyil. Bu, Azərbaycan xalqının taleyüklü məsələsidir. Ona görə də müzakirə zamanı ordan- burdan yox, konkret məsələdən danışmaq, onun elmi-məntiqi cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazım idi. Bu mənada Heydər Əliyev bəzi tarixi həqiqətlərin özünü də təhlil edirdi, niyə belə olduğuna aydınlıq gətirirdi, suallar verirdi, suallara cavablar tapırdı, başqalarını da bu sual və cavablarda iştirak etməyə istiqamətləndirirdi. Fikir verək: *"Doğrudur, taleyimiz belə gəlib ki, məsələni, bizə tatar deyiblər. Amma biz tatar deyilik axı. Neçə illər bizə tatar deyiblər? Elə Həsən bəy Zərdabi də özünə tatar deyibdir, o birisilər də özlərinə tatar deyiblər. Bu Bakıda, Azərbaycanda bir belə azərbaycanlı ziyalı olduğu halda məktəblər açılmışdı- "russko-tatarskaya şkola". Bəs niyə o vaxtlar Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Məmmədamin Rəsulza-*

*də, Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə və başqaları durub demədilər ki, necə yəni “russko- tatarskaya şkola”? Niyə buna etiraz eləmədilər? Hamı da bunu qəbul elədi- “russko- tatarskaya şkola”. Heydər Əliyev buna bizim aqibətimiz və taleyimiz kimi yanaşırdı. Sonradan 1918-ci ildən 1936-cı ilə qədər bizə türk deyilib, dilimiz türk dili adlanıbdır. Daha sonra dilimiz Azərbaycan dili adlanıb, azərbaycanlı kimi tanınmışıq. Bax bu tarixi həqiqətləri Heydər Əliyev deyirdi və onların hər birinə cavab axtarırdı. Belə hesab edirdi ki, hər bir şeyi əsaslandırmaq olar və bu əsaslandırmalar barədə demək olmaz ki, onların biri digərindən üstündür. Ancaq onun fikrincə, bunların hamısı bizim tarixi taleyimizdir. “*Amma bizim tarixi aqibətimiz belədir. İndi biz tarixi bir mərhələdəyik. Biz gərək elə bir qərar qəbul eləyək ki, o, həm bu günümüzü, həm keçmişimizi əks etdirsən, həm də gələcəyimiz üçün və bu gün dövlətçiliyimiz üçün yararlı olsun. Bax, məsələn burasındadır*”.*

Ziyalıların bəziləri, o cümlədən Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan sözünün yer adı kimi işləndiyini nəzərə alaraq onun dil adı kimi işlənməsini düzgün hesab etmirdi. Müxtəlif müqayisələr gətirərək öz mövqeyini təsdiq etməyə çalışırdı. Bəxtiyar Vahabzadə deyirdi: “*Məsələn, hamıya məlumdur, Misir də ərəbdir, İraq da ərəbdir, Əlcəzair də ərəbdir və s. Amma hamısında dil bir dildir. O dillərin müəyyən ləhcələri var. Amma demirlər “ Misir dili”. Axı, yerlə adlandırmaq olmaz, “azərbaycanlı” sözü yeri bildirir. Mən bakılıyam, gəncəliyəm, qubalıyam. “Lı” şəkilçisi milləti bildirmir. Ərəb hamısı ərəbdir. Amma demirlər ki, Əlcəzair ərəbidir, demirlər ki, məsələn, “İraq dili”, ya “Əlcəzair dili”, ya “ Misir dili” hamısına “Ərəb dili” deyirlər”. Əslində Bəxtiyar Vahabzadənin gətirdiyi dəlil və sübutda bir məntiq var. Ancaq bu məntiqi türkdilli xalqla-*

ra və onlara keçdiyi tarixi yola olduğu kimi tətbiq etmək, məsələni bu şəkildə əsaslandırmaq yeganə analogiya deyildir. Bu analogiya ilə oppozisiya təşkil edən digər analogiya da vardır. Bu mənada Heydər Əliyev məntiqi Bəxtiyar Vahabzadənin gətirdiyi müqayisəyə belə cavab verirdi: *“Slavyan millətləri var və slavyan dilləri var. Bir-birinə də çox yaxın, elə bizim üçün də tarixən çox yaxın –Rusiya, Belarusiya, Ukrayna. Bunların dili eynidir. Xüsusilə Belarusiya ilə Rusiyanın dili eynidir. Ona deyir “ rus dili”, o birisinə deyir “ belarus dili”. Bəs niyə deyir? Mən sizin sadəcə olaraq “ərəb dili” sözünü zə cavab vermək istəyirəm. Yəni belə şeylər var tarixdə. Biz burada istisna etmirik. Onu götürsən ona da cavab tapmaq olar, bunu götürsən, buna da cavab tapmaq olar”*. Məhz bu məntiq qarşısında Bəxtiyar Vahabzadə belə söyləməli olur: *“ Ümumi orta yol tutmalıyıq”*. Onun bu fikri Heydər Əliyev məntiqinin yaratdığı fikir idi. Daha doğrusu, razılaşma qənaətindən başqa bir şey deyildi.

Heydər Əliyev elə bir məntiqlə fikir söyləyirdi ki, müzakirə iştirakçısı olan hər bir ziyalı anlayırdı ki, dövlət dilinin adı məsələsi millətin tale məsələsidir. Hüquqi əsas olmadan dilimizin adının gah türk, gah tatar, gah azəri və s. adlanması belə bir müzakirə ilə qarşılaşmaq reallığını gündəmə gətirmişdi. Odur ki, müzakirələr çox rəngarəng gəldirdi və fikirlər haçalanırdı. Heydər Əliyev belə bir vəziyyətdə müzakirəyə güclü dirijorluq edir, hər kəsi öz dilində danışdırır, hər kəsi səbrlə dinləyir və hər kəsə söz verirdi. Heydər Əliyevin müzakirədə söz verdiyi ziyalılardan biri də şair Zəlimxan Yaqub idi. Zəlimxan Yaqub *“Azərbaycan türk dili”* ifadəsinin konstitusiyaya daxil olmasının tərəfində idi. Və bunu belə əsaslandırırıdı. XII əsrdən üzü bəri yüz-

lərlə poeziya nümunələri gətirmək olar ki, onların hansının Azərbaycan dili, hansını türk dili olmasını qəti söyləmək mümkün deyildir. Məsələn:

*Biz dünyadan gedər olduq,
Qalanlara salam olsun.
Bizim üçün xeyir-dua
Qalanlara salam olsun.*

(Yunis İmrə)

*Haqqımızda dövlət
vermiş fərmanı,
Fərman padşahındır,
dağlar bizimdir.*

(Dadaloğlu)

*Dost-dost deyə neçəsinə
sarıldım.
Mənim sadıq yarım qara
torpaqdır.*

(Aşıq Veysəl)

*Bizə qalan əziz borc
əsrlik zamanlardan,
Tarixi təmizləmək
saxta qəhrəmanlardan.*

(Fazil Qısakürək)

*Mən bir ceviz ağacıyam,
Gülxanə parkında,
Nə sən onun farkındasan,
Nə polis farkında.*

(Nazim Hikmət)

*Çərşənbə günündə
çəşmə başında
Gözüm bir alagöz
xanıma düşdü.*

(Aşıq Ələsgər)

*Mübarizə bu gün də var,
yarın da,
Mən də onun ən ön
sıralarında.*

(Rəsul Rza)

*Ey doğma dilində
danışmağı ar bilən
fasonlu ədabazlar,
Ruhunuzu oxşamır
qoşmalar, telli sazlar,
Bunlar qoy mənim olsun.
Ancaq Vətən çörəyi
sizlərə qənim olsun.*

(Bəxtiyar Vahabzadə)

Əlbəttə, Zəlimxan Yaqub bununla onu demək istəyirdi ki, bu poeziya nümunələri eyni kökdən qaynaqlanır. O

deyirdi: "... Eyni kökdən, eyni qaynaqdan, eyni dayaqdan, eyni mayadan gələn dilin var (türk və Azərbaycan dilini nəzərdə tutur-B.X.). Bunu niyə bölürsən, niyə parçalayırsan, niyə ayırırsan?" Zəlimxan Yaqubun gətirdiyi nümunələrin bir qismi milli çərçivə tanımayan, milli çərçivədə olmayan poeziya nümunələri idi. Məsələn, Yunis İmrə, Dadaloğlu və s. İkincisi, isə ortaq qaynaqdan, kökdən və mayadan gələn dili heç kəs inkar edə bilməz. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi, siyasi, sosial və regional ayrılıqlar türk dilləri arasında, o cümlədən türk (Türkiyə Cümhuriyyətinin dili) və Azərbaycan dili arasında fərqlər yaratmışdır. Xüsusilə, türk millətlərinin formalaşması bu fərqləri üzə çıxarmışdır. Başqa bir tərəfdən türk dili yox, Azərbaycan dili adının götürülməsi (dil adı kimi) türklüyümüzü, türkköklü olmağımızı inkar etmir və eyni zamanda əsas da vermir ki, kimsə türkköklü olmağımızı şübhə altına alsın, yaxud da inkar etsin. Məgər özbək, uyğur, qırğız, qazax, qaraqalpaq, başqırd və digər türklər özlərini belə adlandıırırlarsa, onda onlar türk deyildir?! Bu adların heç biri onların türkköklü olmasını inkar etmir. Baxmayaraq ki, Zəlimxan Yaquba görə, konstitusiyada "Azərbaycan türk dili" ifadəsi yazılmasa, "biz "türk" sözündən, türk dilindən, türk nəfəsindən imtina etməklə çox şeylərimizi itiririk". Onda bu məntiqlə yanaşsaq, özbək, qırğız, uyğur, tatar, qaraqalpaq, başqırd, çuvaş və digərləri öz türklüyünü inkar edir?!

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Fərəməz Maqsudov Zəlimxan Yaqubun örnək gətirdiyi poeziya nümunələrinin müqabilində belə bir sual verməsi təsadüfi deyil: "Zəlimxan, Nədimdən, Şeyx Qalibdən də bir şey de görüm, o nə təhər deyib?"

Müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayan türk xalqlarının yaratdığı ədəbiyyat nümunələrinin dilini (ən qədim, qədim və

orta əsrlər dövründə və hal-hazırda) türklərin hamısı başa düşürmü? İnkişaf kökü imtina etmək deyil, inkişaf hər bir türk xalqının tarixi nailiyyətidir. İnkişafa kökümüzün, mayamızın, ruhumuzun itkisi kimi baxmaq olmaz. Bu mənada müstəqil türk dillərinin mövcudluğu onların heç birinin türkköklü olmasını inkar etmir. Necə ki, slavyan, roman, german və s. dillər vardır. Bu dillərin heç biri daxil olduğu dil ailəsini, həmin ailədəki dillərlə qohumluğu inkar etmir.

Zəlimxan Yaqub *“Azərbaycan türk dili”* ifadəsinin konstitusiyaya yazılmasının tərəfdarı kimi deyirdi: *“... Cənubi Azərbaycanda yaşayan 25 milyon soydaşımız (bu rəqəm hal-hazırda artıbdır- B.X.) özünə türk deyirsə , 60 milyonluq Türkiyə, türk xalqı isə sənin vuran qolun, görən gözün səviyyəsində sən taleyinlə hər gün məşğul olursa, onsuz da itirə-itirə gələn Azərbaycan xalqı bu gün niyə daha böyük itkilərlə yaşamalıdır?”* Buradan belə alınır ki, bir ata və anadan olan övladlara ad verilə bilməz? Yaxud həmin övladların hamısına bir ad verilməlidir? Yaxud həmin övladların hər birinin öz adı varsa, onlar eyni atanın, ananın övladları olmalarını inkar edirlər? Məsələnin mahiyyəti aydındır. Həm də aydın olan bir həqiqət də var. Belə ki, dünyanın hər yerində yaşayan həmvətənlərimiz azərbaycanlı kimi tanınıb, bizi dünya azərbaycanlı kimi tanıyır. Bir az poetik desək, dünyanın qəbul etdiyi dil xəritəsi var. Həmin xəritədə dilimizin adı Azərbaycan dilidir. Dünyanın qəbul etdiyi dil xəritəsini dəyişmək dünyanın özünü çaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Heydər Əliyev dilimizin adının konstitusiyaya necə salınması ilə bağlı müzakirədə hər bir kəsin sərbəst danışmasına şərait yaradırdı, mübahisə doğuran məqamlarda kiminsə bir-birinə mane olmasına imkan vermirdi.

Müzakirə zamanı Afad Qurbanov cəmiyyətdə dolaşıqlıq yaradan bir neçə məsələ barədə öz mövqeyini bildirmiş-

dir. Birincisi, o vaxt orta məktəbin dərslərinin üzərində türk dili yazılmış, halbuki ali məktəblərdə Azərbaycan dili. İkincisi, "Biz "türk" sözünü işlədəndə qonşumuz osmanlılar "osmanlı dili" işlədiblər. Bu söz qoşalaşmayıb (yəni bir söz iki millətin adı kimi işlənməyibdir-B.X.). İndi bu saat Azərbaycanda "türk dili", Türkiyədə də "türk dili" deyilmiş olsa, bu türk dillərini hansı cəhətdən fərqləndirəcəyik?" O davam edərək deyirdi: "... Əgər biz "türk dili" terminindən istifadə ediriksə, onda gərək biz qonşumuzdan xahiş eləyək ki, (Türkiyə nəzərdə tutulur - B.X.) siz 1299-cu ildə yaradılmış Osmanlı imperiyasının Osman Qazinin yaratdığı imperiyanın dilini o adla olan, o adla yaradılan dili qəbul edin, biz isə öz türküümüza qayıdaq". Üçüncüsü, Afad Qurbanov "Azərbaycan türk dili" ifadəsinə də aydınlıq gətirirdi. O, "Azərbaycan türk dili" ifadəsinin dolaşq bir ifadə olduğunu söyləyir və fikrini belə əsaslandırır: "Azərbaycan türk dili" dedikdə Azərbaycan məkandır, türk dili də, bildiyiniz kimi, addır. Belə çıxır ki, "Azərbaycanda türk dili" –mənası budur. Onda mən deyirəm "Azərbaycanda ləzgi dili", "Azərbaycanda tat dili", "Azərbaycanda fars dili". Belə də ad olar? Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan dilinə bu şəkildə ad qoymaq tamamilə səhvdir".

A.Qurbanovun bu yanaşması maraqlıdır, ona görə ki, ərəziyə görə bir dilin müxtəlif adları yaranır. Halbuki dilin adı o dilin işləndiyi ərəziyə görə müəyyən oluna bilməz. Yəni ərəzi dilin adını təyin edə bilməz, təyinedici sözlə təyin olunan söz bir dil adı yarada bilməz. Bu analogiya ilə onda digər türk xalqlarının dillərinin adı belə adlanmalıdır: Özbəkistan türk dili, Qırğızıstan türk dili, Türkmənistan türk dili, Qazaxıstan türk dili, Tatarıstan türk dili və s. Onda belə alınır ki, 23 türk dilinin adı yaşadıkları ərəziyə görə bir-birindən fərqlənməlidir. Dünyada belə bir analogiya yoxdur. Yəni eyni bir dil ailəsinə, dil qrupuna və yarımqrupuna

daxil olan dillər yayıldığı əraziyə görə fərqləndirilməmişdir. Daha doğrusu, dilin yayıldığı ərazi dili təyinedən söz kimi işlənməmiş və təyinolunan sözlə birgə işlənərək yeni dil adı yaratmamışdır.

Konstitusiyaya *“Azərbaycan dili dövlət dilidir”* yazmaq fikrinin daha düzgün bir mövqe olduğunu qəbul edənlər sırasında olanların çox orijinal fikirləri vardı. Məsələn, tarix elmləri doktoru, professor, arxeoloq Rəşid Göyüşov: *“Maraqlı burasıdır ki, tarixi baxımdan da,- burada tarixçilər oturublar, bilirlər,-“ Azərbaycan dili”* termini düzdür. Çünki bu, bugünkü termin deyil, bunu çoxdan işlədiblər. XIV əsrdə Azərbaycan dilinin qrammatikası yazılıbdır və geopolitik baxımdan *“Azərbaycan dili”* termini işlənməsi son dərəcə vacibdir.

Mən burada bir az açıq danışmaq istəyirəm. Siz bilirsiniz ki, Xəzər dənizinin Qərb sahili başdan-ayağa kiçik etnoslardır. Böyük Qafqazın şimal hissəsi kiçik etnoslardır. Kiçik Qafqazın bir tərəfi də kiçik etnoslardır. Yəni biz *“türk dili”* elan eləyiriksə ...” Deməli, Rəşid Göyüşov müstəqilliyimizi nəzərə alaraq *“Azərbaycan dili”* terminini geopolitik baxımdan daha düzgün termin hesab edirdi. Eyni zamanda *“Azərbaycan dili”* termininin bugünkü termin deyil, çoxdan (onun fikrincə, XIV əsrdən) işlədilmiş bir termin olduğunu söyləyirdi. Bundan başqa, Rəşid Göyüşov çox həssas bir məsələni də nəzərdən qaçırmırdı. Belə ki, Azərbaycanda, onun qonşuluğunda və dünyada dilimizin adı *“Azərbaycan dili”* kimi qəbul olunubdur. Bunu dəyişmək *“Azərbaycan dili”*-ni ləğv etmək kimi başa düşülür. Halbuki dünya dilimizin adını *“Azərbaycan dili”* kimi tanıyır və qəbul edir. Başqa sözlə desək, *“türk dili”* ifadəsinin Türkiyənin, *“Azərbaycan dili”* ifadəsinin Azərbaycanın dövlət dili kimi olması hər iki dövlətin müstəqilliyinin atributlarındanır.

Rəşid Göyüşov *“Azərbaycan dili”* ifadəsini bizim tarixi

nailiyyətimiz, Azərbaycan gerçəkliyini və reallığını əks etdirən ifadə kimi qəbul edirdi. Türk dillərinin hər biri arasında mövcud olan fərqləri qəbul etməklə yanaşı, bu fərqlərin zamanın, tarixi inkişafın yaratdığı fərqlər olduğunu nəzərə çatdırırdı. O deyirdi: *“Mən Ankara Universitetində mühazirə oxuyanda, Bəxtiyar müəllim, (Bəxtiyar Vahabzadə “Azərbaycan dili” ifadəsini deyil, “türk dili” ifadəsini qəbul edirdi - B.X.) tələbələr məni çox çətinliklə başa düşürdü. Amma Təbriz Universitetində istədilər mənə tərcüməçi versinlər. Tələbələr özləri hay-küy saldılar ki, bizə tərcüməçi lazım deyil. İndi siz deyirsiniz... türk dili ilə bizim dilimiz eyni şeydir, bəs onda özbək dili ilə? Məni dəvət etmişdilər Kemerovo Universitetinə, gecə səhərə qədər bir qoca qarı ilə, türklə söhbət etdim ki, bəlkə bircə kəlmə bunun dilindən bir şey başa düşdüm. Bilirsiniz, orada teloutlar, şorlar, xakalar, altaylar və çoxlu digər türkdilli xalqlar yaşayırlar. İnanın, mən onların heç birini başa düşmədim. Axı niyə? Bu xalqın dili nə qədər dəyişilər?”* Bəli, türk dilinin hər birinin müasir vəziyyəti onu göstərir ki, ortaq türk dili mərhələsindən ayrılma çoxdan baş vermiş və bu da nəticədə xeyli fərqlər üzə çıxarmışdır. Bu fərqlər telout, şor, xakas, altay dilləri ilə digər türk dilləri arasında daha çox görünür.

Azərbaycan Respublikası EA-nın akademiki Cəmil Quliyev *“Azərbaycan dili”* ifadəsinin dövlət dili olmasını, *“həm elmi cəhətdən, həm tarixi cəhətdən düzgün və müasir dövrün tələblərinə uyğun olan, zəruri bir məfhum”* hesab edirdi. Onun fikrincə, *“Azərbaycan dili XX əsrdə Azərbaycan millətinin əldə etdiyi ən böyük sərvətdir, ən böyük qazancıdır”*. Sonra o, *“Azərbaycan”* sözünün Stalinin verib-verməməsi, bu sözün sənədlərdə işlənməsi barədə deyirdi: *“Burada bəzi çıxışlarda dedilər ki, bizim dilimizi də “Azərbaycan dili” göstərəndə guya Stalinin göstərişi ilə bizi ayırıblar, - bu, heç bir tarixi sənədə uyğun deyil”*.

Cəmil Quliyev 1911-ci ildə çapdan çıxmış *“Russkaya ensiklopediya”* nın 1-ci cildinə yazılmış məqalənin məzmununu nəzərə çatdırmaqla *“Azərbaycan”* sözünün sənədlərdə olduğunu bildirirdi: *“Azərbaycan tatarları (azərbaycanlılar) və Zaqafqaziya tatarları. Sonra yazır ki, bunların 600 neçə mini Yelizavetopol quberniyasındadır, 500 neçə min Bakı quberniyasındadır və 400 neçə mini Yerevan quberniyasındadır, 180 minə qədəri Tbilisdədir. Sonra yazır ki, Azərbaycan dili necə yayılmışdır”*.

Cəmil Quliyev Azərbaycan ideologiyası, Azərbaycan milli ideologiyası və bu ideologiyanın millətin yarandığı gündən yarandığını, millətin inkişafı ilə bağlı olaraq inkişaf etdiyini, millətlə ideologiyanın vəhdətdə olduğunu, bütün bu məsələlərin gələcəkdə də əhəmiyyətini çox vacib sayırdı. Bir neçə məqamı xüsusilə xatırladırdı: *“... Gəlin yazıq “Azərbaycan türkcəsi”. Nə verir bizə? Gəlin bu suala cavab tapaq. Bu “Azərbaycan türkcəsi” bugünkü Azərbaycan dövlətçiliyinə, Azərbaycan millətinə onun gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən nə verir?”*

Cəmil Quliyev *“Azərbaycan dili”* ifadəsinin milli ideologiya baxımından önəm daşdığını da nəzərdən qaçırmır, azərbaycançılıq ideologiyasının dərin məsələ olduğunu unutmurdu. O deyirdi: *“... Əgər tutalım, mən yazıram “Azərbaycan türkcəsi”, sabah yazmalıyam “Azərbaycan türkcəsi ideologiyası”. Bu, dərin məsələdir. Milli ideologiya Azərbaycan ideologiyasıdır”*.

Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun direktoru, EA-nın müxbir üzvü İqrar Əliyev konstitusiyada *“türk”* yox, *“Azərbaycan dili”* ifadəsinin yazılmasını bir neçə cəhətdən əsaslandırırdı. Birincisi, *“Biz “türk”* deyəndə türk xalqlarını düşünürük, ya müasir osmanlı türkcəsini düşünürük. Orasını da demək lazımdır ki, bəziləri deyirlər: *“Biz niyə*

müəyyən dövrdə qəbul elədiyimiz "türk" adını ataq üstümüz-dən?" Məgər osmanlılar 5-6 əsr işlətdikləri osmanlı məfhumu-nu atmadırlarmı üstlərindən? Müəyyən siyasi məqsədləri güdüb inqilabdan sonra türklər özlərini "türk" adlandırmadılar mı?" İkincisi, "Bizim bu saat o siyasi oyunlara baş qoşmağa nə həvəsi-miz, nə imkanımız var. Ona görə də mən hesab eləyirəm ki, Azər-baycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili olmalıdır, nə Azərbaycan türkcəsi, nə də Azərbaycan türk dili olmalıdır".

Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsinin müdiri, filo-logiya elmləri doktoru Həsən Quliyev bir neçə istiqamətdə məsələlərə aydınlıq gətirirdi. Birincisi, "Ümumiyyətlə, türklər XIV əsrə qədər bir-birinə yaxın, bir-birini başa düşən dildə danışıqlar, lakin XIV əsrdən sonra bu dillər arasında diferensasiya, yəni fərqlənmə, müstəqilləşmə prosesi başlayıb". İkinci-si, "Millətin əmələ gəlməsindən sonra müstəqil dillər yaranıb. Keçmiş SSRİ ərazisində 23 türk xalqı var, hər bir türk xalqının özünün müstəqil dili var və heç kim indi öz ana dilinin adının dəyişdirilməsi haqqında fikirləşmir və bu işi də ortalığa atmır". Üçüncüsü, "Dilimiz müstəqil türk dillərindən biridir... Bizim dil, ana dilimiz, Azərbaycan dili müstəqil bir dil kimi türk di-lindən istər fonetikasına görə, istər orfoqrafiyasına görə, istərsə də qrammatik quruluşuna görə fərqlənir". Dördüncüsü, "... Bu gün biz desək ki, ana dilimiz türk dilidir, bu, həm elmi dolaşılığa, həm də ümumiyyətlə səhv bir nəticəyə gətirib çıxarır. "Türk de-dikdə", ümumiyyətlə bu, osmanlı türklərinin, Türkiyə dövlətinin adıdır və ikinci mənada isə "türk" dedikdə bütün türk xalqlarının ümumi adı nəzərdə tutulur. Biz əgər bu sistemi əsas tutsaq, həm elmi səhvə yol verə bilərik, həm də öz xalqımızın dilinin adını təhrif etmiş olarıq".

Beləliklə, Həsən Quliyev bu fikirlərini ümumiləşdirərək de-yirdi: "... Konstitusiyada yazılsın ki, dilimizin adı, Azərbaycan xalqının dövlət dili Azərbaycan dilidir, dövlətimizin adı Azər-

baycan Respublikasıdır, xalqımızın adı Azərbaycan xalqıdır”.

Milli Məclisin üzvü, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü Hüseynağa Qəniyev konstitusiyada dövlət dilinin adının necə olması barədə öz fikirlərini söyləyərkən məsələyə tarixilik baxımından yanaşmaqla öz mövqeyini dəqiq bir formada təqdim edirdi: *“Əlbəttə, mən onunla razıyam ki, tarixilik baxımından müasir Azərbaycan dili türk dilidir. Lakin tarixin inkişafı baxımından bugünkü müasir Azərbaycan dili elə Azərbaycan dilidir ki, var. Bütün dillər belədir. Tarixi inkişaf prosesində dillər ailələrdən qruplara, qruplardan isə dillərə şaxələnir”.* O, məsələyə məntiqi və elmi cəhətdən düzgün yanaşırdı. Düzgün yanaşmadır ki, tarixi baxımdan dil ailələri dil qruplarına və yarımqruplarına, onlar isə öz növbəsində dillərə ayrılmışdır.

Hüseynağa Qəniyev dil ailələrinə, ondan ayrılan dil qruplarına, dil qruplarından ayrılan dillərə tarixi prosesin nəticəsi kimi yanaşmış, aydın bir məntiqlə izah vermişdir: *“Altay dil ailəsindən qruplar ayrılıb, onun da dili türk dilidir və türk qrupu da Azərbaycan, tatar, qazax və sair sərbəst dillərə bölünüb. Altay dil ailəsi elə bil ki, babadır, türk dil qrupu atadır. Azərbaycan dili isə oğludur. İndi oğulun özünü ata elan etməsi, mən hesab eləyirəm ki, heç də düzgün deyil. Çünki tarixi proses gedib, tarix öz sözünü deyib və Azərbaycan deyilən bir dil, Azərbaycan deyilən bir dövlət, Azərbaycan deyilən bir xalq formalaşmış”.*

Hüseynağa Qəniyev məsələnin tam mahiyyətini çox aydın şəkildə izah etmək üçün tarixi inkişafı elmlə, həyatla və cəmiyyətlə bağlayırdı. Hətta elmdə və sənətdə baş vermiş parçalanmanı, diferensiallaşmanı inandırıcı, əsaslı bir izahatla aydınlaşdırırdı. O, diferensiallaşmanın təkcə dillərdə deyil, eyni zamanda elmdə də getdiyini nəzərə alaraq deyirdi: *“Bu (diferensiallaşma - B.X.), təkcə dillərə aid deyil,*

bu, eyni zamanda elmə də aiddir. Qədim Yunanıstanda bir elm var idi - fəlsəfə. Astronomiya ilə də məşğul olurdular, fizika ilə də, təbabətlə də. Ondan sonra elm inkişaf etdikcə parçalandı, bunların hərəsi sərbəst bir sahəyə çevrildi. Sənətdə də belədir: *“Ozan olub, aşiq olub - həm musiqisini yazıb, həm çalıb, həm ifa eləyib. Cəmiyyət inkişaf etdikcə musiqini yazan bəstəkar yaranıb, sözlərini yazan şairlər yaranıb və beləliklə, sənətin sinkretizmi parçalanıb. Bu, cəmiyyətin inkişafıdır”*.

“Azərbaycan” ifadəsi dünənəimiz, bu günümüz və sabahımız üçün çox şey deyir. Bu mənada Hüseynağa Qəniyev *“...Azərbaycan dilini qəbul etmək türk dili qrupunun tarix sahəsində oynadığı böyük rolu, onun nəhəngliyini, onun inkişafını göstərir. Yalnız böyük xalqlar, yalnız böyük dillər şaxələnib qruplara və ayrı-ayrı dillərə çevirilir”* deyirdi. O, *“Azərbaycan”* sözündə həm tarixilik, həm tarixi inkişafın nəticəsi kimi yaranmış bir reallıq, həm də birlik olduğunu nəzərə alırdı: *“Azərbaycan dili təkcə özünü türk hesab eləyən xalqın dili deyil. Azərbaycan dili Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların dilidir. Onda bütün xalqların ruhu var, orada bütün xalqların dillərindən sözlər var və bu, artıq Azərbaycan dilinə daxil olub və o, bir dil kimi formalaşmış”*.

Xarici işlər nazirliyi, yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü Həsən Həsənov dövlət dilinin adı ilə bağlı nizamnamədə dilin hansı statusdan qəbul olunmasını aydınlaşdırmağa çalışırdı. Ləhcə statusu, milli dil statusu anlayışlarına öz mövqeyini bildirməklə türk dillər qrupuna və qrupun müstəqil üzvü olan müstəqil dillərin mövcudluğuna məntiqi cəhətdən düzgün yanaşırdı. O deyirdi: *“Biz dilimizi hansı statusda qiymətləndiririk, türk dilinin azəri ləhcəsi kimi, yoxsa türk dillər amorf və formalaşmamış bir üzvü kimi, yoxsa müstəqil, milli düşüncəmizə məxsus, millətimizin müstəqil, özünəməxsus milli dili kimi?”* O, bundan başqa

bütün türk dillərinin bir kökdən əmələ gəldiyini, sonradan türk dillərinin müxtəlif qruplara ayrıldığını, daha sonra bu qruplardan müstəqil dillərin (türk dillərinin) yarandığını qeyd edirdi və bununla da məsələnin əsas məğzini düzgün bir məntiqlə izah edirdi: *“Bütün türk dilləri sözsüz ki, bir andan əmələ gəlirlər. Amma X və XI əsrlərdə ilk ciddi bölgü prosesi getdi və vahid türk dili oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq, oyrot dillərinə bölündü. XIV-XV əsrlərdə bunlardan biri olan oğuz qolundan Azərbaycan dili müstəqil dil kimi ayrılıb-Nəsiminin dili, Füzulinin dili. XIX əsrin əvvəllərində ziyalılarımız dilimizin müstəqilliyini elmi nöqtəyi-nəzərdən dərk edərək “Azərbaycan türkcəsi” adlandırılar. Nəhayət, XX əsrin ortalarında həm dilimizin, həm millətimizin inkişafı tam formalaşmış və əsas vermişdi ki, millətimizin adı azərbaycanlı, dilimizin adı Azərbaycan dili kimi qanuniləşsin”. Həsən Həsənov dilimizə və millətimizə qoşalaşmış adın istər “türk” istərsə də “Azərbaycan türkcəsi” adının verilməsini bir neçə cəhətdən yanlış və səhv hesab edirdi. “Birinci, səhv ondan ibarətdir ki, biz türk dil qrupunun statusunu dəyişib onu vahid bir dil, yəni X-XI əsrlər dövrünə qaytarırıq. İkincisi, səhv isə ondan ibarətdir ki, əgər biz artıq müstəqilləşmiş dilimizi ləhcə statusuna salırıqsa, yəni orta əsrlərə məxsus türk dilləri münasibətinə qaytarırıq”.*

Bir məsələ barədə Həsən Həsənovun fikri və mövqeyi maraqlı olduğu qədər də, bəzi məqamlara tam aydınlıq gətirirdi. Belə ki, biz dilimizi Azərbaycan dili adlandırmaq-la türk köklü olmağımızdan imtina etmirik, ümumiyyətlə , bu barədə düşünmək əhəmiyyətsiz görünür. Tarixən dilimizin adı *“türk dili”* adlanıbdir və dilimiz inkişaf edib müstəqilləşdikdən sonra Azərbaycan dili adı ilə formalaşmış və dünyada tanınıbdır. Bir sözlə, onun mövqeyi reallığa söykənirdi: *“Mən heç də hesab etmirəm ki, biz milliyyətimizi və dilimizi “azərbaycanlı” adlandıraraq türk varisliyimizdən əl*

çəkirik. Xeyr və yenə də xeyr. Biz türk kökündə bitmiş və formalaşmış Azərbaycan millətiyik. Bizim dilimiz türk kökündə bitmiş və püxtələşmiş Azərbaycan dilidir. Bəli, keçən əsrlərdə dilimizə "türk dili" deyiblər, amma tarix inkişaf etdikcə, özümüza məxsus mədəniyyətimiz inkişaf edib və tam müstəqilləşib, əyalət ləhcəsi statusundan çıxıb, müstəqil dövlətin müstəqil Azərbaycan dili statusuna qalxıb. Dilin və millətin adı kiminsə istəyi ilə yox, tarixi proseslərə əsasən formalaşır. Bizim millətimizin və dilimizin adı Azərbaycan adı ilə artıq formalaşib və dünya birliyi tərəfindən qəbul olunub".

Dilimizin adının "Azərbaycan dili" olmasının türk köklü olmağımıza, mənşəyimizə xələl gətirməməsi Nəriman Həsənzadənin mövqeyində də öz izahını tapırdı: "Yəni "Azərbaycan dili" deməklə biz türkün əleyhinəyikmi? Yəni türklər qabağa düşüb (Türkiyə türkləri nəzərdə tutulur-B.X.) türk dili elan eləyib...Yəni biz Azərbaycan dilini elan eləməklə, Azərbaycan dilini konstitusiyada qəbul eləməklə biz türklüyümüzü, türk mənşəliyimizi, heç birini danmırıq..."

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması ilə bağlı baş nazirin müavini, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü İzzət Rüstəmov Azərbaycan dilini türk dillərindən biri kimi səciyyələndirir və belə deyir: "Bütün türk dillərinin ən gözəl nə xüsusiyyətləri varsa, Azərbaycan dili onu özündə birləşdirib". O davam edərək deyirdi: "... Ölkəmizin adı Azərbaycandır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan xalqıdır və dilimiz də Azərbaycan dilidir... Amma bu heç də o demək deyil ki, türk kökümüzü unudaq..."

Heydər Əliyev dilimizin adı ilə bağlı fikir və mülahizə söyləyən hər bir kəsə çox diqqətlə yanaşırdı, onların hər birinin nitqini axıra qədər dinləyirdi, çalışırdı hər kəs öz sözünü desin. Bununla da o, müzakirə olunan məsələ

barədə hər bir kəsin düşüncəsini ortalığa qoymaqla yanaşı, həqiqətin üzə çıxmasına nail olurdu. Heydər Əliyevin məntiqi qarşısında məsələnin həqiqətə uyğun həll olunmasını təbii, düzgün hesab edənlər bilirdilər ki, o məsələyə çox ciddi, məsuliyyətlə və həssas yanaşır. Odur ki, Sabir Rüstəmxanlı deyirdi: *“Mən bugünkü müzakirəni sizin gördüyünüz işlərin davamı hesab eləyirəm. Elə hesab edirəm ki, bu gün siz bu məsələyə məhz ona görə bu cür ciddi vaxt ayırırsınız ki, siz başqalarından, bir sıra alimlərimizdən fərqli olaraq, bunun nə qədər ciddi məsələ olduğunu hiss eləyirsiniz və sizin çıxışınızda da mən bunu hiss elədim, hamımız hiss elədik... Burada yenə söz, mənə elə gəlir ki, son söz ölkə başçısının, ağısaqqalındır və ona görə ki, onun çıxışından biz hiss elədik ki, o, bu məsələnin bütün ciddiliyətini çox yaxşı başa düşür”*.

Heydər Əliyev həll olunan məsələlərin tək cə elmi- məntiqi cəhətlərini deyil, həm də siyasi, ideoloji məqamlarını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Azərbaycan dilinin konstitusiyada dövlət dili kimi olmasında da o hərtərəfli təhlil aparmaqla bütün fikir və mülahizələrin fəvqündə dayanırdı.

Bunlar tarixi həqiqətdir

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsi (1995-ci ildə) mətbuatda çap olunmuş və xalqın müzakirəsinə verilmişdir. Layihə mətbuatda çap olundandan sonra dövlət dilinin adının necə adlanması barədə təkliflər olmuşdur. 18 adam dövlət dilinin *"türk dili"* olmasını təklif etmişdir.

Səsvermə hüququna malik olan 4 milyon əhəlidən 18 nəfərin dövlət dilini *"türk dili"* kimi təklif etməsi onu göstərir ki, heç bununla müqayisəyə uyğun gəlməyən böyük əksəriyyət *"Azərbaycan dili"* ifadəsinin tərəfdarı olmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq, yenə də Heydər Əliyev səbrlə bu məsələnin müzakirəsini aparırdı. O, müzakirə zamanı deyirdi: *"... Layihə mətbuatda verildəndən sonra 18 adam təklif*

eləyibdir ki, "türk dili" olsun. Qalan heç bir kəs təklif eləməyibdir. Yəni səsvermə hüququna malik olan 4 milyon əhalimiz var. 4 milyondan 18 adam təklif eləyibdir. Demək, əgər mən bu işə formal, mexaniki yanaşsaydım, mən deyərdim 18 adam nədir ki, əksəriyyət Azərbaycan dilinin tərəfdarıdır. Amma görürsünüz ki, nə qədər dözümlə, nə qədər səbrlə bunu müzakirə eləyirik". Heydər Əliyev 1950-ci illərdə, konkret olaraq 1956-cı ildə dövlət dilinin "Azərbaycan dili" olması barədə qərar qəbul edildikdən sonra respublikamızın başına gələn oyunları da xatırladırdı. Belə ki, bu oyunda iştirak edən tərəflərin şəxsi mənafeyi ona gətirib çıxardı ki, guya Azərbaycanda millətçilik var. Yəni konstitusiyaya "Azərbaycan dili" ifadəsinin yazılmasını o vaxt millətçilik kimi Moskvaya çatdırıdılar. Heydər Əliyev tarixi həqiqətlər barədə belə deyirdi: *"... Məlumatlar yazdılar Moskvaya ki, burada millətçilik, filan var, peşməkan var. 1959-cu ildə Siyasi Büronun böyük qərarı çıxdı. Ondan bir il qabaq Sadıq Rəhimovu (Nazirlər Sovetinin sədri-B.X.) işdən götürdülər. ...1959-cu ildə Siyasi Büronun böyük bir qərarı çıxdı ki, Azərbaycanda millətçilik var. Vəli Axundov oldu başçı. ...Vəli Axundov oldu respublikanın rəhbəri".* Heydər Əliyev həmin dövrün didişmələr, çəkişmələr dövrü olduğunu çoxlarının xatirinə salır, o dövrü yaşamayanlara isə tarixi həqiqətləri anladır. Məhz bununla belə, Heydər Əliyev fikrini davam etdirərək deyirdi: *"Ondan sonra nə etdilər? (Vəli Axundov respublikanın rəhbəri olduqdan sonra – B.X.) Gəldilər ki, - xatirinizə salmaq istəyirəm, - niyə siz Nərimanovu bir belə şişirtmişiniz? Niyə bunu belə etmişiniz? Yəqin ki, bizim tarixçilərin xatirindədir bunlar. Böyük bir bəlaya düşdük*

biz. Ondan sonra – həmin o 1959-cu ildən 1969-cu ilə qədər, bizim dövrümüzdə qədər yenə də didişmələr dövrü oldu. Ona görə, mən bunların şahidi olduğuma görə, 1969-cu ildən Azərbaycanda camaatı birləşdirməyə, xalqı birləşdirməyə, rəhbərlikdə birlik yaratmağa, sabitlik yaratmağa çalışdım və buna da nail oldum”.

Heydər Əliyev 1978-ci il konstitusiyasında “Azərbaycan dili” ifadəsinin yazılmasının asan olmayan bir məsələ olduğunu, o dövrdə çox böyük çətinliklərlə üzləşdiyini, respublikaların hüquqlarını məhdudlaşdırmaq istiqamətində proseslərin getdiyini Moskvada şovinistlik əhval ruhiyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlayır və yaranmış maneələrin gizli məqamlarını da açıqlayırdı. Məhz tarixi həqiqətin bu məqamlarını Heydər Əliyev qədər dərinləndirən və təhlil edən ola bilməzdi. Görün o, nə qədər mənalı, məzmunlu və tarixin çoxlarımıza qaranlıq olan məqamları barədə izah, təhlil verirdi: “... 1977-ci ildə, 1978-ci ildə konstitusiya müzakirə olunarkən böyük maneələrə rast gəldik. O vaxtlar artıq Moskvada şovinistlik əhval-ruhiyyəsi çox yüksəlmişdi. İndi bu incəlikləri bilmirsiniz, məsələn, 1973-cü ildə partiya biletləri dəyişiləndə götürdülər partiya biletlərindən respublikalara aid olan bəzi sözləri çıxardılar. Bu proses gedirdi ki, lazım deyil Azərbaycan Kommunist Partiyası olsun, ya Ukrayna Kommunist Partiyası olsun. Elə bir dənə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası var, bəsdir. Sonra orada bu proseslər gedirdi, yəni respublikaların hüquqlarını məhdudlaşdırmaq, ümumiyyətlə bir dövlət etmək, xalqları birləşdirmək, guya ki, bir vahid Sovet xalqı var, - bu proses gedirdi. Ona görə 1977-78-ci illərdə çox gərgin mübarizə gedirdi ki, hərə öz konstitusiyasını nə cür edəcəkdir. Və bunlardan

biri bizim milliliyimizi, müstəqilliyimizi müəyyən hədd daxilində də olsa təmin etmək üçün dövlət dilinin olması idi. O vaxt buna nail olduq və siz də çox sağ olun ki, kömək elədiniz". Heydər Əliyev " O vaxt buna nail olduq və siz də çox sağ olun ki, kömək elədiniz" deyəndə 1978-ci il konstitusiyasında dövlət dilinin "Azərbaycan dili" olması ifadəsinin yazılmasını nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda onu da xatırladırdı ki, o vaxt konstitusiyada dövlət dilinin "Azərbaycan dili" olması ifadəsinin yazılmasına mane olunurdu. Elə bu maneənin nəticəsi idi ki, 15 müttəfiq respublikadan ancaq 3 respublikanın (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) konstitusiyasında dövlət dili yazılmışdı. Baxmayaraq ki, Ukraynanın, Belorusun, Qazaxıstanın, Özbəkistanın ərazisi, əhalisi, iqtisadi imkanları bizimlə müqayisədə çox böyük olmuşdur. Həmin respublikalara rəhbərlik edən şəxslərin o vaxt nüfuzu da az olmamışdır. Ancaq onlar öz konstitusiyalarında dövlət dilinin adını yazmamışlar, ya da ki bunu yazmağa cürət etməmişlər. Bu mənada Heydər Əliyev deyirdi: "Bəli, o vaxtlar, məsələn, rəhbərliyin qarşısında Şerbitskinin bir sözü iki olmurdu. Amma bunu yazmadı (dövlət dilini- B.X.) . Özü yazmaq istəmədi, ya yazı bilmədi. Yaxud da ki, Kunayevin bir sözü iki olmurdu. Birinci, Qazaxıstan böyük respublika idi, ikinci o, çoxdan işləyən bir adam idi, hörməti var idi, üçüncü də Brejnev ilə onun şəxsi dostluğu var idi. Qazaxıstanda bir yerdə işləmişdilər. Ona görə də Siyasi Bürodada onun bir sözü iki olmurdu. Rəşidov da həmçinin. Amma bunların heç biri cürət eləmədi götürsün yazsın ki, Qazaxıstanın dövlət dili qazax dilidir, yaxud Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir, yaxud da ki, Özbəkistanınkı özbək dilidir".

Heydər Əliyev 1978-ci il konstitusiyasında *“Azərbaycan dili”* ifadəsinin yazılmasında şəxsən onun ziyalılara, xalqın özünə o vaxt ehtiyacı olduğunu gizlətmirdi. Bu, Heydər Əliyev şəxsiyyətindəki səmimiyyətin göstəricilərindən biri idi. 1978-ci il konstitusiyasında *“Azərbaycan dili”* ifadəsinin yazılması üçün Heydər Əliyev istəyirdi ki, Moskva anlasın ki, bu istək təkcə rəhbərin (Heydər Əliyevin) istəyi deyil, bunu xalq istəyir. Ona görə də mərkəz (Moskva) buna mane olmasın deyərək Azərbaycanın bütün rayonlarından Moskvaya teleqramlar göndərilmiş, Yazıçılar İttifaqında müzakirələr aparılmışdır. Məhz konstitusiyada dövlət dilinin *“Azərbaycan dili”* yazılması üçün Heydər Əliyevə kömək məqsədilə Moskvaya teleqramların göndərilməsi də, Yazıçılar İttifaqında müzakirələrin aparılması da lazımlı bir iş olmuşdur. Bu işə mane olanlara qarşı həqiqətin nədən ibarət olduğunu göstərmək üçün Heydər Əliyevin teleqramlara da, müzakirələrə də ehtiyacı olmuşdur. Heydər Əliyev həqiqətin bu məqamı ilə bağlı deyirdi: *“Biz yazdıq. Onda, əlbəttə ki, mənim sizə ehtiyacım var idi, mən istəyirdim ki, bir tək mənim səsım olmasın, xalqın səsi olsun, ziyalıların səsi olsun. Çünki, mən çox böyük müqavimətlərə rast gəlirdim”*.

“Azərbaycan dili” ifadəsinin *“türk dili”* kimi yazılması bir məsələdə dolaşlıq yarada bilərdi ki, bunu da müzakirə zamanı səsləndirən ziyalılarımız olmuşdu. Belə ki, hər bir dilin arxasında o dilə aid olan, o dildə yazılan ədəbiyyat da vardır. Əgər dilimizin adı *“Azərbaycan dili”* deyil *“türk dili”* yazılırdısa, onda ədəbiyyatımızın adı necə olmalı idi?! Türk dili ifadəsinin arxasında bu dildə yazılmış ədəbiyyat

tın adı gəlir. Onda həmin ədəbiyyat türk ədəbiyyatı olmalı idi. Beləliklə, böyük bir dolaşlıq yaranırdı. Məsələnin bu cəhətinə Elçin Əfəndiyev həssaslıqla yanaşırdı: *“...Fikirləşirəm ki, əgər mən, tutalım, Azərbaycan dilini yalnız “türk dili” adlandırırımsa, onda Azərbaycan ədəbiyyatına nə deməliyəm? Çünki, Azərbaycan ədəbiyyatı, aydın məsələdir ki, dillə bağlı bir şeydir, dilin üzərində qurulmuş bir şeydir. Əgər mən Azərbaycan dilinə yalnız “türk dili” deyirəmsə, onda Azərbaycan ədəbiyyatına nə deməliyəm? Onda “türk ədəbiyyatı” deməliyəm. Və bu zaman çox böyük qarışıqlıq əmələ gəlir...”*

Elçin Əfəndiyevin fikrincə, təkcə *“türk dili”*, təkcə *“Azərbaycan dili”* yazmaq düzgün deyildir. O, hər iki ifadəni *“türk”* və *“Azərbaycan”* sözlərinə haqq qazandıraraq belə bir təklif irəli sürürdü ki, *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan (türk) dilidir”*. Burada o, *“Azərbaycan”* və *“türk”* sözlərinin mənəvi haqqını nəzərə alırdı. Məsələn, *“Azərbaycan dili”* ifadəsi barədə deyirdi: *“Azərbaycan dilindən nə qədər əsər tərcümə olunub (o cümlədən Azərbaycan dilinə də dünya ədəbiyyatı tərcümə olunub – B.X.), çap olunub, bunların hamısında yazılıb ki, Azərbaycan dilindən tərcümədir. Yəni də təkrar eləyirəm dediyim sözü ki, bu “Azərbaycan dili” ifadəsi son 60 ildə Azərbaycan xalqının nəinki mənşəyinə daxil olub, bu, Azərbaycan xalqının özünü ifadəsinə, bir hissəsinə çevrilib”*. *“Türk”* sözünün yazılması isə Elçin Əfəndiyevə görə, onu göstərir ki, *“bu, türk dilidir”*. Yəni *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan (türk) dilidir”*, deyəndə mötərizədəki, *“türk”* sözü Azərbaycan dilində nəyi nəzərdə tutduğumuzu aydın edir. *“... Yəni mötərizədə deyirik ki, bu, türk dilidir”*.

Ümumiyyətlə, *“Azərbaycan dili”* ifadəsinə etiraz edənlər bir neçə siyasi məqamı unudurdular. Birincisi, *“Azərbaycan dili”* ifadəsini qəbul etməməklə özləri də bilmədən belə bir damğanı vururdular ki, Azərbaycan dili formalaşmayıbdır. Halbuki bu dilin formalaşmamasından danışmaq və bunu ağıla gətirmək əsası olmayan bir məsələ idi. Bir sözlə, Azərbaycan dilinin formalaşmaması barədə heç bir dəlil və sübut yoxdur. Bu barədə Elçin Əfəndiyevin fikirləri yerində olan məntiq idi: *“Mən deyərdim ki, başqa türkdilli dövlətlərin arasında dilimiz bəlkə də ən mükəmməl ədəbi dillərdən biridir. Azərbaycan ədəbi dili yaranıb, Azərbaycan ədəbi dilinin normaları yaranıb. Hamısı öz qaydasındadır”*.

“Azərbaycan dili” ifadəsinə etiraz edənlərin unuduğu ikinci siyasi məqam onunla bağlı idi ki, Azərbaycanın gələcək müstəqilliyində, gələcək taleyində *“Azərbaycan dili”* ifadəsi çox şey vəd edirdi. Bunu unutmaq olmazdı. Üçüncü bir tərəfdən, göz görə-görə *“Azərbaycan dili”* ifadəsinə qarşı olmaq şərhli olmayan, olsa da, həmin şərhlərdə elmi-məntiqi əsaslara söykənməyən məqamlar vardı. Bu məqamlarla bağlı Heydər Əliyevin mövqeyi, daha doğrusu, fikirləri çox tutarlı görünürdü. Diqqət edək: *“Hətta bu gün “Millət” qəzetində yazıblar ki, Nizami deyibdir ki, mən türkəm, Xaqani belə deyibdir, nə bilim, Füzuli bunu deyibdir, ondan sonra gələnlər də bunu deyillər. Bunlar hamısı doğrudur. Mən hesab edirəm ki, bütün müzakirələrimiz və gedən bu mübahisələr heç vaxt o qərara gətirib çıxara bilməz ki, biz mənşəyimizi düzgün bilmirik. Biz birlik mənşəyimizi. Biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqların dilinə mənsub olan dilimiz var. Elədirmi?*

Yerdən səs: Elədir.

H.Ə.Əliyev: Bunu inkar edən yoxdur ki?

Yerdən səs: Yoxdur”.

Heydər Əliyev bizim əcdadlarımızın və mənşəyimizin məlum olduğunu, dilimizin türkdilli olduğunu söyləməklə yanaşı, milli mənsubluğumuzu da diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bəlkə də bir çoxları məsələnin müzakirəsində dövlət dilinin adı və millətin adı dedikdə natamam mövqə nümayiş etdirirdilər. Heydər Əliyev isə deyilən hər bir fikri müzakirə etməklə əsl həqiqəti təqdim etmək istəyirdi. Ona görə də o, bu istiqamətdə fikir yürüdənləri də, seyrçi mövqedə olanları da düşündürürdü. Həqiqət olmayan nə vardısı, onların hər birini məntiqli mühakiməsi ilə təkzib edirdi. Onun məntiqi məcbur edirdi ki, hər bir kəs-ziyalılar, dilçilər, ictimai xadimlər müzakirəyə qoşulsunlar. Məsələn, dövlət dili “Azərbaycan (türk) dili” olsun fikrindəki həqiqəti üzə çıxartmaq üçün deyirdi: “Dövlət dilinin adını yazaq: “Azərbaycan (türk) dili”, millətimizin adını nə yazaq?

Yerdən səslər: Ona toxunmayaq.

H.Ə. Əliyev: Ona toxunmayaq? Bəs nə təhər ona toxunmayaq? Əgər toxunuruqsa, gərək hamısına toxunaq da”.

Bəli, əgər dövlət dilinin adı qeyd olunan variantda və digər variantlarda olarsa, bəs millətimizin adı necə olmalıdır? Sadəcə olaraq təkliflərin və fikirlərin bir qismi siyasi cəhətdən tam görünmürdü. Belə ki, siyasi terminologiya ölçülü-biçili olmalıdır. Bu mənada Heydər Əliyev emosiyalara uyanlara, populist şüarlar irəli sürənlərə çox soyuqqanlı yanaşırdı və zaman, vaxt müqabilində onları siya-

si cəhətdən maarifləndirirdi. Bu yolda bütün imkanlardan və vasitələrdən istifadə edirdi. Belə bir məqamda Həsən Həsənovun fikri müzakirənin son qərara yaxınlaşmasını göstərirdi. Beləliklə, Heydər Əliyev müzakirə və təhlil əsasında son qərara yaxınlaşmağa şərait yaradırdı. Emosional, populist çıxışlar geri çəkilməklə öz yerini son qərara verirdi. Bu mənada Həsən Həsənovun fikri də maraqlı idi: “... *Azərbaycan dili Azərbaycan adı ilə qəbul olunur. Bu hamının fikridir. Bununla yanaşı, təklif olunur ki, mötərizədə Azərbaycan dilinin hansı dil qrupuna daxil olduğu konstitusiyada qeyd edilsin. Bunu dünyanın heç bir dövləti qeyd eləməyib. Onda ingilislər yazmalıdırlar: İngiltərənin dövlət dili ingilis dilidir, mötərizədə - german. Onda fransızlar yazmalıdırlar: Fransanın dövlət dili fransız dilidir, mötərizədə -roman. Onda ruslar yazmalıdırlar: Rusiyada dövlət dili rus dilidir, mötərizədə-slavyan. Konstitusiya mövzusu deyil, bu, elmi tədqiqatların mövzusu*”.

Dilimizin adı ilə bağlı xalqın içərisində elə bir fikir ayrılığı yox idi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, konstitusiya layihəsinin müzakirəsində 18 nəfər “türk dili” adını təklif etmişdi. Səsvermə hüququna malik olan 4 milyon əhalinin yerdə qalanı “Azərbaycan dili” ifadəsinin tərəfində olmuşdu. Ancaq bununla belə, Heydər Əliyev ziyalılar arasındakı fikir müxtəlifliyini təbii qəbul edirdi. O, bu məsələdə iki məqama xüsusi diqqət yetirirdi. Birinci məqam o idi ki, “*Müstəqil Azərbaycan Respublikası deyəndə biz Azərbaycan Respublikası deyirik. Buna başqa ad vermək olmaz. Əgər buna kimsə başqa ad versə, bu bizim xalqımıza, torpağımıza, millətimizə xəyanət ola bilər. Bu, Azərbaycan Respublikasıdır və bizi*

Azərbaycan Respublikası kimi tanıyırlar". İkinci bir məqam milli mənlıyımızlə, milli kimliyimizlə baęlı olan məqam idi. Bununla baęlı olaraq Heydər Əliyev deyirdi: "... Milli mənlıyimizi gərək itirməyək. Milli mənlıyimiz də var, onunla da biz fəxr edə bilərik".

"Azərbaycan dili" ifadəsinin dövlət dili kimi konstitusiyada yazılmasında əsas hədəf məhz milli mənlıyimizin qorunması idi. Milli mənlıyimizin yaşaması idi, milli mənlıyimizin gələcəyə getməsi idi.

Ziyalılar yeni konstitusiyaya layihəsini

müzakirə edirlər¹

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Respublika Elmlər Akademiyasında keçirilən yığıncaqda iştirak etmişdir.

Oktyabrın 31-də Respublika Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti binasının iclas salonunda Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsinin geniş müzakirəsi keçirilmişdir. Yığıncağa respublikanın dövlət və hökumət orqanlarının, elm, mədəniyyət, təhsil, yaradıcılıq, ictimai – siyasi təşkilatlarının, ayrı – ayrı partiyaların, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri toplaşmışdılar.

Yığıncaqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak edirdi.

Yığıncaq iştirakçıları oktyabrın 28-də Bakı metrosunda baş vermiş faciə nəticəsində həlak olanların xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad etdilər.

1. Konstitusiyaya layihəsinin müzakirəsi mətbuatda çap olunmuşdur. Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 25 iyul 1995-ci il; 27 iyul 1995-ci il; 10 noyabr 1995-ci il; 11 noyabr 1995-ci il.

Yığıncağa sədrlik edən Respublika Elmlər Akademiyası ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsinin akademik katibi Bəkir Nəbiyev bildirdi ki, yeni konstitusiya layihəsi alimlərimiz tərəfindən geniş müzakirə olunmuş, əsasən bəyənilmiş, onu daha da təkmilləşdirmək üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür. Natiq qeyd etdi ki, bugünkü yığıncaq yeni konstitusiya layihəsinin bir maddəsinin – Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında maddənin müzakirəsinə həsr olunmuşdur. Alim bu maddənin geniş müzakirəsinin Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirildiyini bildirdi. O, müstəqil Azərbaycan dövləti quruculuğu sahəsində yorulmaz fəaliyyətinə, elmimizə, mədəniyyətimizə və dilimizə böyük qayğı göstərdiyinə görə Prezident Heydər Əliyevə ziyalılar adından dərin təşəkkür etdi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev yığıncaqda geniş nitq söylədi (dövlət başçısının nitqi böyük diqqətlə dinlənilirdi və alqışlarla qarşılandı).

Sonra müzakirələr başlandı. Respublikamızın tanınmış alimləri, ziyalıları yeni konstitusiyada dövlət dilimizin necə adlandırılması barədə öz mülahizələrini söylədilər.

Yığıncağın axırında məlumat verildi ki, buradakı çıxışların hamısının videoyazısı və stenoqramı yeni konstitusiya layihəsinə hazırlayan komissiyaya təqdim ediləcək və müzakirə zamanı nəzərə alınacaqdır.

Yığıncaqda Respublika Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyev, dövlət müşaviri Hidayət Orucov, baş nazirin müavinləri İzzət Rüstəmov, Elçin Əfəndiyev, Prezident Aparatının şöbə müdiri Fatma Abdullazadə, Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Eldar Salayev və digər rəsmi şəxslər iştirak edirdilər.

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclası

Oktyabrın 3-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin yanında respublikanın yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın növbəti iclası olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iclasda çıxış etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı

- Hörmətli komissiya üzvləri!

Komissiya iclasının hörmətli iştirakçıları!

Bu gün biz Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hazırlanması ilə əlaqədar təşkil olunmuş komissiyanın növbəti iclasına toplaşmışıq. Komissiyamız fəaliyyətdədir və fəaliyyətə başlayandan sonra səmərəli iş görmüşdür. Komissiyanın birinci iclası iyunun 5-də olmuşdur. O vaxt biz komissiyanın qarşısında duran vəzifələr haqqında danışıdıq. Əsas vəzifə Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyasının və onunla yanaşı olaraq ölkə parlamentinə seçkilərlə əlaqədar seçki qanununun hazırlanmasıdır.

Azərbaycan parlamentinin səlahiyyətlərinin sona çatması ilə əlaqədar olaraq biz o vaxt ümumi fikrə gəldik ki, əvvəlcə Respublika Milli Məclisinə seçkilər haqqında qanun layihəsinin hazırlanmasına başlamaq lazımdır ki, bu qanun hazırlansın və seçkilərin vaxtı təyin edilsin, parlamentə seçkilər vaxtında keçirilsin. Bu, konstitusiyaya komissiyasının ilk işi oldu. Qanunun konstitusiyaya komissiyasının

da hazırlanması tamamilə təbii və məqsədə müvafiq bir haldır. Çünki seçkilər haqqında indi artıq qəbul olunmuş qanun konstitusiya qanunudur. Şübhəsiz, əgər biz bundan əvvəl Azərbaycanın yeni konstitusiyasının layihəsini hazırlayıb qəbul etmiş olsaydıq, onda bu qanun da konstitusiya əsasında qəbul oluna bilərdi. Ancaq yeni konstitusiya olmadığına görə, seçkilər haqqında qanun konstitusiya qanunu olduğuna görə, biz ilk növbədə, seçkilər haqqında qanun layihəsinin hazırlanması ilə məşğul olduq.

Komissiyanın bir neçə iclası keçirildi. Komissiyanın işçi qrupu səmərəli işlədi və bütün bunların nəticəsində, bir neçə dəfə müzakirədən sonra seçki qanununun layihəsi hazırlanıb Azərbaycanın Milli Məclisinin müzakirəsinə təqdim edildi. Milli Məclis bu qanun layihəsini müzakirə edərək qəbul etdi və seçkilərin günü təyin olundu. Azərbaycan parlamentinə yeni seçkilərin – yəni müstəqil Azərbaycan Respublikasının demək olar ki, birinci parlamentinə seçkilərin günü təyin olunub: 12 noyabr. Seçkilərə çox qızğın hazırlıq işləri gedir. Yəni seçkilər prosesi başlayıb və həyata keçirilir.

Hesab edirəm ki, konstitusiya komissiyamızın ilk uğurlu addımlarından biri belə bir qanunun qəbul olunmasıdır. Bu gün, qanun artıq qəbul ediləndən sonra və beynəlxalq ictimaiyyət, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən qədər təhlil olunandan və respublikamızın ictimaiyyəti tərəfindən müzakirə ediləndən sonra tam qətiyyətlə demək olar ki, biz ilk dəfə demokratik prinsiplərə tam uyğun olan bir qanun – seçki qanunu qəbul etmişik və onu həyata keçiririk.

Qanun qəbul ediləndən sonra o, geniş təhlil və müza-

kirə olunmuşdur. Düzdür, bəzi müxalifət dairələri, mənbələri, mətbuat orqanları bu qanunun guya qeyri – demokratik olduğu haqqında ayrı – ayrı fikirlər söyləməyə cəhd etdilər. Bu da təbiidir. Çünki müxalifət, yaxud hər şeydən narazı qalan qüvvələr nəsə deməlidirlər. Ancaq bunlar həmin qanunun mahiyyətinə, mənasına və onun cəmiyyətimizdə tutduğu yerə heç bir təsir edə bilməz. Çünki cəmiyyətimiz bu qanunu demokratik bir qanun kimi qəbul edibdir. Bunu ictimaiyyət belə qəbul edibdir və bir də qeyd edirəm ki, beynəlxalq təşkilatlar, xüsusən beynəlxalq aləmdə demokratiya problemləri ilə məşğul olan təşkilatlar, institutlar – bunlar hamısı bu qanunumuzun tam demokratik olduğu haqqında fikirlər söyləyiblər. Hər halda biz bu mötəbər mənbələrdən həmin qanunun əksinə heç bir fikir, rəy almamışıq. Ona görə də hesab edirəm ki, bu qanunun qəbul edilməsi nəinki konstitusiyaya komissiyasının uğurlu addımıdır, belə bir qanunun qəbul olunması, əməli surətdə həyata keçirilməsi və yeni parlament seçkilərinə hazırlıq işinin qızgın surətdə getməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında demokratik proseslərin bərqərar olmasını və inkişaf etməsini əyani surətdə nümayiş etdirir.

Artıq seçkilər prosesi gedir və Mərkəzi Seçki Komissiyasının verdiyi məlumata görə bu seçkilərdə iştirak etməyə çox böyük həvəs göstərilir. 18 siyasi partiya seçkilərdə iştirak etmək üçün Mərkəzi Seçki Komissiyasına müraciət edib. Müraciət edən partiyaların hamısı seçkilərdə iştirak etmək üçün lazımı sənədləri alıblar və öz fəaliyyətlərinə başlayıblar. Yəni heç bir siyasi partiyanın, şübhəsiz ki, qeydiyyatda olan, hüququ olan partiyaların seçkilərdə iştirak etməsinə heç bir maneə törədilmir. Qeyd etdiyim kimi, 18

siyasi partiya Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən lazımı sənədlər alıb və seçkilərdə iştirak etməyə başlayıb.

Bildiyiniz kimi, yeni parlamentimizdə 125 deputat yeri var. Bundan 25-i proporsional prinsiplər əsasında, yəni siyasi partiyaların iştirakı ilə paylanan yerlərdir. Yüz yer bir-mandatlı seçki dairələrindən ibarətdir. Burada isə deputatlar majoritar seçki prinsipləri əsasında seçiləcəklər. Mərkəzi Seçki Komissiyasının verdiyi məlumatlara görə, həmin yüz yerə artıq 1024 ərizə, müraciət verilibdir. Mərkəzi Seçki Komissiyası sədrinin verdiyi məlumatlara görə, bütün müraciət edənlər, ərizə verənlər komissiyadan lazımı sənədləri alıblar, seçkilərdə iştirak etmək üçün onların hamısına şərait yaradılıbdır. İndi proses gedir. Onlar seçki qanununa əsasən lazımı işlər görməlidirlər, imzalar toplamalıdırlar, sənədlərini təqdim etməlidirlər. Bu proseslər normal, vaxtılı-vaxtında gedir və hesab edirəm ki, Mərkəzi Seçki Komissiyası bu sahədə bütün tədbirləri görür, vətəndaşların hər birinin seçkilərdə iştirak etməsi üçün şərait yaradır.

Seçkilərin keçirilməsinə 39 gün qalır. Demək vaxtın bir hissəsi keçib, işin bir hissəsi görülübdür. Güman edirəm ki, qarşıdakı günlər daha səmərəli olacaq, həm seçkilərdə iştirak etmək istəyən vətəndaşlar, həm seçicilər, həm də seçkilərdə iştirak edən partiyalar fəal olacaqlar və biz seçkiləri mütəşəkkil, demokratik şəraitdə apara biləcəyik.

Bu gün bir də demək istəyirəm, - çünki oradan – buradan cürbəcür yalançı, yanlış və bəzən də əsassız, tamamilə böhtan xarakteri daşıyan yazılar meydana çıxır, fikirlər yaymaq istəyirlər, - dəfələrlə demişik və mən bu gün də demək istəyirəm ki, Azərbaycanda parlament seçkilərinin tam demokratik şəraitdə keçirilməsi üçün bütün imkanlar

yaradılacaqdır. Buna heç kəsin şübhəsi olmasın. Hər halda hakimiyyət orqanları tərəfindən bütün şərait yaradılacaqdır.

Mərkəzi Seçki Komissiyası sərbəst fəaliyyət göstərir. Yerlərdə təşkil olunmuş seçki dairələri sərbəst fəaliyyət göstərirlər və hər bir vətəndaşın seçilmək hüququndan istifadə etməsi təmin olunacaqdır. Güman edirəm ki, vətəndaşlarımız da seçkilərdə fəal iştirak edəcəklər və seçkilər keçiriləcəkdir.

Hələ seçkilərə hazırlıq işlərinə başlamışdan, qanun qəbul etməmişdən də əvvəl biz dünyaya bəyan etmişdik ki, beynəlxalq təşkilatların, demokratiya institutlarının, ayrı-ayrı ölkələrin müşahidəçilərini qəbul etməyə hazırıq və mən bu gün bunu bir daha bildirirəm. Bizim seçkilərə böyük maraq göstərilir və bəzi nümayəndələr artıq gəlib burada seçki prosesini müşahidə edirlər. Bunlar BMT-nin, ATƏT-in nümayəndələridir. ABŞ-ın Demokratiya İnstitutunun respublikamızda daimi nümayəndəliyi açılıb. Onlar artıq burada yerləşiblər, özlərinin iqamətgahlarını yaradıblar, fəaliyyətdədirlər, Mərkəzi Seçki Komissiyası ilə, ümumiyyətlə respublikamızın əhalisi ilə əlaqədədirlər. Onlar prosesi müşahidə edirlər. Seçkilərin keçirilməsi ilə əlaqədar qanun pozuntusu barədə onlar tərəfindən heç bir narazılıq meydana çıxmayıb.

Aldığımız məlumatlar və informasiya orqanlarının verdiyi məlumatlar onu göstərir ki, dünya ictimaiyyəti, xüsusən demokratiya prinsiplərini qorumağa çalışan ölkələrin ictimaiyyəti və onların informasiya orqanları da Azərbaycanadakı seçki prosesi haqqında müsbət rəylər bildirirlər.

ABŞ-ın prezidenti cənab Bill Klinton dünən mənə telefonla zəng etmişdi. Mənim cənab Bill Klintonla çox geniş, ətraflı telefon danışıqım oldu. Bu telefon danışıqında biz birinci növbədə ABŞ ilə Azərbaycan arasında olan əlaqələrin vəziyyəti, perspektivi və bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi haqqında səmərəli fikir mübadiləsi apardıq. Azərbaycan Respublikasının Xəzər dənizində olan sektorundakı yataqlardan neft istehsalı və bu yataqlardan istifadə edilməsi haqqında da ətraflı fikir mübadiləmiz oldu. Bu mövzu danışıqlarımızda çox geniş yer tutdu. Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi, yəni Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə əlaqədar olan münaqişə və onun indiki vəziyyəti, bu münaqişənin sülh yolu ilə həll olunması məsələləri barəsində də müzakirə, fikir mübadiləsi apardıq, hansı imkanlardan istifadə etmək məsələlərini araşdırdıq. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında demokratiyanın inkişafı, iqtisadi islahatların keçirilməsi və bütün sahələrdə demokratiya prinsiplərinin bərqərar olması, bazar iqtisadiyyatına keçid məsələləri barədə də geniş fikir mübadiləsi apardıq.

Mən hesab edirəm ki, bizim bu telefon danışıqımız çox əhəmiyyətli, maraqlı, məzmunlu oldu. Bütün əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, ABŞ prezidenti Bill Klinton Azərbaycanda demokratiyanın inkişafından, iqtisadi islahatların keçirilməsi ilə əlaqədar gördüyümüz işlərdən və aparılan siyasətdən məmnun olduğunu söylədi. Bildirdi ki, onlar arzu edirlər ki, Azərbaycan bu istiqamətdə gələcəkdə də inkişaf etsin və respublikamızın bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər, ümumiyyətlə dünya ictimaiyyəti üçün, o cümlədən bir çox başqa ölkələr üçün də gərəkli ola bilər.

Mən yenə də deyirəm ki, cənab Bill Klintonla bizim bu danışığımızın əhəmiyyəti böyükdür. Bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, o, respublikada demokratiyanın, iqtisadi islahatların inkişafından məmnun olduğunu bildirdi.

Beləliklə, biz tutduğumuz bu demokratiya yolu ilə gedirik və seçkiləri də tam demokratik əsaslarla aparacağıq, buna heç kəsin şübhəsi olmasın.

İndi konstitusiya komissiyasının vəzifəsi konstitusiyanın layihəsini tezliklə hazırlayıb təqdim etmək və onu ictimaiyyətin müzakirəsinə verməkdən ibarətdir. Biz komissiyanın keçən iclaslarında bu sahədə fikir mübadiləsi aparmışıq. Seçki haqqında qanun layihəsini hazırlayıb Milli Məclisə təqdim edən kimi konstitusiya komissiyasının iclasında komissiyanın işçi qrupuna tapşırıq verdik ki, onlar artıq bütün işlərini konstitusiya layihəsinin hazırlanmasına səfərbər etsinlər. O vaxtdan indiyə qədər xeyli iş görülmüb. İşçi qrupu Prezident Aparatının, Ali Sovetin Aparatının müəyyən strukturları ilə birlikdə, hesab edirəm ki, bu sahədə çox səmərəli iş görüb. Konstitusiya komissiyasında müzakirə etməyimiz üçün əsaslı materiallar hazırlanıbdır. Güman edirəm ki, biz bu gün gələcək günlərdə işimizin nə cür, hansı şəkildə qurulması məsələlərini müəyyənləşdirməliyik.

Bunu nəzərə almaq lazımdır və biz əvvəldən də belə qərar qəbul etmişik ki, yeni konstitusiya layihəsini ümumxalq müzakirəsinə verməliyik. Yeni konstitusiyanı ümumxalq səsverməsi, referendum yolu ilə qəbul etməliyik. Buna görə də noyabrın 12-də keçiriləcək seçkilər günü, eyni zamanda referendum günü elan olunmalıdır. Referendum günündə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilməlidir.

Vaxt az qalıbdır, ona görə də ən uzağı oktyabr ayının 12-nə qədər – referendum, seçki gününə bir ay qalana qədər biz yeni konstitusiyanın layihəsini ictimaiyyətə təqdim etməliyik və onu ümumxalq müzakirəsinə verməliyik. Güman edirəm ki, biz bunu edə bilərik. Çünki işçi qrupunda, Prezident Aparatında, Ali Sovetin Aparatında indiyədək aparılan işlər və hazırlanan materiallar – mən onlarla müəyyən qədər tanış olmuşam – onu göstərir ki, biz bu materiallar əsasında komissiyanın iclaslarında layihəni hazırlayıb sona çatdıra bilərik.

Azərbaycanın yeni konstitusiyası necə olmalıdır? Keçən iclaslarımızda biz bu barədə danışmışıq. Amma bu gün, bu məsələyə bilavasitə başladığımız zaman bəzi fikirləri deməyə ehtiyac var. Birinci, onu xatırlatmaq istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının konstitusiya tarixi böyükdür. Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası, demək olar ki, 1919-cu ildə qəbul edilibdir. Ancaq bu konstitusiyaya olmayıbdır. Müstəqillik haqqında akt qəbul olunubdur. 1919-cu ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası dövlət müstəqilliyi haqqında akt qəbul edibdir.

Bu akt konstitusiyaya xarakteri daşdığına görə biz onu Azərbaycan dövlətçiliyində konstitusiyanın başlanğıcı kimi, konstitusiyaya yaratmaq işinin başlanğıcı kimi qəbul edə bilərik.

Sonra, bildiyiniz kimi, 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet Sosialist Respublikası yaranıbdir. Bu respublika 1921-ci ildə Azərbaycanın ilk konstitusiyasını qəbul edibdir. O vaxt hələ Sovetlər İttifaqı yox idi. Yaranmış və şübhəsiz ki, kommunist hakimiyyəti altında olan respublikalar müstəqil idilər. Bu konstitusiyaya müəyyən dəyişikliklərlə 1937-ci ilə

qədər davam edibdir. Baxmayaraq ki, 1924-cü ildə, Sovetlər İttifaqı yaranandan sonra onun konstitusiyası da yaranmışdı, amma Azərbaycanda 1921-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiya davam edirdi. Ancaq şübhəsiz ki, ona dəyişikliklər, əlavələr olunmuşdu.

1936-cı ildə Sovetlər İttifaqının yeni konstitusiyası qəbul edildikdən sonra – 1937-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yeni konstitusiyası qəbul olunub. Bu konstitusiya 1978-ci ilə qədər yaşayıbdır, 1977-ci ildə Sovetlər İttifaqının yeni konstitusiyası qəbul olunub və ondan bir il sonra, 1978-ci ilin aprelində Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyası yaranıbdir.

İndiyə qədər Azərbaycan Respublikası 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiya ilə yaşayır, işləyir. Doğrudur, bu müddətdə konstitusiyaya bir çox əlavələr, dəyişikliklər edilibdir. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra – 1991-ci il oktyabrın 18-də Konstitusiya Aktı qəbul edibdir. Doğrudur, o vaxt bu sahədə müəyyən anlaşılmayan hallar da olubdur. Xatirinizdədir ki, 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan parlamenti müstəqillik haqqında bəyanat qəbul etdi. Ancaq görünür ki, Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərləri müstəqilliyi nədənsə istəmirdilər. Çünki bu aktları, şübhəsiz, vaxtında keçirmək olardı.

Belə bir bəyanat qəbul olunandan sonra xeyli vaxt keçdi və oktyabrın 18-də müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edildi. Baxmayaraq ki, artıq o vaxt Sovetlər İttifaqı dağılırdı və bu, göz qabağında idi, ancaq Azərbaycan xalqının iradəsinə zidd olaraq o zaman Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi müstəqilliyə getmək istəmirdi. Nədənsə,

görünür, ümid bəsləyirdi ki, Sovetlər İttifaqı qalacaq, yaşayacaqdır. Əgər o vaxtkı prosesləri xatırlasanız, slavyan dövlətlərinin – Rusiya, Ukrayna və Belorusiyanın imzalandıqları ittifaq sazişindən sonra Sovetlər İttifaqı artıq dağılmış kimi idi. Ancaq Sovetlər İttifaqının o vaxtkı prezidenti Qorbaçov cəhd göstərirdi ki, xalq deputatları qurultayını toplansın, bu məsələni müzakirə etsin. Bunu edə bilmədi və nəhayət, bəyanat verdi ki, Sovetlər İttifaqının dağılmasına o da razıdır.

Güman edirəm, o vaxt Azərbaycan rəhbərliyində bəziləri ümid bəsləyirdilər ki, Sovetlər İttifaqı hələ yaşayacaqdır. Çünki 1991-ci ilin martında Azərbaycan rəhbərliyi bir referendum keçirib qərar qəbul etdi ki, Sovetlər İttifaqı saxlanılmalıdır. Onlar bu siyasətdən, yəni bu istiqamətdən, görünür ki, əl çəkə bilmirdilər. Şəxsən mən məhz bununla izah edə bilərəm ki, avqustun 30-da müstəqillik haqqında bəyanat qəbul ediləndən sonra yalnız oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul olundu. Bu Konstitusiya Aktı da referendumdan keçməli idi. Bu, təbiidir. Çünki 1991-ci ilin martında Sovetlər İttifaqında referendum təşkil olunmuşdu. Əgər oktyabrın 18-də Konstitusiya Aktı qəbul olunmuşdusa, bir aydan sonra, noyabrın 18-də referendum keçirilə bilərdi. Çünki bir ay müddətində elan edib referendum keçirmək olar. Ancaq nədənsə, bu referendumu noyabrın 18-nə də yox, dekabrın 18-nə də yox, dekabrın 30-na salmışdılar və referendum həmin gün keçirildi.

Bunları sadəcə olaraq, ona görə xatirinizə salıram ki, bizim müstəqillik yolunda xalqın iradəsi ilə bu xalqı idarə edən adamların iradəsi arasında olan böyük məsafəni bir

daha bildirim. Bildirim ki, bizim xalq müstəqilliyə nə qədər can atmışdısa, ayrı – ayrı qruplar müstəqil dövlət olmağımızı heç də istəməmişlər. Bəziləri indi də köhnə əhval-ruhiyyə ilə yaşayır, müstəqilliyi yenə də müvəqqəti hesab edirlər. Ona görə də bu proseslərin tarixini sizin xatirinizə salıram.

Bütün bunlara baxmayaraq, 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı çox dəyərli sənəddir. Bu sənəddə Azərbaycanın müstəqilliyi və müstəqil dövlət quruculuğu haqqında çox dəyərli müddəalar öz əksini tapıbdir.

Beləliklə, mən Azərbaycanın konstitusiyaya yaradıcılığı tarixi haqqında müəyyən qədər, kiçik məlumat verərək, indi qarşıda duran işlərimiz haqqında danışmaq istəyirəm. Çünki 1919-cu ildə qəbul olunmuş müstəqillik haqqında Akt, – əgər biz onu konstitusiyaya xarakterli bir sənəd kimi qəbul ediriksə, - o, konstitusiyada olmayıbdir. Ondan sonra – 1921-ci ildə, 1937-ci ildə və 1978-ci ildə qəbul olunan konstitusiyalar da şübhəsiz ki, sovet hakimiyyəti dövründə qəbul edilən konstitusiyalardır. O vaxtlar Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət olmamışdır və şübhəsiz, bu konstitusiyalarda kommunist ideologiyası, sovet hakimiyyətinin prinsipləri öz əksini tapmışdı.

İndi biz müstəqil Azərbaycan Respublikasının, Azərbaycan dövlətinin ilk konstitusiyasını qəbul edirik. Bu, çox məsuliyyətli və eyni zamanda çox şərəfli vəzifədir. Bu, bizə nəsib olubdur və güman edirəm ki, biz, yəni indiki nəsil həmin şərəfli vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirməyə qadirik və yerinə yetirə biləcəyik. İndiyə qədər görülən işlər və hazırlanmış materiallar əsas verir ki, biz qısa müddətdə konsti-

tusiyanın layihəsini komissiyanın bir neçə müzakirəsindən keçirdikdən sonra xalqımıza, ictimaiyyətə təqdim edək.

Bizim yeni konstitusiyamız, şübhəsiz ki, birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, bu müstəqilliyin əbədi olduğunu və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün bütün prinsipləri əks etdirməlidir. Yəni konstitusiyamız demokratik prinsipləri özündə əks etdirməlidir. Yeni dünya demokratiyasının əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən, demokratiya sahəsində inkişaf etmiş dövlətlərin konstitusiya təcrübəsindən istifadə etməli və Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus tarixi, milli ənənələrini əks etdirən prinsipləri özündə cəmləşdirməlidir. Bir sözlə, biz elan etmişik və mən bir daha bəyan edirəm ki, Azərbaycanda demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı, dünyəvi dövlət qururuq. Demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu proseslərini və bunu təmin etmək üçün bütün şərtləri, müddəaları konstitusiya özündə əks etdirməlidir.

Demokratiya prinsipləri geniş məfhumdur. Əgər bu, bir tərəfdən insanların, vətəndaşların hüquqlarının təmin edilməsi prinsipləridirsə, ikinci tərəfdən dövlətçiliyin qurulmasını, dövlət quruculuğu prosesinin aparılmasını, inkişaf etdirilməsini və Azərbaycanda həm dövlətin, həm xalqın, həm də hər bir vətəndaşın hüquqlarının qorunmasına təminat verə bilən dövlətin qurulub yaranmasını təmin edən prinsiplər olmalıdır.

Demokratiyanın bir tərəfi insan hüquqları, vətəndaşların hüquqları, ikinci tərəfi isə dövlət quruculuğu və həm müstəqil dövləti yaşadıb, qoruyub saxlamaq üçün, həm də insanların hüquqlarını qoruyub saxlamaq üçün dövlət ha-

kimiyətinin təmin olunmasıdır.

Güman edirəm ki, indiyə qədər gördüyümüz işlər və əldə etdiyimiz təcrübə artıq imkan verir ki, bu məsələlərin hamısı hüquqi nöqtəyi – nəzərdən formalaşdırılsın və bizim konstitusiyada öz əksini tapsın.

Mən bu konstitusiyanın başqa müddəaları haqqında danışmaq fikrində deyiləm, çünki buna ehtiyac duymuram. Sadəcə olaraq bu əsas prinsipləri qeyd edirəm. Güman edirəm ki, bu prinsiplər əsasında bizim konstitusiyanın layihəsi qısa müddətdə hazır olub təqdim edilə bilər.

Konstitusiyamızda dövlətin, Azərbaycanın bu ağır keçid dövründə, çətin dövründə, bir də qeyd edirəm, vətəndaşların hüquqlarını qorumaq, dövlətçiliyi qorumaq üçün təminatlar olmalıdır. Bu iki il müddətində biz sizinlə birlikdə, Azərbaycanın dövlətçiliyini dağıtmaq, pozmaq cəhdlərinin dəfələrlə şahidi olmuşuq.

Dünən Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin verdiyi məlumat, güman edirəm, ictimaiyyətə bir daha bildirir ki, xalq parçalamaq, dövləti dağıtmaq cəhdlərindən hələ də əl çəkməyən qüvvələr var. Bu məlumatı yəqin ki, eşitmişiniz, bilərsiniz. Biz iki ildir dövlətçiliyimizə zidd olan qüvvələri başa salmaq, anlatmaq istəyirik ki, onlar cinayətkar əməllərindən əl çəksinlər. Ancaq, təəssüflər olsun, bəziləri hələ də elə hesab edirlər ki, cinayətkarlıq yolu ilə nəşə əldə edə bilərlər.

Oktyabrın 1-2-də Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və onunla birlikdə Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən aparılan əməliyyatlar nəticəsində cinayət halları və yeni silah cəbhəxanalarının, xüsusən terrorçuluq üçün istifadə edilə biləcək silahların gizlədilib saxlanması, özü də kimin tərəfindən,

- bir var ki, adicə cinayətkar tərəfindən, bir də var, vaxtilə Azərbaycan Respublikasının deputatı seçilmiş adam tərəfindən. Ancaq təkcə şəxsən o deyil, onun havadarları, ona istiqamət verənlər tərəfindən (güman edirəm istintaq onları qısa müddətdə aşkar edib və aşkar edəcəkdir), Azərbaycanda yenə də qarışıqlıq yaratmaq, terrorçuluq etmək, dövlətə qarşı cinayət etmək cəhdi göstərən adamlar tərəfindən – cinayətlər törədilməsinin hazırlanması prosesi artıq meydana çıxıbdir.

Bax, buna görə də bizim bu gün və gələcəkdə qəbul edəcəyimiz qanunlar və xüsusən əsas qanunumuz – konstitusiyaya gərək elə bir konstitusiyaya olsun ki, bir tərəfdən insanların hüquqlarını qorusun, insan azadlıqlarını, demokratiyanı təmin etsin, siyasi plüralizmi təmin etsin, mətbuat, söz, din, dil azadlığını təmin etsin, ikinci tərəfdən isə dövləti, cəmiyyəti idarə etmək üçün təsisatların yaranmasını təmin etsin ki, bu cür hallara yol verilməsin. Ona görə də, güman edirəm, biz elə bir konstitusiyaya yaradacağıq ki, bu konstitusiyaya Azərbaycan Respublikasının nəinki qısa müddətdə, həm də uzun müddətdə müstəqillik yolu ilə getməsinə təmin edəcəkdir, Azərbaycan Respublikasında demokratik hüquqi dövlətin qurulmasını təmin edəcəkdir və ölkəmizdə olan bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edəcəkdir.

Komissiyanın göstərişi ilə işçi qrupu konstitusiyanın layihəsini hazırlamaq üçün bir çox təkliflər irəli sürmüşdür. Bu təkliflər əsasında, onları ümumiləşdirərək, onların üzərində işləyərək Prezident Aparatında və Ali Sovetin Aparatında müəyyən materiallar hazırlanıbdır. Mən buna hələ layihə yox, materiallar deyirəm, çünki layihəni, gü-

man edirəm ki, bu materiallar əsasında sistemləşdirmək və işçi qrupunun adından bizə təqdim etmək lazımdır. Bu materiallarla ilkin tanış olmuşam və belə hesab edirəm ki, bunlar artıq layihənin qısa müddətdə işlənib hazırlanması üçün tam əsas yaradıbdır. Ona görə də, - bilmirəm, indi bu barədə müzakirəyə ehtiyac var, ya yox, əgər ehtiyac varsa, müzakirə edə bilərik, - düşünürəm ki, bizim işçi qrupu toplaşdıqca bu materialları qısa müddətdə mənə elə gəlir ki, iki il ərzində sistemləşdirib təqdim etsə, biz təqdim olunmuş bu layihəni komissiyanın üzvlərinə paylaya və onun əsasında müzakirə apara bilərik. Mənim fikrim belədir. Əgər başqa bir fikir varsa, gəlin müzakirə edək.

* * *

İclasda verilən təklifə əsasən, Respublika Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyev yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın işçi qrupunun tərkibini bir daha xatırlatdı.

* * *

Heydər Əliyev: İşçi qrupu artıq işləyir, bu yeni bir şey deyil. Bir də deyirəm, bu işçi qrupu qəbul etdiyimiz qanunun layihəsini hazırlayıb komissiyanın müzakirəsinə vermişdir. Bu işçi qrupu indiyə qədər də işləyir, xeyli təkliflər verib və o təkliflər müəyyən qədər sistemləşdirilib, ancaq hələ layihə şəkilinə gətirilməyib. Ona görə mən o gün komissiyanı yığdım ki, komissiyanın adından işçi qrupuna göstəriş verək ki, onlar qısa bir müddətdə bunu layihə şəklinə salıb bizə təqdim etsinlər.

Daha kimin sualı, sözü var? Yoxdur. Demək, bu təklifə etiraz yoxdur ki, işçi qrupuna iki gün vaxt verək. Çünki

mən baxmışam, materialların çoxu hazırdır. İşçi qrupunun üzvləri çox səmərəli işləyiblər, mən hesab edirəm ki, yaxşı materiallar hazırlayıblar. İşçi qrupu iki gün müddətində materialları sistemləşdirsən və layihəni hazırlasın. Demək, bu gün ayın 3-dür, ayın 5-də günün axırında layihə komissiyasının üzvlərinə təqdim olunsun, paylansın. Ola bilər ki, bu ayın 6-da toplaşaq. Bu zaman həmin layihə komissiya üzvlərində olacaq. Onlar bu layihə ilə tanış olacaqlar, onun üzərində işləyəcəklər, biz də bu layihəni müzakirə edəcəyik.

Etiraz yoxdur ki? Onda gəlin bugünkü iclası qurtaraq. Yenə də deyirəm ayın 5-də günün axırında layihə mənə təqdim olunur və mən isə onu komissiyanın üzvlərinə paylayıram. Oktyabrın 6-da komissiyanın növbəti iclası keçirilir. Mən komissiya üzvlərindən əvvəldən xahiş edirəm ki, onlar layihəni alan kimi onunla çox ətraflı tanış olsunlar, öyrənsinlər ayın 6-dakı iclasda biz məruzəyə qulaq asmayacağıq, layihəni müzakirə edəcəyik ki, layihəyə kimin sözü, təklifi, nə əlavəsi var. Sağ olun.

* * *

Xəbər verdiyimiz kimi, oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyası rəyasət heyətinin binasında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsinin geniş müzakirəsi keçirildi.

Yığıncaqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak edirdi.

Sədrlik edən – respublika Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsinin akademik katibi Bəkir Nəbiyev iclası açaraq bildirdi ki, bugünkü yığıncaq yeni konstitusiyaya layihəsinin bir maddəsinin – Azərbaycan Res-

publikasının dövlət dili haqqında maddənin müzakirəsinə həsr edilmişdir. Nəticə olaraq bu maddənin geniş müzakirəsinin respublika Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirildiyini bildirdi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev yığıncaqda geniş nitq söylədi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi

- Hörmətli xanımlar və cənablar, hörmətli ziyalılar!

Əvvəlcə bildirmək istəyirəm ki, sizinlə yenidən görüşməkdən çox məmnunam. Sizə və sizin simanızda Azərbaycanın bütün ziyalılarına işlərində uğurlar, səadət və xoşbəxtlik arzu edirəm.

Ölkəmiz öz tarixinin çox mühüm bir mərhələsini yaşayır. Respublikamızda böyük iqtisadi, ictimai – siyasi proseslər gedir və bir çox mühüm məsələlər həll olunur. Dövlət quruculuğu sahəsində aparılan işlər sırasında müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk parlamentinə seçkilər və müstəqil dövlətimizin ilk konstitusiyasının qəbul olunması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyiniz kimi, bir neçə aydır ki, biz və respublikanın bütün ictimaiyyəti, dövlət orqanları çox ciddi məşğul olurlar. Nəticədə demək olar ki, biz mühüm tədbirlər ərəfəsindəyik. Təəssüf ki, bu mərhələdə respublikamıza böyük faciə üz verdi. Qəza nəticəsində metro stansiyasında insanlarımız tələf oldu. Biz ağır itkilərə məruz qaldıq, çoxlu soydaşımızı itirdik. Respublikamız matəm keçirdi və indi də bu ağır yaranın əzab - əziyyətini çəkirik.

Ancaq şübhəsiz ki, bu hadisə bizim işlərimizi, gedən proseslərin inkişafını dayandıra bilməz. Qarşımıza qoyduğumuz vəzifələri vaxtında həyata keçirməyə qadirik və həyata keçirəcəyik.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasının qəbul edilməsi tarixi hadisə olacaqdır. Bildiyiniz kimi, bizim indi qüvvədə olan konstitusiyamız da var. Konstitusiya tariximiz böyükdür. Azərbaycanın ilk konstitusiyası 1921-ci ildə qəbul olunubdur. 1920-ci ildə Azərbaycanda sosialist respublikası qurulandan sonra o vaxt respublikamız özünün ilk konstitusiyasını qəbul etmişdir. Ondan qabaq isə - 1919-cu ildə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranandan sonra konstitusiya aktı qəbul olunmuşdu. Ancaq o zaman konstitusiya qəbul edilməmişdi. Dediyim kimi, ilk konstitusiya 1921-ci ildə qəbul olundu. O vaxt Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası idi. Ancaq biz hələ İttifaqa daxil deyildik.

1922-ci ilin dekabrında Sovetlər İttifaqı yarandı və Azərbaycan Respublikası da Sovetlər İttifaqının tərkibinə daxil oldu. Bundan sonra Sovetlər İttifaqının konstitusiyası qəbul edildi. Həmin konstitusiyaya uyğun olaraq Azərbaycanın 1921-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasında müəyyən dəyişikliklər aparıldı. Ancaq yeni konstitusiya qəbul edilmədi. Azərbaycan Respublikası həmin konstitusiya ilə Sovetlər İttifaqının tərkibində yaşadı.

1937-ci ildə respublikamızın yeni konstitusiyası qəbul edildi. Bu, 1936-cı ildə qəbul olunmuş Sovetlər İttifaqı konstitusiyasına uyğun olan konstitusiya idi. Sonra isə - 1977-ci ildə Sovetlər İttifaqının yeni konstitusiyası qəbul olundu. Ona uyğun olaraq 1978-ci ildə Azərbaycan Respublikasının

konstitusiyası qəbul edildi. Həmin konstitusiya indiyədək qüvvədədir.

Şübhəsiz ki, ondan sonrakı dövrdə respublikamızda baş vermiş böyük dəyişikliklərlə, Azərbaycanın müstəqil dövlət olması ilə əlaqədar həmin konstitusiya müəyyən dəyişikliklər edilibdir. Lakin bizim üçün əsas sənəd 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş Konstitusiya Aktıdır.

Beləliklə, biz bu konstitusiya ilə yaşamışıq. Ancaq indi müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyasını qəbul edirik. Bir də qeyd edirəm, bu, çox böyük tarixi hadisədir və bizim, indiki nəsillərin üzərinə çox böyük məsuliyyət qoyur.

Konstitusiya elə bir sənəddir ki, o gərək uzun müddət yaşasın. Onun ömrü uzun olmalıdır. Konstitusiya tez-tez dəyişilə bilməz. Əgər konstitusiya doğrudan da həm bu günü, həm də gələcəyi tamamilə əks etdirə bilirsə, o, uzunömürlü ola bilər, gələcəkdə ona dəyişikliklər etməyə ehtiyac olmaz və ya çox cüzi dəyişikliklər aparıla bilər.

Ona görə də bu iş həddindən artıq məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Biz belə də yanaşıırıq. Yəni öz məsuliyyətimizi dərk edirik və bu mühüm sənədin qəbul olunması üçün gələcək nəsillərin qarşısında nə qədər cavabdeh olacağımızı da dərk edirik.

Mən konstitusiya komissiyasının sədri kimi konstitusiya layihəsinin hazırlanması dövründən bu günə qədər çalışmışam ki, layihənin hazırlanmasında bu sahədə biliyi, elmi təcrübəsi olan bütün alimlər, mütəxəssislər, hüquqşünaslar, dövlət xadimləri, ictimai – siyasi xadimlər, mədəniyyət xadimləri iştirak etsinlər.

Konstitusiya komissiyasının tərkibi bu dediyim fikirlə

ri əks etdirir. Eyni zamanda mən hesab edirəm ki, bu böyük məsuliyyəti yalnız konstitusiya komissiyası üzvlərinin öhdəsinə qoymaq olmaz. Bu məsuliyyəti hamımız, bütün xalqımız daşımalıdır. Hər bir vətəndaş həm bu gün üçün, həm də gələcək nəsillər üçün konstitusiyanın hazırlanmasında iştirak etməyə çalışmalıdır, öz səylərini və xidmətlərini göstərməlidir. Şübhəsiz ki, kim nəyə qadirdirsə, kim nəyi bacarırsa, kim nə edə bilərsə, etməlidir.

Azərbaycanda bu sahədə bilikli, təcrübəli, bacarıqlı adamlar çoxdur. Lazımdır ki, bu işdə heç kəs biganə qalmasın. Lazımdır ki, hər bir kəs, hər bir vətəndaş konstitusiyanın hazırlanmasını və qəbul olunmasını öz şəxsi işi kimi, taleyi kimi qəbul etsin. Belə olan halda biz Azərbaycanın müstəqilliyini təmin edən, vətəndaşlarımızın hüquqlarını qoruya bilən, ölkəmizin dövlətçiliyini möhkəmləndirən və respublikamızın müstəqil bir dövlət kimi yaşaması üçün əsas olan qanun, konstitusiya qəbul edə bilərik.

Hesab edirəm ki, bu sahədə çox iş görüldübdür. Konstitusiya layihəsinin hazırlanmasına biz çox vaxt sərf etdik. Bu iş çoxdan başlanıbdir – bizim mütəxəssislər bu işə bir il bundan öncə başlayıbdir. Ancaq biz bu işə mütəşəkkil olaraq iyun ayından başladığımız və çox intensiv iş getdi.

Konstitusiya komissiyası yaranarkən yeni konstitusiya layihəsinin bir çox müddəaları demək olar ki, işlənib hazırlanmışdı. Konstitusiya komissiyası yarandı, onun işçi qrupu təşkil edildi. Həmin qrup gərgin işlədi və layihə konstitusiya komissiyasında bir neçə dəfə müzakirə ediləndən sonra ümumxalq müzakirəsinə verildi.

İndi müzakirələr sona çatır. Biz gərək ümumxalq müzakirəsi zamanı verilmiş təklifləri, düzəlişləri iki – üç gün

içərisində təhlil edək, konstitusiya komissiyasında baxaq və onların dəyərlilərindən, xeyirlilərindən istifadə edək, beləliklə də layihəni təkmilləşdirək. Şəxsən mənəm məqsədim bundan ibarətdir.

Mən bu işə çox məsuliyyətlə yanaşıram. Çünki həm Azərbaycanın konstitusiya tarixini bilirəm və onu böyük diqqətlə təhlil etmişəm, həm də indiyədək Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində aparılan işlərin çoxunun iştirakçısıyam.

1977-ci ildə Sovetlər İttifaqında yeni konstitusiya qəbul olundu. O konstitusiyanın hazırlanması dövrü çox böyük idi. Konstitusiya komissiyası təşkil olunmuşdu. O vaxtlar Sovetlər İttifaqında, hər bir müttəfiq respublikada geniş işlər aparılırdı. Mən həmin konstitusiya komissiyasının üzvü idim və 1977-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyanın hazırlanmasında iştirak etmişəm. Hətta həmin konstitusiya qəbul olunarkən Sovetlər İttifaqı Ali Sovetinin sessiyasında çıxış etmişəm. Sonra isə bir il biz öz respublikamızın – Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasını hazırlamaqla məşğul olduq. Biz də komissiya yaratdıq. Mən respublikanın rəhbəri kimi konstitusiya komissiyasının sədri idim. Xatirimdədir, biz o vaxt nə qədər çox iş gördük.

Doğrudur, qeyd etdiyim kimi, bizim qəbul etdiyimiz konstitusiya Sovetlər İttifaqı konstitusiyasının müddəalarına uyğun olmalı idi, ona münasib yazılmalı idi və eyni zamanda respublikamızın bəzi xarakterik cəhətlərini özündə əks etdirməli idi. Hesab edirəm ki, o vaxt biz buna nail ola bildik. O dövrün, o zamanın şərtləri daxilində biz Azərbaycanın konstitusiyasını qəbul etdik.

Beləliklə, mən bu məsələlərin çoxunu həm tarixi öy-

rəndiyimə görə, həm də bir çox hissəsində bilavasitə iştirak etdiyimə görə indi müstəqil Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasını tam müstəqil, heç bir dövlətdən, heç bir mərkəzdən, heç bir kəsdən asılı olmayaraq özümüzün sərbəst qəbul etməyimizin nə qədər məsuliyyətli və şərəfli olduğunu dərk edirəm.

Ona görə də indiyədək çalışmışam ki, bu, konstitusiyanın hazırlanmasında hamı çox yaxından, ürəkdən iştirak etsin. Çalışsın, maksimum səy göstərsin ki, bizim konstitusiyamız mükəmməl olsun. Buna nə qədər nail olduğumuzu şübhəsiz ki, xalq qiymətləndirməlidir. Çünki layihə dərc olunubdur, müzakirədən keçibdir. Aparılan müzakirələr və konstitusiya komissiyasına daxil olan təkliflər onu göstərir ki, xalq, ictimaiyyət, vətəndaşlar bu layihəni ümumən qəbul edirlər. Layihənin əleyhinə birbaşa çıxan yoxdur. Ancaq onu təkmilləşdirmək üçün təkliflər, əlavələr, dəyişikliklər irəli sürülür. Mən dünən işçi qrupu ilə görüşmüşəm. Onların mənə verdiyi məlumatdan aydın olur ki, konstitusiya komissiyasına 1400 təklif, dəyişiklik daxil olubdur. Bu təkliflər cürbəcürdür və konstitusiyanın müxtəlif maddələrinə aiddir. Onlar təhlil olunur. İşçi qrupu onların təhlili və qiymətləndirilməsi ilə məşğuldur və o təkliflərdən hansının qəbul olunub – olunmaması barədə konstitusiya komissiyasına öz fikrini söyləyəcəkdir. Nəhayət, bunlar konstitusiya komissiyasında həll olunacaqdır.

Güman edirəm ki, müzakirə nəticəsində alınan təkliflər konstitusiya layihəsini daha da təkmilləşdirəcək və biz bu günlərdə konstitusiyanın son layihəsini bir daha mətbuatda dərc edəcəyik ki, vətəndaşlarımız noyabr ayının 12-də parlament seçkiləri zamanı eyni zamanda ümumxalq səs-

verməsi, referendum yolu ilə konstitusiya layihəsinə öz münasibətlərini bildirsinlər. Referendumun nəticəsinə görə də konstitusiyanın qəbul edilməsi məsələsi həll olunacaqdır.

Vətəndaşlardan daxil olan təkliflərdən başqa, layihə ayrı-ayrı təşkilatlarda, birliklərdə, müəssisələrdə, idarələrdə, elm ocaqlarında, yaradıcılıq təşkilatlarında, mədəniyyət birliklərində müzakirə edilə bilər. Burada deyildi ki, layihəni Elmlər Akademiyası da müzakirə edib və öz fikrini bildiribdir. Ancaq mən konstitusiyanın bir maddəsinin xüsusi müzakirə olunmasını lazım hesab edirəm. Bu, Azərbaycanın dövlət dili haqqında olan 23-cü maddədir.

Konstitusiya komissiyasında layihə müzakirə olunarkən komissiyanın üzvlərindən üç nəfər – şair Bəxtiyar Vahabzadə, yazıçılar Anar və Elçin Əfəndiyev belə fikir söylədilər ki, “dövlət dili Azərbaycan türk dilidir” yazılsın. Biz bu məsələni müzakirə etdik. Son layihəni dərc olunmağa göndərərkən belə qərara gəldik ki, bu layihədə indiyədək konstitusiyada olduğu kimi yazaq. Bu barədə sizə qısa tarixi arayış vermək istəyirəm.

1921-ci ildə qəbul olunmuş ilk Azərbaycan konstitusiyasında dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur.

1937-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan konstitusiyasında da dövlət dili haqqında heç bir maddə olmayıbdır.

1956-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyaya əlavə edibdir. Konstitusiyaya Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə edilə bilər. O vaxt işləyən adamlarımız bunu xatırlayırlar. Həmin dövrdə bu maddənin qəbul edilməsi respublikada müəy-

yən mübahisələr doğurdu. Mən də onun şahidiyəm. Bu maddənin qəbul olunmasından sonra həyata keçirilən bəzi tədbirlər daha çox mübahisələr və narazılıqlar doğurdu. Bu, deyə bilərəm ki, o vaxt respublikamızı çətin vəziyyətə saldı. Çünki belə bir maddə qəbul edilən kimi o vaxt– bəzən belə də olur, bəzi adamlar özlərini həddindən çox vətənpərvər, millətə həddindən artıq yaxın göstərmək istəyirdilər – dərhal göstərişlər verildi ki, bütün idarələrdə, təşkilatlarda yazışmaların hamısı ancaq Azərbaycan dilində getsin. Makinalar dəyişdirilməyə başlandı. Şübhəsiz ki, o vaxt bizim kargüzarlıq işlərində, katiblikdə, yazışmalarda rus dili üstünlük təşkil edib. Çünki əsas işlər rus dilində gedirdi. Ona görə işçilərin çoxu da rusdilli idi – ya rus, ya da erməni millətindən, yaxud rusdilli azərbaycanlılardan ibarət idi. Onların bəzilərini işdən çıxarmağa başladılar. Bu, Azərbaycanda böyük narazılıq doğurdu. Bundan da o vaxt Azərbaycana pis münasibət, bəlkə də düşmən münasibəti göstərən qüvvələr istifadə etdilər. Xatirinizdədir ki, 1959-cu ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Azərbaycanda millətçilik olması barədə qərar qəbul etdi. O vaxt Azərbaycan rəhbərliyi dəyişildi, bəzi vəzifəli şəxslər bundan istifadə edib öz şəxsi məqsədlərinə nail oldular. Hər halda, bu tarix məlumdur. Ondan sonra bu məsələ müəyyən qədər sakitləşdi.

1977-78-ci illərdə biz yeni konstitusiyayı qəbul edərkən bu məsələ, şübhəsiz ki, əsas məsələlərdən biri idi. Biz yeni konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə hazırladıq. Qeyd etdiyim kimi, mən həmin konstitusiyayı hazırlayan komissiyanın sədri idim və bu işlərə rəhbərlik edirdim.

Ancaq bu maddə Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur. Mən indi sizin vaxtınızı alıb bunların hamısını geniş danışmağa ehtiyac duymuram. Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu öz konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq.

Moskvada bir neçə dəfə müzakirələr oldu. Cürbəcür fikirlər səsləndi və həmin fikirlərin əksəriyyəti ondan ibarət idi ki, belə olmamalıdır. Ancaq biz buna nail olduq və 1978-ci ildə, səhv etməməyə, aprel ayında biz konstitusiyayı qəbul etdik. Həmin konstitusiyada yazıldı ki, Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir. Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikanın rəhbərləri ilə kəskin danışıqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım xatirimdədir. O buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırır ki, siz belə yazdığınız halda gərək onda biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikasınız və Sovetlər İttifaqında sizin xüsusi çəkiniz bizimkindən qat – qat artıqdır. Siz istəsəniz bunu yaza bilərsiniz. Ancaq siz nə üçün bizə mane olursunuz? Mübahisəmiz çox gərgin oldu.

Hər halda biz bunu etdik. Deyə bilərəm ki, o vaxt on beş müttəfiq respublikadan yalnız üç respublikanın – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın konstitusiyalarında dövlət dili haqqında maddə var idi. Qalan respublikaların heç birinin konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə yox idi.

Mən 1978-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyayı nəzərdə tuturam. Qeyd etmək istəyirəm ki, o cümlədən Baltikyanı respublikalar da – onlar öz milli ənənələrini başqalarına nisbətən daha çox qoruyub saxlamağa çalışırdılar. O vaxt onları ümumiyyətlə, millətçi respublikalar hesab edirdilər, - buna baxmayaraq onlar öz konstitusiyalarında dövlət dilini yazmamışdılar.

Ancaq biz buna nail olduq. Hesab edirəm ki, bu, o dövrdə, o zamanın şəraitində respublikamızda, ümumiyyətlə, ölkəmizin tarixində çox böyük hadisə oldu. İndiyə qədər konstitusiyamızın 73-cü maddəsi – “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” maddəsi qüvvədədir. Bunu, yəni Azərbaycan konstitusiyasının 73-cü maddəsi qüvvədədir fikrini nəzərə alaraq yeni konstitusiyanın son layihəsini dərc edərkən yazdıq ki, Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Ancaq sizə məlumdur ki, 1992-ci ildə başqa proseslər olmuşdur. 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində dövlət dili haqqında məsələ müzakirə edilmişdir. Bu müzakirə nəticəsində qərar qəbul olunub ki, Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir. O vaxt mən Bakıda yaşamırdım, Naxçıvanda idim. Eşitdiklərimdən, bildiklərimdən belə hiss etdim ki, bu qərar respublikada birmənalı qarşılanmayıbdır. Bu qərardan çox narazı olanlar var idi, onu çox bəyəyənlər də var idi.

Sonra, konstitusiya layihəsini hazırlayarkən mən bunu araşdırdım. Bu barədə mənə əvvəl də demişdilər. Ancaq bir var ki, bir şeyi ordan – burdan eşidəsən, bir də var ki, özün araşdırasan. Mən bunu şəxsən özüm üçün araşdırdım və məlum oldu ki, bildiyiniz kimi, burada özbaşınalığa, vol-

yuntarizmə yol veriləkdir. Mən bunu deyərəkən əvvəlcədən xahiş və xəbərdarlıq edirəm ki, fikirlərim heç kəsə öz sözlərini demək üçün təsir etməsin. Mən sizə olmuş şeylərin xronologiyasını danışdım. İstəyirəm ki, burada sərbəst müzakirələr getsin.

Dövlət dili haqqında maddə konstitusiyaya qanundur. Yəni bu, ya konstitusiyada olmalıdır, ya da, ona dəyişiklik edilərsə hüquqa görə, konstitusiyaya təcrübəsinə, qanunların qəbul edilməsi təcrübəsinə görə bu, konstitusiyaya qanunu kimi qəbul olunmalıdır. Ancaq bu məsələnin həllinə çox məsuliyyətsiz, səthi yanaşılmışdır. Qəbul olunmuş qərar haqqında mən hər hansı fikir söyləmək istəmirəm. Çünki əgər fikir desəm, siz belə başa düşərsiniz ki, mən hansısa tərəfi saxlayıram. Mən heç bir tərəf saxlamıram. Ona görə də bura, sizin görüşünüzdə şəxsən özüm gəlmişəm ki, fikrimi bilavasitə özüm sizə çatdıram. Ancaq hər bir şey gərək özünə layiq qayda – qanunla edilsin.

Məsələn, mən sizə dedim ki, 1978-ci ildə bu maddəni konstitusiyaya yazmaq üçün üç – dörd ay müzakirə apardıq. Bu o demək deyildi ki, bizim aramızda “dövlət dilimiz Azərbaycan dili olmalıdır” fikrinə şübhə edənlər olmuşdur. Ancaq o zaman biz müstəqil deyildik, Sovetlər İttifaqının tərkibində idik və Sovetlər İttifaqının, Kommunist Partiyasının rəhbərliyindən asılı idik. Ona görə də həm öz istəyimizi həyata keçirməli idik, həm də buna razılıq almalydıq. Biz bundan ötrü müharibə etməyəcəkdik, üsyan qaldırmayacaqdıq. Əgər kimsə hesab edir ki, üsyan qaldırmaq olardı– bu, ağılsız fikirdir.

Yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu məsələlərin həlli zarafatyana, səthi ola bilməz. Bu, tarixi bir hadisədir. Biz

müəyyən edirik ki, dövlət dilimiz hansı dildir. Bunun da səbəbi ondan ibarətdir ki, bizim dilimizə tarixdə müxtəlif cür münasibət olub və cürbəcür ad veriblər.

Ona görə də mən Milli Məclisin qərarının nəticəsinə toxunmayaraq və o barədə öz münasibətimi bildirməyərək yalnız həmin qərarın qəbul olunması prosedurası haqqında danışmaq istəyirəm. Belə bir mühüm qərar üç – dörd günün içərisində kiçik qrup adamın iradəsi, istəyi nəticəsində qəbul olunubdur. Bax, mən bunu heç bir vəchlə qanun hesab etmirəm. Mən hesab edə bilmərəm ki, bu işə ciddi münasibət göstərilibdir.

Məsələ belə olmuşdur. Milli Məclisdə Azərbaycanın dövlət dili məsələsi müzakirə olunarkən məclis üzvlərindən biri deyib ki, gəlin yazaq “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan türk dilidir”, başqa birisi deyib ki, niyə belə yazırıq. Yazaq ki, “türk dilidir”. Mübahisə gedibdir – mən bütün stenoqrama baxmışam. Kim necə çıxış edibsə, hamısı məlumdur. Mən sadəcə olaraq demək istəmirəm, indi buna heç ehtiyac da yoxdur, bunun indi əhəmiyyəti yoxdur. Bəlkə kimsə bununla maraqlanır, amma mən hesab edirəm ki, o qədər də maraqlı deyil.

Bəli, mübahisə gedibdir. Bir qismi buna etiraz edibdir, bir qismi isə əvvəlki təklifdən də qabağa gedərək deyib ki, yazaq “bizim dilimiz türk dilidir”.

Məsələ Milli Məclisdə səsə qoyularkən həmin iclasda Milli Məclisin 50 üzvündən 39-u iştirak edibdir. Onların 26-sı dilimizin türk dili kimi qəbul olunmasına səs verib, 7-si, ya 8-i əleyhinə səs verib, qalanları isə bitərəf olubdur. Beləliklə də dövlət dilimizin adı dəyişilibdir. Hər bir şey etmək olar, əgər doğrudan da o, həqiqətə və bizim məqsəd-

lərimizə uyğundursa. Ancaq belə məsuliyyətli işləri çox ağıllı, bacarıqlı, eyni zamanda xalqın iradəsinə əsaslanaraq görmək lazımdır.

1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiya ümumxalq müzakirəsindən keçibdir. Deyilə bilər ki, o vaxt sovet dövrü idi, müzakirələr formal keçirdi. Bəli, bu sözü demək olar. Ancaq müzakirələr olubdur. O konstitusiya dərc ediləndir, onun barəsində xalqın məlumatı olubdur. Nəhayət, Ali Sovetin sessiyasında həmin konstitusiya yekdilliklə qəbul ediləndir.

İndi bu böyüklükdə tarixi bir qərar Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan 26 nəfər tərəfindən qəbul olunubdur. Burada da böyük bir səhv buraxılıbdır. Həmin səhv ondan ibarətdir ki, əgər Milli Məclis doğrudan da belə bir qərar qəbul etməli olsaydı, həmin qərar qanuna, konstitusiyaya görə məclis üzvlərinin üçdə ikisi tərəfindən səs verildiyi halda qəbul olunmalı idi. Yəni konstitusiya qanunu sadə səs çoxluğu ilə yox, üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul olunmalıdır. Milli Məclisdə bu təklif səslərin üçdə ikisini toplaya bilməyib. 50 deputatdan 26-sı, yəni sadə səs çoxluğu ilə, bir səs üstünlüyünə görə qəbul olunubdur. Burada da konstitusiya qanunu pozularaq, volyuntarizm, özbaşınalıq edilərək belə bir qanunun qəbul olunduğu hesab edilmişdir.

Təəssüflər olsun ki, bu işi Milli Məclisin o vaxtkı sədri İsa Qəmbərov və o qrupa məxsus olan deputatlar ediblər. O dövrdə Azərbaycanın prezidenti olan Elçibəy də bu qanunu imzalayıbdır. Mən yenə deyirəm, bu qanunun məna və nəticəsini kənara qoyaraq sadəcə qanunvericilik nöqtəyi- nəzərindən, dövlət məsuliyyəti nöqtəyi – nəzərindən

bu mühüm məsələyə nə qədər məsuliyyətsiz yanaşdıqlarını qeyd etmək istəyirəm.

Bilirsiniz ki, 1993-cü ilin iyun ayının ortalarından Ali Sovetə, Milli Məclisə mən sədrlik etməyə başladım. Mən dörd ay Milli Məclisə sədrlik etdim. O vaxt Milli Məclisin bəzi üzvləri bir neçə dəfə məsələ qaldırdılar ki, həmin qanun düzgün qəbul edilməmişdir. Yəni o, konstitusiya qanunu kimi qəbul olunmayıbdır, imzalanmasına baxmayaraq bu qanun saxta qanundur. Dedilər ki, gəlin buna yenidən baxaq. Mən buna imkan vermədim. Çünki əgər bir səhv buraxılıbsa, o vaxt buna cürbəcür münasibət olubdur və müəyyən gərginlik yaranıbdır. İndi bu səhvi biz tələsik düzəltməyə başlasaq və ya hesab etsək ki, bunu düzəltmək lazımdır – bu, yeni çətinlik yaradacaqdır. Mən buna imkan vermədim.

Ali Sovetin sədri Rəsul Quliyev məlumat verir ki, bu il də məclisin üzvlərindən bir neçəsi bu məsələni yenidən qaldırıb. Yenə də buna imkan verilməyibdir. Ancaq indi, yeni konstitusiya qəbul etdiyimiz zaman bu məsələdə mövqələrimiz müəyyənləşdirilməlidir. Aydınlaşdırmalıyıq ki, hansı formanı qəbul edək. Biz ya bu layihədə olan ifadəni, ya komissiya üzvlərindən bir neçəsinin təklif etdiyi “dövlət dilimiz Azərbaycan türk dilidir” fikrini, yaxud da Milli Məclisin bir qrup üzvü tərəfindən qeyri – qanuni qəbul olunmuş formanı qəbul etməliyik. Həmin o qeyri – qanuni qanun icra olunur. İndi mənə deyirlər ki, bizim dərsliklərdə ana dilini türk dili kimi yazırlar. Mən soruşdum ki, bəs niyə belə yazırlar? Dedilər ki, bu cür qanun qəbul olunubdur. Ancaq qanun özü də qeyri – qanuni yolla qəbul edilmişdir. Yəni o qanunun gücü yoxdur. Mən sizə bunu açıq deyirəm.

Amma eyni zamanda mən hansı fikri qəbul edəcəyimiz barədə sizə öz mövqeyimi demirəm. Sadəcə olaraq anlatmaq istəyirəm ki, bu qanunun gücü yoxdur. Bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycanın müstəqillik dövründə bu taleyüklü tarixi məsələlərə bu qədər məsuliyyətsiz yanaşan insanlar hesab edirəm ki, xalq qarşısında xəyanət edirlər. Doğrudan da, əgər belə bir qanun lazım idisə, o xalqın iradəsi ilə qəbul edilməli idi. Bunun üçün referendum keçirmək lazımdır. Həmin referendum sayəsində əgər bu nəticə əldə olunarsa, deməli, xalqın əksəriyyəti bunu istəyir. Yaxud da əgər referendum keçirmək istəmirlərsə, heç olmasa parlament çərçivəsində qanunu pozmayaydılar. Zorakılıq, volyuntarizm, vəzifəsindən sui – istifadə etmək – bax, dəhşətlisi budur. Təəssüf ki, bu, bizim həyatımızda çox vaxtlar olub. Ayrı – ayrı vəzifəli şəxslər vəzifə tutandan sonra hesab edirdilər ki, xalqın taleyi də onların əlindədir, tarix də onların əlindədir – nə istəsələr onu edə bilərlər. Bax, dərd burasındadır. Bunları nəzərə alıb mən konstitusiyaya komissiyasında bu məsələ qalxan kimi belə bir təklif verdim: bu məsələyə səthi yanaşmaq olmaz. Bu məsələ xüsusi müzakirə olunmalıdır. Bu, birinci növbədə o dairələrdə xüsusi müzakirə olunmalıdır ki, həmin dairələr bu məsələdə səriştəlidir – yəni bu məsələdə onların biliyi, təcrübəsi var və onlar bu işin mütəxəssisləridir.

Mən sizə dedim ki, indi ümumxalq müzakirəsinə 1400 təklif verilibdir. Bunlar konstitusiyanın ayrı – ayrı maddələri haqqındadır. Onların 18-də təklif olunur ki, bizim dövlət dilimiz Azərbaycan dili yox, türk dili yazılsın. 1400 təklifin içərisində 18 təklif bir şey deyildir. Ancaq mən təkcə 18 təklifə görə yox, sadəcə belə bir halın yarandığına görə, belə

bir hadisənin mövcud olduğuna görə və bəzi ziyalılarımızın bu fikirdə olduğuna görə bu məsələnin dərinədən araşdırılmasını lüzumlu hesab edirəm.

Ona görə də komissiyanın son iclasında layihəni ümumxalq müzakirəsinə verərkən mən Ramiz Mehdiyevə tapşırıdım ki, bu məsələ xüsusi müzakirə olunsun. Şübhəsiz ki, fabrikdə, zavodda, yaxud da kolxoz və ya sovxozda bunu xüsusi müzakirə etməyə ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, oralardan da müəyyən fikir almaq olar. Bu məsələ xüsusi marağı olan dairələrdə xüsusi müzakirə edilməlidir. Yəni bizim elmi müəssisələrdə, Elmlər Akademiyasında – burada dilçilik, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, hüquq, şərqşünaslıq institutları var, görürsünüz ki, nə qədər elmi institutlarımız var, böyük təcrübəli, bilikli adamlarımız var, - sonra, universitetlərimizdə, məsələn, Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və sair kafedralar var, keçmiş pedaqoji institutumuzda – indi N.Tusi adına Pedaqoji Universitetidir – orada da dilçiliklə məşğul olan çoxlu kafedralarımız var. Yəni bizim elm və tədris ocaqlarımızda xüsusi olaraq dilçiliklə məşğul olurlar. Yaradıcılıq ittifaqlarında, ilk növbədə Yazıçılar Birliyində - bu məsələni, yəni dili yazıçılar daha yaxşı bilirlər, həm tarix nöqtəyi – nəzərindən həm də onun tətbiqi nöqtəyi – nəzərindən, - digər yaradıcılıq birliklərində bu məsələ müzakirə olunsun. Mən xahiş etdim ki, hər bir birlikdə, hər bir elmi idarədə olan müzakirələrin nəticələrini gətirin, biz onlara konstitusiyə komissiyasında baxaq. Çox təəssüf edirəm ki, mənim bu göstərişim yerinə yetirilməyibdir. Mən bu göstərişi verəndən sonra şübhəsiz ki, başqa işlərlə məşğul idim. Bilirsiniz ki, oktyabrın 20-də

mən Amerikaya getdim və 25-də axşam oradan qayıtdım, ondan sonra ayın 28-də metroda faciə baş verdi. Yəni mənim bu 15 gündəki fəaliyyətim, iş cədvəlim sizə məlumdur. Mən dünən bu işlə məşğul olmağa başladım və işçi qrupu ilə görüşərkən soruşdum ki, bu məsələni necə müzakirə etmisiniz, nə nəticəyə gəlmisiniz. Çünki layihədə Azərbaycan dilinin yazılması o demək deyildir ki, bu, mütləq Azərbaycan dili olmalıdır.

Mən bir daha qeyd edirəm, biz layihədə Azərbaycan dilini ona görə yazmışıq ki, bu bizim konstitusiyada yazılıbdır. Ondan sonra Milli Məclisdə qəbul olunmuş qərar qeyri konstitusion qərardır. Bir halda ki, biz indi yeni konstitusiya qəbul edirik, cəmiyyətimizdə cürbəcür fikirlər var – bu fikirləri araşdırmaq, təhlil etmək lazımdır. Onlardan tarixilik nöqtəyi – nəzərindən, bu günümüz və gələcəyimiz nöqtəyi – nəzərindən doğru olanını qəbul etmək lazımdır. Yəni bu işdə xalqın iradəsini nəzərə almaq lazımdır. Bu sahədə xalqın iradəsini ən yüksək səviyyədə bizim alimlərimiz, ziyalılarımız, xüsusən də ictimai elmlər sahəsində çalışan mütəxəssislərimiz, yazıçılarımız, şairlərimiz deyər bilərlər.

Ona görə də mən yenə çox narahat oldum. Göstərişlərimi yerinə yetirmədiklərinə görə əməkdaşlarımızı tənqid etdim. Onlar mənə belə izahat verdilər ki, guya sonra mənim göstərişimi müzakirə edərkən belə fikirləşiblər ki, bu cür müzakirə etmək lazım deyil, çünki bu, ajiotaj yaradacaqdır. Ona görə də belə hesab ediblər ki, gəlin bunu elə ümumi müzakirədən keçirək və xüsusi müzakirə etməyək. Mən bundan narazı oldum və ona görə də dünən göstəriş verdim ki, bütün dediyim sahələrin nümayəndələri və ümumiyyətlə kim istəyirsə bura dəvət olunsunlar. Mən de-

dim ki, Yazıçılar Birliyi üzvlərinin hamısını çağırın. Dünən axşam dedilər ki, orada 500 nəfər adam var. Mən dedim ki, onların 500-nü də çağırın. Biri dedi ki, orada bəzi adamlar belə də deyə bilər, elə də deyə bilər. Mən dedim ki, onları da çağırın. Qoy onlar nə deyirlərsə, gəlib burada desinlər. Hər deyilən sözdən bir məna çıxır. Biz bundan niyə qaçmalıyıq ki?! Mən dedim ki, siyasi partiyaların nümayəndələrini də çağırın. Eşitdim ki, müxalifət qəzetlərində bu maddəni tənqid edirlər və onlar Milli Məclisin qəbul etdiyi qərarın tərəfdarıdır. Dedim ki, qoy onlar da gəlsin. Bura hamı gəlməlidir. Çünki bu bizim elə bir işimizdir ki, bunu gərək aşkar, açıq, heç kəsdən qorxmadan, heç kəsdən çəkinmədən müzakirə edək. Ona görə ki, ən düzgün, ən optimal fikrə gəlməliyik.

Son vaxtlar, deyəsən bu layihə dərc olunandan sonra hansısa bir müxalifət qəzetində oxudum ki, “bizim dilimizi vaxtilə Stalin və Mikoyan dəyişiblər, dilimizi Azərbaycan dili onlar adlandırılar, indi də onların yolu ilə getmək istəyirik”. Mən dünən onlara dedim ki, bilirsiniz, bax bunu yazan adamlar - əgər siz bu müzakirədən qaçmısınızsa və hesab edirsinizsə ki, bu ajiotaj yaradacaq hesab edirsinizsə elə bu yazılan qəbul olunmalıdır – üç ildən sonra, beş ildən sonra xüsusən də Heydər Əliyev dünyadan gedəndən sonra götürüb yazacaqlar ki, “Heydər Əliyev Stalin və Mikoyanla birlikdə bizi bu yola gətirdi, yoxsa biz başqa yolla gedəcəydik”. Mən bu tarixi məsuliyyətdən qorxmuram. Ancaq mən də araşdırıram. İstəyirəm ki, həqiqəti aydınlaşdıraraq. Ona görə də xahiş edirəm ki, mənim bu çıxışımı vəziyyəti aydınlaşdırmaq niyyəti kimi qəbul edəsiniz. Mən bu barədə heç bir fikir söyləmirəm və heç söyləməyəcəm

də. Mən bu fikri sizin sərəncamınıza verəcəyəm.

Buna görə də mən dedim ki, sizi dəvət etsinlər. Əvvəlcə fikirləşdim ki, müzakirəni özünüz aparasınız. Sonra qərar gəldim ki, yaxşı olar, buraya özüm də gəlim və bu fikirləri izah edim. Çünki özüm izah etməyəndə bəzən yenə də məsələni qarışdıracaqlar və fikirləri düzgün çatdırma-
yacaqlar. Mən sizə fikrimi özüm çatdırıram. Buraya televiziyanı da dəvət etmişəm. Burada nə deyilirsə, hamısını qoy yazsınlar və xalqa çatdırsınlar, hər şeyi aydınlaşdıraq. Məsələ bundan ibarətdir. Ona görə mən istəyirəm ki, siz məsuliyyəti dərindən dərk edərək müzakirə edəsiniz, bu məsələyə səthi yanaşmayasınız. Bu, çox mühüm məsələdir. Məsələni, bizim bəzi ziyalılar deyirlər ki, əgər indi biz Azərbaycan dili yazsaq, onda bəs Füzuli nə dilində yazıbdır, Cəlil Məmmədquluzadə nə dilində yazıbdır? Belə sözlər deyirlər.

Eyni zamanda deyirlər ki, guya 1935-36-cı illərdə bizim dilimiz türk dili adlanıbdır və dilimizin adı o vaxt dəyişilibdir. Amma şəxsən məndə bu barədə tarixi bir sənəd yoxdur. Bu, hansı fərmanla, hansı qərarla, hansı sənədlə dəyişdirilibdir – bu, məndə yoxdur. Bilmirəm, bəlkə kimdəsə var.

Ancaq tariximiz elə olubdur ki, vaxtilə bizə “azərbaycanlı” da deməyiblər. İndi əgər biz Cəlil Məmmədquluzadəyə, Mirzə Ələkbər Sabirə, Nəriman Nərimanova və ya başqalarına istinad ediriksə, elə onların əsərlərində deyirlər ki, biz müsəlmanıq. Bəli, o vaxt deyirdilər ki, biz müsəlmanıq. Yazıların əksəriyyətində belədir. Bizə “azərbaycanlılar” da demirdilər, bəlkə “türklər” deyirdilər. Amma çox vaxt deyirdilər ki, biz müsəlmanıq. Nəhayət, XX əsrin

axırında biz bu məsələləri tam aydınlaşdırmalıyıq və bu məsələyə nöqtə qoymalıyıq ki, bütün söz – söhbətə son qoyulsun.

Siz hansı qərarı qəbul etsəniz, həmin qərarı biz konstitusiyaya yazarıq.

Mən bununla öz sözümlü qurtarıram. Ancaq iki kəlmə onu demək istəyirəm ki, mən bu danışdığımız dili – buna hansı dil deyirsiniz – deyin – çox gözəl dil hesab edirəm. Dilimiz zəngindir, çox ahəngdar dildir, dilimizin söz ehtiyatı çox böyükdür. Qrammatika sahəsində həddindən artıq böyük nailiyyətlərimiz var. Şəxsən mən bu dili sevirəm.

Bilirsiniz ki, keçmişə qara yaxmaq istəyənlər bunu bir müddət etdilər. Ancaq bu, əhəmiyyətsizdir. Tarixi dəyişdirmək olmaz. Bizim dilçilərin, alimlərin xatirində olmalıdır ki, - deyəsən, 70-ci illərin axırı idi – dövlət mükafatları verilir. Biz xüsusən Azərbaycan dili haqqında kitab yazmış böyük bir kollektivə dövlət mükafatı verdik. Bu mükafatı onun müəllifinə görə yox, əsərin özünə və bu kitabın dilimizin təhlilinə həsr olunmasına görə verdik. Adətən biz mükafatları bir romana, bir şeirə, bir poemaya, bir teatr tamaşasına, bir rəsm əsərinə görə veririk. Amma bu mükafatı mən xüsusi mükafat hesab edirəm. Burada mənim şəxsi təşəbbüsüm, şəxsi məqsədim o olubdur ki, ictimaiyyət bir daha bilsin ki, biz dilimizin inkişafına nə qədər fikir veririk.

Bu müddətdə dilimizin böyük qrammatikası yaranıb. Böyük dərslilər, əsərlər var. Respublikamızda böyük dilçilik institutu mövcuddur. Bizim böyük dilçilərimiz var, - yadımdadır akademik Şirəliyev, Dəmirçizadə, - mən o vaxtkı adamları deyirəm, indi yaşayan alimlər adlarını demədiyimə görə məndən inciməsinlər. Bəli, bizim böyük

alimlərimiz vardır.

Azərbaycanda türkologiya da çox inkişaf edibdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkologiyaya demək olar ki, Azərbaycan qədər fikir verən olmayıbdır. Təsadüfi deyildir ki, Sovetlər İttifaqında buraxılan yeganə “Türkologiya” jurnalı Azərbaycanda nəşr edilirdi. İndi də nəşr olunur. Yəni bu sahədə bizim böyük nailiyyətlərimiz var. Alimlərimiz, bilikli adamlarımız və belə zəngin dilimiz var.

Dilimizin 30-cu illərdəki vəziyyətini təsəvvür edin. Götürün, oxuyun 20-ci ildə yazılan kitabları. İndiki dilimizi götürün. Dilimiz nə qədər zənginləşib, nə qədər gözəlləşibdir, nə qədər cazibədar olubdur, nə qədər də şirindir. Bu bizim dilimizdir. Amma adını nə qoyacaqsınız – o, sizin işinizdir.

Mən dediyim bir – iki tənqidi sizin daha düz qəbul etməyiniz üçün Şahin Əliyevə söz verirəm. O, Milli Məclisin qəbul etdiyi həmin qərarı sizə oxusun.

Prezident Aparatının şöbə müdiri Şahin Əliyev Azərbaycan Milli Məclisinin 1992-ci il dekabrın 22-də qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanunu yığıncaq iştirakçalarına oxudu. O qeyd etdi ki, bu qanun Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan konstitusiyasının və “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”nın müddəaları ilə ziddiyyət təşkil etdiyinə görə heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyildir.

Prezident Heydər Əliyev əlavə edərək dedi: Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasının dövlət dili haqqında 73-cü maddəsi Milli Məclisin məlum qərarı ilə ləğv olunmur, o qüvvədədir. Milli Məcli-

sin qəbul etdiyi bu qərar da qüvvədədir. Bax, respublikamızda belə qarışıqlıq yaranıbdir. O vaxt dövlət və hökumət başçıları, bu böyük məsuliyyəti üzərinə götürən adamlar belə qərarı, qanunu qəbul edərkən sizinlə məsləhətləşiblərimi? Onlar Elmlər Akademiyası, Yazıçılar Birliyi ilə, bizim bu alimlərimizlə, dilçilərimizlə məsləhətləşiblərimi? Əgər məsləhətləşməyiblərsə, əgər İsa Qəmbərov, İbrahim İbrahimoğlu, İsgəndər Həmidov Azərbaycan xalqının dili haqqında da qərar qəbul edirlərsə, onlar çox böyük səhv edirlər.

Mən sizdən xahiş edirəm ki, bugünkü məsələni sərbəst müzakirə edəsiniz. Dözümlü olun, hərə öz fikrini desin. Heç kəs kənarda qalmasın, heç nədən çəkinməsin və heç kəs də narahat olmasın ki, onun dediyinə görə ya mənfə, ya da müsbət münasibət bəslənəcəkdir.

Mən sizi tərk edirəm. İstəmirəm ki, burada iştirakımla məsələnin müzakirəsi zamanı ya o tərəfə, ya bu tərəfə təsir edəm. Mən gəlmişdim ki, sizə sadəcə olaraq məlumat verim və məqsədimizi sizə çatdırım.

Güman edirəm ki, siz bu məsələni ətraflı müzakirə edib öz qərarınızı bizə çatdıracaqsınız. Mən sizin qərarınızı gözləyəcəyəm. Sağ olun.

(Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi böyük diqqətlə dinlənilirdi və alqışlarla qarşılandı).

* * *

Akademik Bəkir Nəbiyev Respublika Prezidenti Heydər Əliyevə dərin məzmunlu çıxışına görə ziyalılar adından təşəkkür etdi.

Sonra müzakirələr başlandı. Müzakirələrdə Respublika Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun

direktoru, professor Ağamusa Axundov, professor Vaqif Aslanov, xalq şairi Nəbi Xəzri, professor Tofiq Hacıyev, Yazıçılar Birliyinin sədri Anar, N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin rektoru, professor Nizami Xudiyev, professor Şamil Qurbanov, xalq şairi Qabil, Yazıçılar Birliyinin katibi Çingiz Abdullayev, akademik Fərəməz Maqsudov, Milli Məclisin üzvləri Sabir Rüstəmxanlı, Xeyrulla Əliyev, yazıçı Əkrəm Əylisli, professorlar Kamil Vəliyev, Əlisa Şükürlü, şair İsa İsmayılzadə, professor Nizami Cəfərov, Azərbaycan Sosial Demokrat Partiyasının üzvü Mübariz Əliyev, EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi Ruqiyyə Qəmbər qızı, professor Musa Adilov, EA-nın müxbir üzvü, professor Məsumə Məlikova, professorlar Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov, EA-nın müxbir üzvü, professor Fuad Qasımlı, professorlar Həsən Mirzəyev, Ənvər İsmayılov, baş elmi işçi Zöhrab Həsənoğlu çıxış etdilər.

Natiqlər Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini bəyəndiklərini bildirdilər, eyni zamanda onu təkmilləşdirmək üçün konkret təkliflər irəli sürdülər. Yığıncağın mövzusunə müvafiq olaraq, diqqət mərkəzində duran əsas məsələ yeni konstitusiya layihəsinin 23-cü maddəsinin necə yazılması idi. Tərəfdarlarının sayına görə verilən təklifləri aşağıdakı ardıcılıqla sadalamaq olar: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”; “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir)”; “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir”.

Yığıncağın axırında məlumat verildi ki, buradakı çıxışların hamısının videoyazısı və stenoqramı yeni konstitusi-

ya layihəsini hazırlayan komissiyaya təqdim ediləcək və müzakirə zamanı nəzərə alınacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın növbəti iclası

Noyabrın 2-də Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin yanında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın növbəti iclası oldu. İclasda Prezident Aparatı, Ali Sovetin, Nazirlər Kabinetinin məsul işçiləri, respublikanın görkəmli alimləri, ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət xadimləri iştirak edirdilər.

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsinin 23-cü maddəsinin–Azərbaycanın dövlət dili haqqında məsələnin müzakirəsinə həsr olunmuş iclası giriş sözü ilə Respublika Prezidenti, konstitusiya komissiyasının sədri Heydər Əliyev açdı.

Azərbaycan Prezidentinin təklifi ilə iclas iştirakçıları oktyabrın 28-də Bakı metrosunda baş vermiş faciə zamanı həlak olanların xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad etdilər.

İclasda oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasında respublikanın yeni konstitusiya layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncağın yekunları barədə Prezidentin İcra Aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyevin məlumatı dinlənildi. Sonra respublika Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayev dövlət dilimiz haqqında məsələnin əks olunduğu tarixi sənədlər haqqında məlumat verdi.

İclasda Prezident Aparatının şöbə müdiri Şahin Əliyev, Milli Məclisin üzvü, yazıçı Yusif Səmədoğlu, şair

Cabir Novruz, akademik Ziya Bünyadov, EA-nın müxbir üzvü, professor, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, şair Zəlimxan Yaqub, EA-nın müxbir üzvü, professor Afad Qurbanov, professor Rəşid Göyüşov, akademik Cəmil Quliyev, xalq yazıçısı Hüseyn Abbaszadə, EA-nın müxbir üzvü, professor İqrar Əliyev, Milli Məclisin üzvü Hüseynağa Quliyev, xarici işlər naziri Həsən Həsənov, şair Nəriman Həsənzadə, baş nazirin müavini İzzət Rüstəmov, ədliyyə naziri vəzifəsini icra edən Südabə Həsənova, akademik Bəkir Nəbiyev, Milli Məclisin üzvü, şair Sabir Rüstəmxalı, N.Tusi adına Pedaqoji Universitetin professoru Vilayət Əliyev, baş nazirin müavini Elçin Əfəndiyev, respublika Ali Sovetinin sədri Rəsul Quliyev çıxış etdilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iclasda yekun sözü söylədi.

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclası

Xəbər verdiyimiz kimi, noyabrın 2-də Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin yanında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın növbəti iclası olmuşdur.

İclası giriş sözü ilə Respublika Prezidenti, konstitusiyaya komissiyanın sədri Heydər Əliyev açmışdır.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş sözü

– Hörmətli komissiya üzvləri!

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Bu gün Azərbaycan Respublikasının növbəti iclası keçirilir. Bildiyiniz kimi, indiyə qədər komissiyaya tərəfindən çox iş görüüb, konstitusiyanın layihəsi hazırlanıb, mətbuatda dərc olunub, ümumxalq müzakirəsinə verilib. Oktyabrın 14-də komissiyanın iclasında biz belə qərar qəbul etdik ki, ümumxalq müzakirəsi başa çatandan sonra noyabrın 2-dək ümumxalq müzakirəsinin yekunları, verilən təkliflər əsasında konstitusiyanın layihəsi işlənilsin, komissiyada baxılsın və noyabrın 2-də son variant, yəni ümumxalq müzakirəsindən sonra hasil olmuş variant bir daha dərc edilsin ki, Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyası noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi, referendumu vasitəsilə qəbul olunsun.

Bu gün noyabrın 2-dir. Biz bu işlərin hamısını bu günə qədər tamamlaya bilməmişik. Səbəb ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən işlər doğrudan da çoxdur, ikinci tərəfdən də bəzi hadisələr vaxtımızı çox almışdır. Ona görə də komissiyanın iclasında həm bu gün üçün nəzərdə tutulan məsələlər barəsində müzakirə gedəcəkdir, həm də bundan sonra hansı işlər görəcəyimizi birlikdə məsləhətləşib qərar qəbul etməliyik.

İndi komissiyanın iclasının bugünkü gündəliyi haqqında. Mən qeyd etdim ki, biz verilən təkliflər əsasında bu günədək layihəni tamamilə işləyib qurtarıb mətbuata verməliydik. Bu, mümkün olmadı və bunun da səbəbləri aydındır. Bu gün isə yenə də komissiyanın iclasında əhali, ictimaiyyət tərəfindən verilmiş təkliflərin hamısının müzakirə olunması gündəliyə salınmayıbdır. Mən gündəliyə bir məsələni təklif etmişəm və bu gün bu məsələnin müzakirə olunmasını lazımlı hesab edirəm. O da konstitusiya layihəsinin 23-cü maddəsi – Azərbaycanın dövlət dili haqqında olan maddədir. Nə üçün mən bu maddəni, xüsusi müzakirə etməyi lazım bilirəm, nə üçün bu maddəyə bu qədər diqqət verilir və nə üçün şəxsən mən diqqət verirəm? Ona görə ki, bu maddə konstitusiyamızın çox əsas maddələrindən biridir. Bir də ona görə ki, dövlət dili haqqında respublikamızın tarixində və xüsusən XX əsr tariximizdə cürbəcür mənbələrdə cürbəcür ifadələr olubdur. Bunların hamısını müzakirə edib, son bir qərara gəlmək lazımdır. Ona görə də mən bu məsələnin xüsusi müzakirə olunmasını lazım bilmişəm.

1992-ci ilin dekabrında Milli Məclis Azərbaycanın dövlət dili haqqında bir qanun qəbul edibdir. Dünən yox,

srağagün, yəni oktyabrın 31-də bu məsələ ilə əlaqədar Elmlər Akademiyasının binasında Azərbaycan ziyalıları- nın– akademiyanın elmi idarələrinin, universitetlərin, ya- radıcılıq birliklərinin nümayəndələrinin və alimlərimizin, şairlərimizin, yazıçılarımızın, dil, ədəbiyyat, elm sahəsin- də mütəxəssislərin böyük bir yığıncağını keçirməyi lazım bildim. Həmin yığıncağın birinci hissəsində mən özüm də iştirak etdim. Orada çox geniş müzakirə zamanı mən hə- min məsələnin nə üçün bu cür müzakirə olunması haqqın- da fikirlərimi demişəm və bu, televiziyada verilibdir. Mən təkrar etmək istəmirəm. Yəqin ki, siz televiziya ilə bunu görmüsünüz, eşitmişiniz. Kim eşitməyibsə, mənim çıxışım qəzətdə dərc olunub, oxuya bilər.

Sadəcə onu qeyd etmək istəyirəm ki, bu məsələyə ko- missiyanın sədri, Azərbaycanın Prezidenti kimi şəxsən mən xüsusi fikir verirəm. Bir də qeyd edirəm ki, tarixi əhə- miyyət kəsb etdiyinə, vacibliyinə, həm də onun barəsində cürbəcür fikirlər olduğuna görə, hətta müəyyən qanunsuz qərar qəbul edildiyinə görə mən bu məsələyə xüsusi əhə- miyyət verirəm.

1992-ci ilin dekabrında Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun, - mənasını, məzmununu kənara qoyaraq, - qanunvericilik nöqtəyi – nəzərindən qeyri – qanuni bir sənəddir. Çünki konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dili haqqında dəyişiklik etmək üçün gərək konstitusiya qanu- nu qəbul ediləydi. Konstitusiya qanunu qəbul etmək əvə- zinə qəbul olunmuş bu adi qanun, şübhəsiz ki, konstitu- siyada dəyişiklik edə bilməz. Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasında “Azərbayca- nın dövlət dili Azərbaycan dilidir” yazılıbdır. 1992-ci ilin

dekabr ayında isə Milli Məclisin 26 üzvünün səs verməsi ilə qanun qəbul olunubdur ki, "Azərbaycanın dövlət dili türk dildir". Şübhəsiz ki, bu qanun onu ləğv edə bilməzdi. O qanun da qalıbdır, yəni konstitusiya da qalıb, bu qanun da qəbul olunub. Ona görə də qanunvericilik, qanunçuluq nöqteyi – nəzərindən burada böyük qüsurlara yol verilibdir. Bu, məsələnin bir tərəfi.

Əhalinin bir hissəsi, demək olar ki, əksəriyyəti ümumiyyətlə bu qanunun qəbul edilməsindən narazı olubdur, ola bilər, bir hissəsi bəyənibdir. Ancaq qanunvericilik, ümumiyyətlə siyasət sahəsində təcrübəsi olan adamlar bu qanunun qeyri – qanuni qəbul edildiyinə görə bundan narahat olublar.

Bax, belə bir vəziyyət yaranıb. Şübhəsiz, bunların hamısı da o zaman, o dövrdə, həmin 1992-ci ildə Azərbaycana rəhbərlik edən adamların bu cür ciddi, belə məsuliyyətli işə məsuliyyətsiz yanaşmalarını bir daha nümayiş etdirir, sübut edir. Bax, belə səhvlər buraxmamaq, həmin qeyri – qanuni yollarla getməmək üçün və bu məsələni xalqın iradəsi ilə həll etmək üçün konstitusiya komissiyasının sədri kimi mən bu işə çox ciddi fikir verirəm, bu məsələnin ciddi müzakirə edilməsini lazım bilmişəm. Ona görə də komissiyanın bugünkü iclasında yalnız bu maddəni, bu məsələni müzakirə etməyi təklif edirəm.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, əgər mən komissiya sədri, bir Prezident olaraq, bəzilərinin hesab etdiyi kimi məsələni hansısa bir tərəfə meyl etsəydim, onu edə bilərdim. Konstitusiyanın layihəsi müzakirə olunub və oktyabrın 14-də konstitusiya komissiyasında son dəfə müzakirə edilib, dərc olunub. Son müzakirə zamanı konstitusiya ko-

missiyasının üzvlərindən üç nəfər dil haqqında öz fikirlərini bildirib.

Komissiyanın üzvləri Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Elçin Əfəndiyev deyirlər ki, dövlət dili yazılsın, Azərbaycan türk dili, ya Azərbaycan türkcəsi. Komissiyanın başqa üzvləri bu fikri bəyənməyiblər, yəni bu fikrə qoşulmayıblar. Prosedura, müzakirə nöqtəyi – nəzərindən vəziyyət bundan ibarətdir. Ancaq yenə də deyirəm, bu çox həssas, çox incə məsələ olduğuna görə əgər bir adam da bu barədə bir söz deyirsə, ona fikir vermək lazımdır və burada məsələni adi çoxluq ilə, azlıq ilə həll etmək olmaz. Baxın, 1992-ci ilin dekabrında bu məsələni Milli Məclisdə zorla həyata keçiriblər. Əgər zorla olmasaydı, Milli Məclisin üzvlərinin əksəriyyəti gərək buna səs verəydi. Ancaq əksəriyyəti səs verməyibdir. Milli Məclisin iclasda iştirak edən 39 nəfər üzvündən bu məsələyə 26 nəfər səs verib. Milli Məclisin 50 üzvü var. Belə bir qanunun qəbul edilməsi üçün Milli Məclisin üzvlərinin üçdə ikisi səs verməli idi. Əgər üçdə ikisi səs verməyibsə, demək, təmkinlik göstərmək lazım idi. Bu ideyanı mütləq həyata keçirmək istəyən adamlar bunu bir daha müzakirə etməli idilər, bir daha məsləhətləşmələr aparmalı idilər və o adamları da inandırmaq lazım idi ki, belə bir qərar qəbul olunmalıdır. Əgər onlar inanmasaydılar, onlarla hesablaşmaq lazım idi. Bunlar olmayıb.

Mən hesab etmirəm ki, bu, təcrübəsizlikdən olub. Mən hesab edirəm ki, o insanlar – o vaxt Azərbaycana rəhbərlik edən adamlar təcrübəsizliyindən də çox, böyük iddialarla yaşayırdılar. Onların hər biri hesab edirdi ki, bütün bu alçaq dağları onlar yaradıblar, başqaları yaratmayıblar. Bax, belə iddialara görə onlar bu işləri ediblər. Əgər bu iddialar

olmasaydı, buna heç böyük təcrübə də lazım deyildi. Dünya təcrübəsi, adi bir təcrübə var ki, hər şeyi müzakirə etmək olar.

Yenə də deyirəm, bu müzakirə prosesinə baxsanız, bizim müzakirəmiz belə olmayıb. Komissiyada 3 nəfər adam başqa təklif verib. Amma qalanları isə deyirlər ki, Azərbaycan dili yazılsın. Nə üçün onda bəs 3 nəfər başqa təklif verdiyi halda biz layihədə bunu Azərbaycan dili olaraq müzakirəyə vermişik, mətbuatda dərc etdirmişik? Bunu izah etmək istəyirəm.

Birincisi, ona görə ki, bizim mövcud konstitusiyamızın 73-cü maddəsində Azərbaycan dili yazılıb. *İkincisi*, ona görə ki, uzun müddət – indi bu gün məlum oldu, yəqin onun tarixi haqqında arayışlar da veriləcəkdir – 1936-cı ildən sonra bizim dilimiz Azərbaycan dili yazılıb. *Üçüncüsü* də, ona görə ki, 1992-ci ilin dekabrında qəbul olunmuş qanun qeyri – qanunidir. Ancaq buna baxmayaraq, bizim bu üç ziyalı, komissiya üzvü tərəfindən verilən təklifi nəzərə alaraq mən məsləhət gördüm ki, bu məsələ qoy ümumxalq müzakirəsinə verilsin. Layihəni vermişik ki, xalq müzakirə etsin, öz fikrini desin, ancaq bu məsələ ilə məşğul olan mütəxəssislərimiz, alimlərimiz, yazıçılarımız, dilçilərimiz, tarixçilərimiz və bu dairədə maraqlı olan təşkilatlar qoy bunu xüsusi müzakirə etsinlər. Mən bu barədə komissiyanın işçi qrupunun sədri Ramiz Mehdiyevə göstəriş verdim və ondan sonra bilirsiniz ki, mənim başım qarışdı, ABŞ-a səfərə getdim, gəldim.

O vaxt biz belə danışdıq ki, Yazıçılar Birliyi ayrıca, Jurnalistlər Birliyi ayrıca, dilçilik institutları, ədəbiyyat institutları ayrıca müzakirə etsinlər. Universitet ümumən yox,

çünkü universitetdə fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat mütəxəssisləri də var, - bəlkə, deyək ki, onlar dilə o qədər də maraq göstərmirlər, - ancaq universitetdə dilçiliklə məşğul olan mütəxəssislər müzakirə etsinlər və bu müzakirələrin nəticəsini konstitusiya komissiyasına versinlər.

Mən oktyabrın 30-da işçi qrupunun iclasını çağırdım və öyrəndim ki, mənim göstərişim həyata keçirilməyib, bu müzakirələr aparılmayıb. Ona görə də oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasının böyük salonunda belə bir yığıncağın çağırılmasını lazım bildim və bunu etdik.

Ancaq onu da bildirmək istəyirəm ki, bu ümumxalq müzakirəsindən sonra konstitusiyaya layihəsinə 1400 təklif – müəyyən düzəlişlər, əlavələr gəlib. Həmin 1400 təklifdən 18 – i dövlət dili ilə əlaqədardır. Bu 18 təklifdə dövlət dilinin cürbəcür formalarda – ya türk dili, yaxud da ki, Azərbaycan türkcəsi yazmaq təklif edilir. Əgər bu işə yenə də mexaniki münasibət göstərsə, – ümumxalq müzakirəsi olubdur, 18 təklif elə bir böyük rəqəm deyildir, – mən bunu qoyardım komissiyanın iclasına, 18 təklifə baxardıq, layihədə olan maddəni də qəbul edərdik. Amma hesab etdim ki, bu yolla getmək lazım deyil. Oktyabrın 31-də ziyalılarla xüsusi görüş keçirdim, ondan sonra orada olan çıxışlar haqqında mənə məlumat verdilər. Həmin məlumatları alandan sonra mən belə bir qərar qəbul etdim ki, bu gün bu məsələ komissiyanın iclasında xüsusi müzakirə olunsun.

Bugünkü iclasa komissiyanın və işçi qrupunun üzvlərindən əlavə, oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasında keçirilən o yığıncaqda çıxış edən 27 nəfərin hamısı dəvət olunubdur. Ona görə yox ki, onlar bir də, təkrar çıxış etsinlər. Amma bir halda ki, onlar çıxış ediblər, ona görə də

buraya dəvət olunublar. Eyni zamanda mən xahiş etdim ki, bu işlə məşğul olan bizim mütəxəssislər, dilçilər, ədəbiyyatçılar, Yazıçılar Birliyinin tək rəhbərliyi yox, müəyyən bir qrup adam dəvət olunsunlar. Burada onlar da iştirak edirlər. Mən istəyirəm ki, bu məsələni bax, belə bir şəraitdə müzakirə edək.

Bir məsələni də nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Bu çox taleyüklü, tarixi, ciddi bir məsələdir. Bu məsələni hissiyyata qapılmaqla, emosiyalarla həll etmək olmaz. Kimin ürəyi nə istəyirsə, onunla həll etmək olmaz. Ümumiyyətlə, xalqın taleyi həll edilən halda, xalqın taleyi ilə olan məsələlərin həllinə gərək hər kəs çox böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşsın. Meydanda qışqırmaq, orada çıxış etmək, hay – küy salmaq, yaxud birinə demək ki, bu vicdanlıdır, bu vicdansızdır, - bilirsiniz, bu ifadələr lazım deyil. Bu məsələləri həll etmək üçün alqışlar da, qışqırıqlar da lazım deyil. Təmkinlə, sakit, sərbəst, gələcəyi düşünərək, keçmişə düzgün qiymət verərək bu məsələləri müzakirə etmək lazımdır.

Təəssüf ki, son illərdə respublikamızda bəzi emosional, hissiyyata qapılan çıxışlar və sairə müvəqqəti olaraq müəyyən bir auditoriyanı ələ alıb, ona təsir göstərüb. Bunlar hamısı müvəqqəti şeylərdir. Amma bizim mənəvi dəyərlərimiz daimi xarakter daşıyır, onlar bəşəridir. Ona görə də bu işlərə cılız yanaşmaq olmaz. Məsələn, mənə dedilər və dünən axşam televiziya ilə çıxışlarının bir hissəsini verdilər, baxdım: bəzisi çıxış edir, yerdən qışqırırlar, əl çalırlar, kimi isə qəhrəman hesab edirlər ki, o qəhrəmanlıq edib, bizim dilimizi türk dili edib və sairə.

Bilirsiniz, bunlar yararsız şeylərdir. Birincisi, bunlar həmin o qışqırıqların, hay-küy salanların səviyyəsizliyi-

ni göstərir. Mən bunu tam məsuliyyətlə demək istəyirəm. Eyni zamanda bunlar bizim işimizin layiqli həll olunmasına kömək etmir. Ola bilər, kiminsə qəlbində hansısa hissiyyat çox coşğundur. Hər kəs bir fərddir, hər fərdin də özünəməxsus xasiyyəti, fikri var. Bizdə hər şey azaddır. Hər kəs öz sözünü azad deyə bilər, buna etiraz yoxdur. Ancaq belə məsələnin həll olunmasına çox məsuliyyətli, çox düşüncəli yanaşmaq lazımdır. Yenə də deyirəm, emosiyalara, hissiyata qapılmaq lazım deyil, subyektivliyə, konyunkturluğa yol vermək olmaz. Bizim keçmişdə konyunkturluğa, bəzən subyektivliyə, volyuntarizmə görə başımıza çox iş gəlib. Gəlin bundan sonra bu səhvləri buraxmayaq. 1992-ci ildə qəbul olunmuş o qeyri – qanuni qanun da elə subyektivliyin, volyuntarizmin bir nümunəsidir.

Bax, bunları nəzərə alaraq, - baxmayaraq ki, işlərimiz həddindən artıq çoxdur, tutduğumuz o qrafik bir qədər gecikir, mən hesab edirəm ki, bunun eybi yoxdur, - bu məsələni bu gün sərbəst müzakirə etmək üçün mən sizi buraya dəvət etmişəm və məsələni müzakirəyə çıxarmışam. Güman edirəm, dediklərim hər bir şəxs üçün, burada sərbəst fikir söyləmək üçün şərait yaradır.

Müzakirəni başlamaq üçün mən istəyirəm ki, Ramiz Mehdiyevə söz verəm və o, Elmlər Akademiyasında keçirilən yığıncağın nəticəsi barədə məlumat versin. Çünki mən orada çıxış etdim, yəni məsələnin qoyuluşu haqqında fikirlərimi söylədim, ondan sonra getdim ki, orada iştirakımla heç bir fikrə təsir etməydim. Amma indi komissiyanın üzvləri, o cümlədən mən də bilməliyəm ki, orada gedən müzakirələr nə cür olub və onun məzmunu nədən ibarətdir, nə nəticə verir.

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın noyabrın 2-də keçirilmiş iclasından

Xəbər verdiyimiz kimi, Prezident Heydər Əliyevin yanında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın növbəti iclası olmuşdur.

İclası giriş sözü ilə respublika Prezidenti, konstitusiyaya komissiyasının sədri Heydər Əliyev açmışdır. (*Prezidentin həmin iclasdakı giriş sözü qəzetin 4 noyabr tarixli nömrəsində dərc olunmuşdur*).

Giriş sözünün axırında Prezident Heydər Əliyev dedi: Müzakirəni başlamaq üçün mən istəyirəm Ramiz Mehdiyevə söz verəm və o, Elmlər Akademiyasında keçirilən yığıncağın nəticəsi barədə məlumat versin. Çünki mən orada çıxış etdim, yəni məsələnin qoyuluşu haqqında fikirlərimi söylədim, ondan sonra getdim ki, orada iştirakımla heç bir fikrə təsir etməyim. Amma indi komissiyanın üzvləri, o cümlədən mən də bilməliyik ki, orada gedən müzakirələr nə cür olub və onun məzmunu nədən ibarətdir, nə nəticə verib.

Ramiz Mehdiyev – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri, yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü:

Möhtərəm Prezident, sizin tapşırığınız, tövsiyəiniz əsasında oktyabrın 31-də respublika Elmlər Akademiyasında konstitusiyaya layihəsinin dövlət dili ilə bağlı bəndinin müzakirəsi keçirilmişdir. Müzakirəyə akademiyanın bütün humanitar institutlarının kollektivləri, respublika universi-

tetlərinin dil və ədəbiyyat, hüquq və fəlsəfə, tarix, politologiya kafedralarının müəllimləri, yazıçılar və jurnalistlər birliklərinin, başqa yaradıcılıq təşkilatlarının nümayəndələri, tanınmış dil - ədəbiyyat mütəxəssisləri və ziyalılar, Bakı şəhər orta məktəblərinin dil - ədəbiyyat müəllimləri dəvət olunmuşdular. Müşavirədə çıxış etmək üçün 51 nəfər yazılmış, onların 27-si çıxış etmişdir. Çıxış edənlərin 15-i, yəni əksəriyyəti, o cümlədən Dilçilik İnstitutunun direktoru Ağamusa Axundov, xalq şairləri Qabil, Nəbi Xəzri, Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri Fuad Qasımzadə, Məsumə Məlikova layihədə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi göstərilməsini dəstəklədilər.

H.Ə.Əliyev: *Mən istərdim ki, konkret olaraq orada hansı mövqedən çıxış edənlərin siyahısını bugünkü iclasın iştirakçılarına çatdırasınız.*

R.Ə.Mehdiyev: *Ağamusa Axundov, EA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru – Azərbaycan dili dövlət dilidir;*

Vaqif Aslanov, *EA-nın Dilçilik İnstitutunun professoru – Azərbaycan dili;*

Nəbi Xəzri, *xalq şairi – Azərbaycan dili;*

Tofiq Hacıyev, *M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun türkologiya kafedrasının müdiri, professor – təklif vermişdir: türk dili, azəri türkcəsi və yaxud Azərbaycan türk dili;*

Çingiz Abdullayev, *yazıçı – Azərbaycan dili;*

Fərəməz Maqsudov, *akademik – Azərbaycan dili;*

Sabir Rüstəmxanlı, *Milli Məclisin üzvü – azəri türkcəsi;*

Kamil Vəliyev, *M.Rəsulzadə adına BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri – türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi;*

Əkrəm Əylisli, *yazıçı – Azərbaycan türk dili;*

Xeyrulla Əliyev, Milli Məclisin üzvü – Azərbaycan dili;

Mübariz Əliyev, Sosial – Demokrat Partiyasının büro üzvü – Azərbaycan dili;

Musa Adilov, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, professor – Azərbaycan dili;

Zöhrab Həsənoğlu, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının baş elmi işçisi – Azərbaycan türk dili;

Nizami Cəfərov, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun filologiya fakültəsinin dekani, professor – Azərbaycan türk dili;

Ruqiyyə Qəmbər qızı, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi – türk dili;

İsa İsmayilzadə, şair – türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi;

Nizami Xudiyev, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru – onun təklifləri bir az çoxdur, deməli – Azərbaycan türk dili, Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan – türk dili və yaxud “Azərbaycanın dövlət dili türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilidir”;

Qabil, xalq şairi – Azərbaycan dili;

Şamil Qurbanov, M.Rəsulzadə adına BDU-nun professoru – Azərbaycan dili;

Anar, Yazıçılar Birliyinin sədri – Azərbaycan türk dili;

Yusif Seyidov, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, professor – Azərbaycan türk dili;

Fuad Qasımzadə, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun professoru, fəlsəfə kafedrasının müdiri – Azərbaycan dili;

Qənbər İsmayılov, Neft Kimya Texnikumunun müəllimi – Azərbaycan dili;

Qəzənfər Kazımov, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pe-

dağoji Universitetinin professoru – Azərbaycan dili;

Əlisa Şükürov, *N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru – türk dili;*

Məsumə Məlikova, *M.Rəsulzadə adına BDU-nun hüquq fakültəsinin professoru – Azərbaycan dili;*

Həsən Mirzəyev, *N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri, professoru – Azərbaycan dili.*

Beləliklə, Azərbaycan dilinin, yəni “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir” təklifinin tərəfdarları 15 nəfərdir. Qalan təkliflər türk dili –tərəfdarı 3 nəfərdir. Azərbaycan türkcəsi – 3 nəfər. Azərbaycan türk dili – 3 nəfər, türk dili – 3 nəfər, türk dili – Azərbaycan türkcəsi, yəni bu iki fikrin tərəfdarı – 1 nəfər, türk dili, azəri türkcəsi, Azərbaycan türk dili – 1 nəfər və 1 nəfər də Azərbaycan türk dili – Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan türk dili və “Azərbaycanın dövlət dili türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilidir” – 1 nəfər.

Beləliklə, müzakirə onu göstərdi ki, burada müxtəlif fikirlər var. Ancaq onu bir də qeyd etmək istəyirəm ki, çıxış edənlərin əksəriyyəti, yəni 27 nəfərdən 15 nəfəri “Azərbaycan dövlət dili Azərbaycan dilidir” təklifinə tərəfdar çıxmışdır.

H.Ə.Əliyev. Əyləşin. Bu məsələdə aydınlıq yaratmaq üçün Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Paşayev buraya dəvət olunubdur. O buyursun.

Oktyabrın 31-də mən ziyalıların qarşısında çıxış edərkən bəzi tarixi məqamları qeyd etdim. Ancaq mən dünən axşam televiziya ilə baxarkən yenə də gördüm ki, o çıxış edən alimlərimizin bəziləri tarixi məqamları düzgün bilmirlər, ona görə də düz fikirlər söyləmirlər. Yəni fikir

deyəndə ki, tarixləri düzgün qeyd eləməirlər. Ona görə mən Baş Arxiv İdarəsindən xahiş etdim ki, bu mövzuda nə vaxt hansı qərarlar qəbul olunubdur, - bu barədə sadəcə arayışı çıxarılsın. Siz o arayışı oxuyun.

A.Paşayev – *Baş Arxiv İdarəsinin rəisi:*

Hörmətli Prezident, hörmətli komissiya üzvləri! Dövlət arxivlərində saxlanılan, dövlət dili haqqında məlumat olan ilk sənəddə - 1918-ci il iyul ayının 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərarla türk dili dövlət dili kimi elan edilmişdir. Sonra, parlamentin fəaliyyəti zamanı parlamentin iclaslarının bütün materiallarına biz baxdıq. Belə bir məsələ parlamentdə qaldırılmayıb. Demək istəyirəm ki, qanun səviyyəsində dil haqqında elə bir qərar qəbul edilməyib.

H.Ə.Əliyev: O qərarı kim qəbul edibdir?

A.Paşayev: Bunu Nazirlər Kabineti, məruzəçi bilavasitə Fətəlixan Xoyski olubdur.

H.Ə.Əliyev: Onun imzası ilə qəbul olunubdur?

A.Paşayev: Onun imzası ilə qəbul olunubdur.

H.Ə.Əliyev: Ümumiyyətlə, bizim 1918-20-ci ildə olan ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi haqqında da mən hiss eləyirəm, - mən öz mülahizəmi deyirəm, - bizim ədəbiyyatda, mətbuatda yenə də subyektivliyə çox yol verilibdir. Bəzi adamlar yenə də hissiyyata qapılaraq, subyektivliyə yol verərək ayrı – ayrı tarixi hadisələri təhrif ediblər. O cümlədən, məsələn, Fətəlixan Xoyskinin fəaliyyəti demək olar ki, Azərbaycanın bu dövrə aid ədəbiyyatında, 1918-20-ci illəri əks etdirən məqalələrdə və dərc olunan başqa materiallarda heç əks olunmayıbdır. Amma o, çox böyük işlər görübdür və xeyli müddət hökumətə rəhbər-

lik edibdir. Təklif var, mən ona baxacağam, onun 100 illik yubileyini də biz mütləq keçirməliyik. Mən sadəcə olaraq demək istəyirəm ki, bu işlərdə də bizim tarixçilər yox, bəzən bax, bu jurnalistlər hissiyyata qapılıaraq məqalələr yazırlar, dərc eləyirlər, bununla yenə də qarışıqlıq yaradırlar. Xahiş edirəm tarixi həqiqətlərə riayət olunsun. Tarixi həqiqətləri təhrif etmək lazım deyil. Bu gün mən sadəcə haşiyəyə çıxdım. Buyurun.

A.Paşayev: İkinci belə rəsmi sənəd 1921-ci il mart ayının 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən Nəriman Nərimanovun və Dadaş Bünyadzadənin imzası ilə qəbul edilmiş, verilmiş əmrdir. Burada Azərbaycan SSR-ni bütün idarələrində kargüzarlığın türk dilində aparılmasını təmin edə bilmək üçün xüsusi komissiya yaradılması əmr edilir. Beş nəfərdən ibarət bu komissiyaya sədr Dadaş Bünyadzadə təyin olunub.

Birinci Azərbaycan Sovet Konstitusiyası 1921-ci il may ayının 19-da qəbul edilmişdir. Çıxışlarda, qəzet məqalələrində yazırlar ki, guya bu konstitusiyada dövlət dili kimi Azərbaycan dili göstərilib. Ancaq konstitusiyanın müxtəlif variantlarını da mən buraya gətirmişəm. Əslində o konstitusiyada dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur. Yalnız 1924-cü il iyun ayının 27-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi dekret verdi. Bu dekretlə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında dövlət dili türk dili elan edilib. Burada çox maraqlı bir məsələ var. Bundan sonra 5-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci Sovetlər qurultaylarında konstitusiyaya əlavələr edilir. Ancaq dil haqqında o konstitusiyaya heç bir maddə əlavə olunmur. Məsələn, o konstitusiyaya edilən əlavələrdə gerblə əlaqədar olaraq, bayraqla əlaqədar olaraq “türk əlifba-

sında” sözləri yazılıb. Məsələn, yazılıb ki, “türk əlifbasında Azərbaycan Sosialist Sovet Cümhuriyyəti” sözü əlavə edilsin”. Ancaq dil haqqında maddə yoxdur.

Dil haqqında, dilin dövlət dili elan edilməsi haqqında ilk sənəd 1936-cı ildə 9-cu Sovetlər Qurultayına təqdim olunmuş konstitusiya layihəsidir. Maraqlıdır, bu konstitusiya layihəsinin 20-ci maddəsində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğu qeyd olunur.

Qeyd edirəm ki, biz 1936-cı ilin axırına qədərki çoxlu şəxsi sənədləri qaldırdıq: həm partiya arxivində partiya üzvlərinin uçot və rəqəllərini, həm dövlət arxivində ayrı – ayrı işçilərin və rəqəllərini. Dil məfhumu və milliyyət məfhumu demək olar ki, bir – biri ilə bağlı olur. Məsələn, orada milliyyəti türk, ana dili türk yazılıbdır. 9-cu Sovetlər qurultayına seçilmiş nümayəndələrin anketlərini buraya gətirmişəm. Kim istəsə baxa bilər. Burada ikinci anket Mircəfər Bağirovun anketidir. Orada da milliyyəti yazılıb – tyurk... Bunlar dekabr ayında Moskvaya gedib, SSRİ Konstitusiyası qəbul ediləndən sonra qayıdıb gəlib yenidən konstitusiya layihəsi üzərində işləyiblər. 1937-ci il mart ayının 14-də Azərbaycanın 9-cu Sovetlər qurultayı öz işini davam etdirib, konstitusiya layihəsi müzakirə olunub. Burada ən maraqlı bir məsələ odur ki, birinci dəfə olaraq mandat komissiyasının hesabatında o qurultay nümayəndələrinin milliyyəti haqqında məlumat verildəndə yazılıb: deputatlar: azərbaycanlılar – 225 nəfər, ermənilər, ruslar və sairə və sairə. Birinci dəfə “Azərbaycan” sözü burada işlədilib. Mən buraya bilavasitə müzakirənin stenoqrafik hesabatını gətirmişəm. Orada artıq kim ki, Azərbaycan dilində çıxış

eləyibdir, yazılıb. Demək istəyirəm ki, 1937-ci ilin konstitusiyası qəbul ediləndən sonra heç yerdə “türk dili” məfhumu işlənməyib. Ancaq çox maraqlıdır ki, layihədə olmasına baxmayaraq, 1937-ci il aprel ayının 14-də qəbul olunmuş konstitusiyada belə bir maddə yoxdur. Konstitusiyadan həmin maddə çıxarılıb.

H.Ə.Əliyev: Yəni dövlət dili haqqında maddə yoxdur?

A.Paşayev: Dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur.

H.Ə.Əliyev: Sonrakı tarixi də bilirsiniz, mən bunu keçən dəfə demişəm. 1956-cı ildə Azərbaycan Konstitusiyasına əlavə ediləyib ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Siz bunu bilirsiniz.

A.Paşayev: Sonra da 1978-ci ildə.

H.Ə.Əliyev: Bir də 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada yazılıb: “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. O barədə də mən oktyabrın 31-dəki çıxışında geniş məlumat verdim. Sualı olan varmı Baş Arxiv İdarəsinin rəisində? Buyurun.

İ.Rüstəmov – baş nazirin müavini, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: “Azərbaycan dövlət Cümhuriyyətinin dili Azərbaycan dilidir”. Hər hansı ildə bunun belə adlandırılması barədə arxivdə sənədiniz var?

H.Ə.Əliyev: Xeyr, elə bir sənəd yoxdur.

İ.Rüstəmov: “Azərbaycan” adında qəzet həmin cümhuriyyətin orqanıdır.

A.Paşayev: İzzət müəllim, əlimizdə elə bir rəsmi sənəd yoxdur ki, niyə görə...

H.Ə.Əliyev: Bu, təbiidir: Azərbaycan Respublikasının adı Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti idi. Qəzetin də adı “Azərbaycan”dır. Bu, təbiidir, şübhəsiz.

B.Vahabzadə - Azərbaycan Respublikasının xalq deputatı, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Sizə bir sual vermək istəyirəm.

H.Ə.Əliyev: Buyurun.

B.Vahabzadə: Mənim üçün çox maraqlıdır. 1918-ci ilə qədərki sənədlər bizim dövlət arxivində varmı? Xüsusən də 1914-1915-ci illər, ya ondan əvvəlki?

A.Paşayev: Bəxtiyar müəllim, var, ancaq orada dil *“tatar dili”* yazılırdı. Ona görə qeyd elədim birinci dəfə rəsmi dövlət dili kimi türk dili Demokratik Cümhuriyyətin bu qərarı ilə olub. Bu, Gəncədə olan vaxt, 1918-ci ildəki Demokratik Cümhuriyyətin ilk qərarlarındanındır.

B.Vahabzadə: Ondan əvvəl nə yazırdılar?

A.Paşayev: Tatar.

H.Ə.Əliyev: Daha kimin nə sualı var? Buyurun.

M.Qasımov – Terminologiya Komitəsi sədrinin müavini, professor: Məni bir məsələ maraqlandırır. Bizdə keçirilən müşavirələrin, konfransların, türkologiya qurultayının sənədləri var, 1920-ci ildən sonra, 30-cu illər, - bunun haqqında sizdə sənədlər varmı?

A.Paşayev: Bizdə qurultayın materialları var.

M.Qasımov: Orada Azərbaycan dilinin dəfələrlə işlənilməsini inkar eləyə bilərsinizmi?

A.Paşayev: Harada?

M.Qasımov: Türkologiya qurultayında, konfranslarda.

A.Paşayev: Mən dəqiq ora baxmamışam, burada söhbət rəsmi dövlət sənədlərindən gedir: konstitusiyadır, dekretidir, qərardır. Yoxsa, elə - beləyə qalanda 1917-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə öz felyetonunda yazmışdı: *“Mənim milliyyətim nədir? – Azərbaycandı. Dilim nədir? –*

Azərbaycan dili". Sonra da özü də yazır ki, "Azərbaycan türkcəsi". Demək istəyirəm ki, bu çox deyilib. Hətta Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" haqqında verdiyi ərizədə yazıb ki, tatar. Mötərizədə "Azerbaydjanskoe nareçie" – bunu da əlavə eləyir. Mən yenə də deyirəm, burada rəsmi sənədlərdən söhbət gedir.

H.Ə.Əliyev: Başqa sualı olan yoxdur? Əyləş. Asya Manafova, buyurun.

A.Manafova – Milli Məclisin üzvü, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Mən çox xahiş eləyirəm, 1918-ci ilə qədər deyəndə tatar dili, aydındır, harda türk dili qəbul olunmuşdu? O haqda elə bilirdik ki, tatar dili olmuşdu. Elədirmi? Hansı dildə sənədlər işlənibdir?

A.Paşayev: Tatar dili yazırdılar.

A.Manafova: Və hansı dildə sənədlər işlənirdi, birinci, 1915-ci ilə qədər. İkinci sualım: Türk dili qəbul edildikdən sonra Azərbaycan dilində sənədlər işlənib, yoxsa türk dilində?

A.Paşayev: Nə vaxt? Bu Azərbaycan dili ilə türk dili eyni dil deyil? Mən başa düşmədim sizi.

A.Manafova: Təkcə Azərbaycan dilinə yox, onda niyə tatar dilinə qayıtmırsınız, türk dilinə qayıdırsınız?

A.Paşayev: Bilirsiniz, Asya xanım, tatar dili haradan gəlir? Tatar dili ruslar bura gələndən sonra, görünür, dil tatar dilinə oxşadığına görə elə "tatarın, tatarın" deyiblər, onda da elə belə gedib axıra qədər.

A.Manafova: Azərbaycan dili indi meydana çıxmayıb, Azərbaycan dili əsrlər boyu bundan qabaq meydana çıxıb. Əvvəl "Azərbaycan dili" məfhumu da olub, işlənib Azərbaycan dili üzrə. Azərbaycana ruslar gələndən sonra tatar

dili olub. Sonra keçiblər türk dilinə. İndi ondan qabaqkı sənədlər...

A.Paşayev: Asya xanım, əgər elə baxsaq, sənədlərin hamısında yazılanlar əgər azərbaycanlıdırsa, tutaq, tatardırsa, bunlar yazırdı: musulmanın. Əksəriyyət sənədlərdə milliyyət məsələsi belə yazılırdı. Bunlar təsadüfi deyildi – “Kəşkül”də, filanda bu məsələlərin qaldırılması, milliyyəti nədir: müsəlman. Deyir, axı müsəlman milliyyət deyil, dindir. Sənin milliyyəti soruşuram. Axırda bunu deyəndə ki, bəs sizə biz nə deyək, deməli, siz bizi azərbaycanlı hesab eləyirsiniz. Demək istəyirəm ki, bəla burasındadır ki, bunların hamısı hər yerdə bu məfhum müsəlman məfhumu kimi yazılıb. Ona görə də bütün sənədlər rus dilində getdiyinə görə (demək, sənədlərin 90 faizi rus dilindədir) orada, bu sənədlərdə yazanda milliyyəti yazırdı ya tatar, ya müsəlman.

H.Ə.Əliyev: Şahin Əliyevə mən sonra söz verəcəyəm. Başqa sualı olan yoxdur? Buyurun. Ancaq, bilirsiniz, mən Baş Arxiv İdarəsinin rəisini bura dəvət etmişəm bütün bu tarix haqqında məlumat vermək üçün yox. Ola bilər, hamı bilmir. Mən onu dəvət etmişəm, sadəcə o qərarlar haqqında məlumat versin. Ona görə siz onu çox divara qısnamayın ki, bu nə təhər olub, o nə təhər olub. Əgər bunu tarixçilər bilmirsə, arxiv idarəsinin müdiri hamısını necə bilə bilər ki?

Vaqif Bayatılı – şair: Demək istəyirəm ki, Ataxan müəlim cavab verəndə yalnız öz arxivlərimizdə, yəni bizim arxivlərdə olan materiallara əsaslanır. Ancaq bizim dilimiz haqqında Səfəvilər, Atabəylər dövründən onlarca ölkələrin muzeylərində faktlar var. Yəni burada deyilən faktlar da var. Burada “tatar”, “musulmanın”, nə bilim nə yazılıb.

Yəni bu, ancaq bir arxivdə olan sənədlərdir. Qalanların hamısı ruscadır.

A.Paşayev: Mən üzr istəyirəm, Asya xanım da mənə dedi. Mən sənədlərdən danışıram, əgər tarixdən olsa, tarixdən mən də söz tapa bilərəm. Söhbət bilavasitə bizdə olan sənədlərdən gedir. Ona görə də mən bu sənədlərlə cavab verirəm.

M.Əliyev – ASDP-nin büro üzvü: 1891-ci ildə “Kaspi” qəzeti çıxıb. Sizin arxivdən bu qəzeti almaq olarmı?

H.Ə.Əliyev: Yaxşı, əyləşin. Kim sual vermək istəyir? Vaxt yoxdur, kimin sualı var, mikrafona gəlsin. Mən xahiş eləyirəm məsələdən kənara çıxıb vaxtımızı almayasınız. Əyləşin. Əgər siz “Kaspi” qəzetini almaq istəyirsinizsə, gedin müraciət eləyin, alın. Gəlib burada vaxtımızı alıb sual vermək – bu, yaramaz axı. Sizi bura dəvət eləyiblər, hörmət eləyiblər. Bilin ki, hansı məsələdən söhbət gedir. Arxiv arxivdir, siz də hansı materialı haradan istəyirsinizsə, gedin alın. İndi gəlib mənim qabağında siz ona sual verəcəksiniz ki, həmin qəzeti biz sizdən ala bilərikmi, ya ala bilmərik? – bu sizin səviyyəsizliyinizi göstərir. Mən bunu başqa cür qiymətləndirə bilmərəm. Bizim o qədər vaxtımız yoxdur ki, hər bir adama, şəxsən ona nə lazımdırsa ona burada cavab verilsin.

Demək, arxivin verdiyi məlumatlardan bunu biz bu gün özümüz üçün aydınlaşdırırıq. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaranan kimi qərar verilib və yaxud əmr verilib, – indi o sənədin adı o qədər də əhəmiyyətli deyil, – “Azərbaycanda kargüzarlıq türk dilində getməlidir”. Sonra 1921-ci ildə Nəriman Nərimanov Dadaş Bünyadzadə ilə dekret veriblər ki, Azərbaycanın dövlət dili

türk dili olmalıdır. 1921-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ilk konstitusiyası qəbul olunub. Orada dövlət dili haqqında maddə yoxdur. 1924-cü ildə konstitusiya qəbul olunmayıb. Dünən mən televizora baxırdım, hansısa professor dedi ki, 1924-cü ildə konstitusiya qəbul edilib. Mən istərdim o professorun çıxışına da aydınlıq gətirəm ki, 1924-cü ildə konstitusiya qəbul olunmayıb.

Burada Arxiv İdarəsinin rəisi dedi ki, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı olubdur ki, Azərbaycanda dövlət dili türk dili olsun. Amma eyni zamanda, o, məlumat verdi ki, ondan sonra, - o vaxt Sovetlər qurultayı deyirdilər, indi bizim bu parlament əvəzidir, 1937-ci ildən Ali Sovet idi, o vaxta qədər var idi Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Deputatları Sovetləri, – ondan sonra qurultaylar olubdur. Qurultaylarda dövlət dili haqqında qərar qəbul olunmayıbdır. Yəni 1924-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qəbul etdiyi bu qərar sonra o qurultaylarda öz əksini tapmayıbdır. 1936-cı ildə Azərbaycanın konstitusiyaya layihəsi hazırlanarkən orada Azərbaycanın dövlət dili türk dili yazılıb. Ancaq konstitusiya 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunubdur və o konstitusiyada dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur. Və o vaxtdan, 1936-cı ildən bütün sənədlərdə Azərbaycan dili gedib. Ancaq konstitusiyada bu olmayıbdır. 1956-cı ildə Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasına maddə əlavə edilibdir ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. O barədə də mən o gün məlumat verdim, bunun nəticələri haqqında. Nəhayət, 1978-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada yazılıb ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Tarix budur. Xahiş edirəm hamı bilsin.

İkinci bir şeyi də mən istəyirəm müzakirə üçün nəzərinizə çatdırım. Dil ilə bərabər milliyyət haqqında da yazılar var. Bu gün həmin o tarixi sənədləri mənə gətirib göstərdilər. Bütün o sənədlərdə, anketlərdə milliyyət yazılıb: türk. 1936-cı ildə Sovetlər qurultayının nümayəndələrinin anketlərini mənə bu gün göstərdilər. Orada Mircəfər Bağirovun da, Qəzənfər Musabəyovun da, Ayna Sultanovanın da, Həmid Sultanovun da, başqalarının da anketləri var. Anketlərdə onların milliyyəti yazılıb: türk. Rusca yazılıb: tyurok. Azərbaycanca yazılmayıbdır, amma rusca yazılıb: tyurok. Oxumuşam mən. Demək, bu məsələni də, əgər dil haqqında müzakirə aparırıqsa, aydınlaşdırmalıyıq. Biz türkün, ya azərbaycanlıyıq, ya tatarıq, kimik – bunu da aydınlaşdırmalıyıq. Demək, o vaxta qədər milliyyət də yazılıbdır: tyurok. Dil də konstitusiyada olmayıbsa, cürbəcür qərarlarda “türk dili” yazılıbdır. Demək, 1918-ci ildən 1936-cı ilə qədər 18 il müddətində Azərbaycanda dövlət dili türk dili kimi qəbul olunub. Konstitusiyada yazılmasa da, türk dili kimi qəbul olunub. 1936-cı ildən sonra Azərbaycan dili yazılıb. Bu müddətdə də azərbaycanlılar öz milliyyətini “türk” yazıblar və özlərini türk hesab ediblər. Anketlərində, sənədlərində, yəqin ki, onların pasportları varsa, pasportlarında da milliyyətini “türk” yazıblar. Yenə də deyirəm: tyurok. Ondan sonra azərbaycanlı yazıblar. Vəziyyət belədir. Ona görə indi kimin nə sözü var, buyursun. Ancaq bu çıxışlardan əvvəl mən istəyirəm Şahin Əliyevə söz verim ki, o, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyaya dil barəsində gələn 18 təklif haqqında da məlumat versin. Buyurun.

Ş.Əliyev – Prezidentin İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şöbəsinin müdiri, yeni

konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyasının üzvü: Hörmətli cənab Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları. Bu gün səhərə olan vəziyyətə görə Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyaya 1900 təklif gəlib və bu 1900 təklifin içində bu gün 18 təklifin üstünə yalnız bir təklif də əlavə olunub. Yəni türk dili və ya azəri türk dili haqqında təkliflərin ümumi sayı bu gün səhərə 19 olub və icazə versəniz, bu təkliflərin müəlliflərini və təkliflərin mahiyyətini sizin nəzərinizə çatdırım.

Deməli, Zərdab rayon baş barama qurutmaxanasının əmək kollektivi: *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”* sözləri, *“türk dili”* sözləri ilə əvəz edilsin. Qasimov Qənimət Qasım oğlu – Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək kəndi: *“Dövlət dili türk dili yazılmalıdır”*. Məlikov Fuad Mahmud oğlu, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid, 33 a, iş yeri: metrotikinti şirkətinin inşaatçı mühəndisi: Azərbaycan dilinin saxlanılmasını təklif edir.

Mən bu təklifləri oxumayacağam. Yalnız türk dilinə aid təklifləri oxuyacağam. Hübətov Tahir Məhəmməd oğlu, *“Günəşli”* massivi, 18, mənzil 4: *“Azərbaycan dilinin sonradan qoyulma ad olduğunu nəzərə alaraq “Azəri türkcəsi” yazılmasını təklif edirəm”*. Konstitusiyaya komissiyasının üzvü Anar, Bakı şəhəri: *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan – türk dilidir”*. Neft və Qaz Sənayesi İşçiləri Həmkarlar İttifaqı, Bakı şəhəri: *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili azəri türkcəsidir”*. Texniki Universitet, Bakı şəhəri: *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan – türk dilidir”*. *“Günərli”* reklam səhmdar şirkəti, Bakı şəhəri: *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir”*. Zığ şosesinin sakinləri, Bakı şəhəri: *“Azərbaycan*

Respublikasının dövlət dili türk dilidir". Ulutxanovlar ailəsi, Əliyevlər ailəsi, Göyüşovlar ailəsi, Bakı şəhəri, birgə məktubdur: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili azəri türkcəsidir". Əliyev Rabil, Sumqayıt şəhəri: "Azərbaycan Respublikasının dili türk dilidir". Azərbaycan Respublikası ləzgi milli mərkəzi, Bakı: "Maddə 23-də Azərbaycan dili istilahı Stalinin bir kəlməsi ilə uydurulan istilahlardır". XX əsrin 30-cu illərinə qədər mövcud olmuş adların birinin bərpası təklif olunur. Aşağıdakı vətəndaşlardan, adlarını çəkəcəyəm, məktublar gəlib. Lakin bu vətəndaşların heç biri öz ünvanını yazmayıb. Hamısı da Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin türk dili yazılmasını təklif edir. Onlar L.K.Kərimli, M.S.Nəsirov, Y.Q.Quliyev, S.A.Ağabəyova, R.Q.Kərimov, F.X.Məmmədova, S.X.Kərimovdur, hamısı Bakı şəhərinin sakinləridir.

H.Ə.Əliyev: Onlar nə təklif eləyirlər?

Ş.Əliyev: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir". Təkliflər bundan ibarətdir. Bundan başqa, hörmətli professor Ağababa Rzayev konstitusiya komissiyasına dövlət dili ilə əlaqədar olan mübahisələrə aid çox maraqlı bir arayış təqdim etmişdir.

H.Ə.Əliyev: Əgər qısadırsa, buyurun.

Ş.Əliyev: Bu arayış 1995-ci il noyabrın 1-də təqdim olunub. Hüquq elmləri doktoru, professor Ağababa Rzayev tərəfindən imzalanmışdır. Arayış rus dilində tərtib olunduğuna görə icazə verin arayışı rus dilində oxuyum.

H.Ə.Əliyev: Оху.

Ş.Əliyev: 1. В. 1843 году «Журнал Министерства народного просвещения» писал: «Татарско дагенстанское наречие по грубости слово – произведения и по

неправильности изменения форм очень приближается к северным татарским диалектам, и далеко не имеет той гибкости и благозвучия, которым отличается наречие азербайджанское». Это было написано в 1843 году в «Журнале Министерства народного просвещения».

2. Мирза Казем-Бек в статье «О языке и литературе персов до исламизма» (Архив в Казани) писал: «Очень интересно было бы сделать усердие, исследования местных наречий Азербайджана. Не сомневаюсь, что там можно найти много остатков древнего языка этой страны...».

3. Книга «Дербент – наме» по истории Азербайджана написана в конце XVI века. В 1851 году Мирза Казем-Бек перевел и издал ее на английском языке. Мирза Казем-Бек в предисловии к английскому изданию писал: «Я располагал пятью списками «Дербент – наме» список Кайзеровской библиотеки в Берлине, 2 списка Императорской Публичной библиотеки в Санкт – Петербурге, список Королевской библиотеки в Париже, мой список из Дербента, все эти списки написаны на азербайджанском языке».

4. Рецензия Мирзы Казем-Бека на «Турецко татарскую хрестоматию» Будагова: «Каждая часть хрестоматии должна быть, по моему мнению, разделена на два отделения: первое – содержащее в себе статьи чисто азербайджанского наречия, второе заключающее в себе статьи турецкого языка, с соблюдением строгой постепенности в переходе с одного в другой», то есть различается азербайджанский язык и турецкий язык.

5. Письмо Мирзы Казем-Бека Совету Казанского

университета от 22 сентября 1849 года о необходимости преподавания азербайджанского языка в Казанском университете: «Учреждение кафедры турецко – азербайджанского языка при Казанском университете, в центре татарского народонаселения России, безусловно, принадлежит к числу замечательнейших улучшений. Определено иметь в Казанском университете воспитанников Закавказского края для занятия восточными языками. Этим слушателям, предназначенным к службе в Закавказье, необходимо знание местного азербайджанского языка составляющего единственный общий народный язык Закавказья, а следовательно, и необходимо преподавание этого языка в Казанском университете».

6. Академик Дорн в своей рецензии на книгу М.Казем – Бека «Общая грамматика турецко – татарского языка», изданную в 1846 году, писал: «Особенной признательности знатоков заслуживают поучения о дербентском, а еще более – доселе почти вовсе не известном, но теперь выясненном Мирзой Казем – Бекем азербайджанском языке, потому что оба имеют довольно особенностей, поощряющих к дальнейшим изысканиям, и преимущественно азербайджанский, весьма важный для наших кавказских училищ. Можно даже по справедливости сказать, что одни замечания, сообщаемые Казем-Бекем об этом наречии, уже придают его книге особенное достоинство».

Н.Ə.Əliyev: Yaxşı, əyləş. Çıxış etmək istəyənlər? Milli Məclisin üzvü Yusif Səmədoğlu.

Y.Səmədoğlu – Milli Məclisin üzvü, yeni konstitusiya

layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Hörmətli Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları. Mənim dediyimdə elə bir orijinal fikir olmayacaq. Çünki mən bu fikri 1992-ci il dekabr ayının 22-də demişəm. Milli Məclisdə məsələ müzakirə ediləndə mən o zaman Azərbaycanın dövlət dilinin türk dili olmasının qəti əleyhinə çıxanlardan biri olmuşam. Onu da yadınıza salmaq istəyirəm ki, rəhmətlik İsmayıl Şıxlı da bu fikirdə olub və Milli Məclisdə bunun əleyhinə səs verən 7 nəfərdən indi burada oturanlar da var. Mən ümumiyyətlə, bu fikirdəyəm ki, təbii ki, tarixi ekskurslar lazımdır, tarixi öyrənmək lazımdır, arxiv sənədlərini öyrənmək lazımdır. Amma çox zaman mənə elə gəlir ki, tarixi ekskurslar bizi harasa “tupikə” aparır. Çünki bir sıra sənədlər üzə çıxarılır ki, orada “türk dili” ifadəsi işlənir, bir sıra sənədlər çıxır ki, “Azərbaycan dili” ifadəsi işlənir. Bütün bunlar yəqin ki, gələcəyin işidir. Amma mən bugünkü real vəziyyətdən danışmaq istəyirəm. Mənim fikrim nə qədər paradoksal görünsə də, onu demək istəyirəm ki, totalitarizm adlandırdığımız, sovet imperiyası adlandırdığımız dövrdə, 60-70-ci ildə Azərbaycan dili formalaşdı. Azərbaycan dili yetkinləşdi və Azərbaycan dili sözün əsl mənasında Azərbaycan dili oldu. Bu gün bizim danışdığımız – təbii ki, türk dilləri qrupuna daxil olan, yalnız bizim özümüdə məxsus, bu xalqa məxsus, bu məmləkətə məxsus Azərbaycan dilidir. Mən Azərbaycan yazıçısı, Azərbaycan ziyalısı kimi dəfələrlə İstanbulda olmuşam. Ankarada olmuşam, Bakıda bir sıra türk yazıçıları ilə görüşmüşəm. Sizi inandırırım ki, mən onlarla söhbət eləyəndə onların danışığında sözlərin 40 faizini anlamıram. Bu, yəqin ki, mənim bisavadlığımdır. Amma o da ola bilər ki, bu mənim bisavadlığım

deyil. Ümumiyyətlə, mənə elə gəlir ki, biz dil problemini tarixi ekskurs baxımından nəzərdən keçirdikdə bu problemi ümumi siyasi proseslərdən, ümumi ictimai proseslərdən ayırmaq düzgün deyil. Heç təsadüfi deyil ki, məhz burada dəfələrlə deyilir, həm burada, həm də bundan qabaqkı müşavirələrdə - bizim milliyyətimiz də yazılırdı: “tyurok”, “türk” yox. Yəni uzun illər Azərbaycanı bir məmləkət kimi, bir dövlət kimi inkar meyli hökm sürmüşdür. Və indi də o meyl hökm sürür. Yəni guya Azərbaycan adlı məmləkət olmamışdır, Azərbaycan dili yoxdur, var türk dili, bir də var “tyurkskiy yazık”. Yəni türk də deyil, amma “tyurkdurlar”. Çox təəssüf ki, mən Azərbaycan dilində hələ bunun müqabilini tapa bilməmişəm. Bu da bir daha onu sübut eləyir ki, uzun illər boyu, yenə təkrar eləyirəm, Azərbaycanı məmləkət kimi, dövlət kimi inkar meyli böyük dövlətlər tərəfindən həyata keçirilir və bu gün də bunu həyata keçirmək istəyirlər.

Ümumiyyətlə, biz çox tələsirik, həddən ziyadə tələsirik. Burada deyildiyi kimi, 1992-ci ildə 26 adamın səs verməsi ilə bir xalqın şirin dilini, ləhcəsini, onun böyük poeziyasını, dil nöqtəyi – nəzərdən mənsubiyyətini dəyişdirmək, – bu, doğrudan da cinayətdir. Mən o zaman Milli Məclisin demokrat sektorunda oturdum, Xalq Cəbhəsinin üzvü idim və onda da bunun əleyhinə çıxmışdım. Çünki Azərbaycan kimi bir milləti yaşadığı ərazinin adından ayırıb onun dilini başqalaşdırmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Biz çox tələsirik və bu tələskənliyin nəticəsidir ki, bu gün belə hüquqi nonsenslə, əxlaqi nonsenslə, mənəvi nonsenslə qarşılaşmalı oluruq.

Yenə də təkrar eləyirəm ki, mənim burada deyilən bü-

tün mülahizələrə böyük hörmətim var. Amma gəlin bu tarixi ekskursları dayandıraq. Tarix haqqında haradasa 50 – 100 ildən sonra yəqin ki, tam həqiqət deyiləcək. Mən bu gün bir Azərbaycan ziyalısı kimi, Azərbaycan yazıçısı kimi bu fikirdəyəm ki, Azərbaycanın dilinin, Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili olmalıdır. Bilirsiniz, əgər, misal üçün, 12 noyabrda konstitusiyada 23-cü maddə dəyişiləcəksə, mənim daxilimdə özümün konstitusiyam var, özümün əsas qanunum var. Mən azərbaycanlıyam, Azərbaycanda yaşayıram. Mənim danışdığım Azərbaycan dilidir və mənim balalarım da, nəvələrim də, bundan sonra nəticələrim də Azərbaycan dilində danışacaqlar. Çox sağ olun.

H.Ə.Əliyev: Cabir Novruz, buyurun.

Cabir Novruz – şair: Çox möhtərəm Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları. Bu gün biz buraya, adı üstündə ola – ola Azərbaycan dilinin müstəqil dövlətimizin ilk konstitusiyasına nə adla daxil edilməsi ilə əlaqədar toplanmışıq. Mən bu görüşdə çox həyəcanlıyam və elə hesab edirəm ki, xalqın fikrini, sözünü özü üçün ali qanun sayan hörmətli başçımız yenə də özünəməxsus bir uzaqgörənliklə bu böyük ümumxalq, ümummillət problemini də məhz əfraki – ümumiyyənin rəyinin çoxluğu və azlığı ilə həll edəcəkdir. Söhbət də, dediyim kimi, adi söhbət deyil, - xalqın tanrısı olan ana dilindən, onun adından, soyundan gedir. Söhbət ondan gedir ki, 1992-ci il dekabr ayının 12-də o vaxtkı Milli Məclisdə 42 millət vəkildən 26-nın xeyir – duası ilə dilimizin adı dəyişdirildi. Bu o vaxtkı Milli Məclisin ədalətsiz qərarı idi, xalqın, ziyalıların, yazıçıların çox – çox dil mütəxəssislərinin rəyini soruşmadan atılan bir səhv addım

idi. O vaxt iqtidarın fərmanı ilə həmin qərar rəsmiləşdirildi və bütün məmləkətə elan edildi ki, “sabahdan etibarən dövlət dilimiz türk dilidir”. Amma xalq nə o vaxt, nə də sonralar bu key qərarı qəbul etmədi. Mən inanıram ki, bundan sonra da qəbul etməyəcək. Siz məni düzgün başa düşün, mən bununla demək istəmirəm ki, türk dilinin əleyhinəyəm. Əksinə, türk xalqı, türk dili, böyük Atatürk bizə çox doğmadır. Bu ağır, məşəqqətli günlərdə bizə ürəkdən yanan yenə də türk xalqıdır, dərdimizə ən çox şərək olan, bizə kömək əlini uzadan, arxa dayanan yenə də türk qaradaş-bacılarımızdır. Biz də türk mənşəliyik.

Amma bununla bərabər bizim də öz qədim torpağımız, o taylı-bu taylı 40 milyondan çox millətimiz, məhz özümüzə mənsub adət - ənənələrimiz, tariximiz, ədəbiyyatımız, dünyanın ən zəngin dillərinə meydan oxuya bilən öz heyvətəmiz, əvəzsiz, qədim Azərbaycan dilimiz var. O, bizim ana laylamızdır, qılıncımızdır, xilasımızdır, ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Zaman – zaman onu bütün ya-saqlardan, hər cür təhlükələrdən, hücumlardan canımızla, qanımızla qoruyub saxlamışıq, bu günə gətirib çıxarmışıq. Bizim üçün nə onun özünü, nə də adını heç nə əvəz eləyə bilməz.

Amma sözümlərin əvvəlində dediyim kimi, xalqımız üçün taleyüklü olan bu məsələdə tamam ayrı mövqedə olan ziyalılarımız, yazıçılarımız, filoloq, dilçi alimlərimiz də var. Onların bir çoxu birbaşa təklif edir ki, dövlət dilimiz türk dili olsun. Mən bu fikirlərin qəti əleyhinəyəm. Bəziləri təklif edirlər ki, dövlət dilimiz Azərbaycan türk dili olsun. Bu fikirdə, daha doğrusu, “Azərbaycan türk dili” ifadəsində elə bir mənə, aydınlıq görmürəm. Bəzilərinin rəyincə,

“azəri dili” adlandırsaq, daha yaxşı olar. Bu ifadə də uzun illərdir ki, xalq tərəfindən işlənir və “Azərbaycan dili” ifadəsinə bir növ sinonim kimidir. Bəziləri də hesab edirlər ki, “Azərbaycan türkcəsi” adlandırmaq daha yaxşı olardı. Mən burada “Azərbaycan türkcəsi” ifadəsinə də elə bil ki, Azərbaycan dilinin böyüklüyünü kiçiltmək kimi baxıram. Amma mən belə hesab edirəm ki, yeni konstitusiyaya layihəsinin 23-cü bəndində yazılan “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” cümləsini saxlamaq daha düzgün və ədalətli olardı.

Müxtəlif qütblərdə dayanan bütün hörmətli alimlərimizə, ədəbiyyatçılarımıza, yazıçılarımıza son sözümdə onu da demək istəyirəm ki, bunu yalnız və yalnız xalqın özü həll edə bilər. Çünki bu dilin sahibi odur, onu yaradan da odur. Onun sözü, rəyi də hamımız üçün danılmazdır. Odur ki, noyabrın 12-də konstitusiyamız qəbul olunan gün hər iki fikri – “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” və “Azərbaycanın dövlət dili türk dilidir” ifadələrini 23-cü maddədə yazmaq lazımdır və qoy xalq hansını istədiyini desin və nəyə inanırsa, ona səs versin. İnanıram ki, xalq özü öz problemini bizdən də çox – çox gözəl həll edəcəkdir.

* * *

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın noyabrın 2-də keçirilmiş iclasından

H.Ə.Əliyev: Ziya Bünyadov, buyurun.

Z.Bünyadov – respublika Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Bu 26 rəqəmi nədənsə bizim qara rəqəm-

lərimizin içərisinə daxil olmalıdır. Orada 26 oldu, onlar da lax çıxdı, indiki 26 da lax çıxdı. Mən bilmirəm, o cəbhə hərəkətləri vaxtında 26 nəfər xalqımızın dilini necə istədilər o cür də rənglədilər. Məsələ ondadır ki, türk desəniz Borçalı tərəfdə, Qazax tərəfdə yaşayan qarapapaqlar deyəcək "mən türk deyiləm, axı, mən qarapapağam". Yaxud, İraqda vaxtilə ki, buradan gediblər, bunlar da azərbaycanlıdır. Onlar azərbaycanlı deyil, onlar tərəkəmədir, türkmən. Professor, elmlər doktoru Səkinə Hacıyeva Dağıstanda, Mahaçqalada özü bir kitab buraxıb – "Daqestanskiye terekeme". İndi ikinci cildini buraxıb – "Daqestanskiye azerbaydjantsı".

Bu "Azərbaycan" sözü ki, var, bu bizim müstəqillik dövrümüzdə, yəni bütün dünya ölkələri qabağında ölkəmizin adı Azərbaycan və xalqımızın dili Azərbaycan dilidir. 300 mindən çox azərbaycanlı ölüb müharibədə. İndi yenə deyəcəksiniz, onlar getdi, imperiyaya xidmət eləmişiniz. Elə deyil də, Sovet ölkəsi bizim Vətənimiz idi. Hər yerdə yazılıb ki, azərbaycanlılar hünər göstərdilər və sair və ilaxir. Onlar da elə şeydir ki, bununla oynamaq olmaz. Xalqımız XXI əsrə qədər qoyur və burada dərəbəylik, hay – küy, fısıqla məşğul olmağa heç ehtiyac da yoxdur. Kim əgər Zəngəzurdan köçübsə, indi özünü erməni mahalından ayırıb Kişin altında yaşayırsa, o, özünü nə istəyir yazsın. Amma mən xahiş eləyirəm, bizim camaatımızı, bizim xalqımızı, bizim bu yetişən gənclərimizi yoldan eləməyin. Biz daha qurtaraq bununla, Heydər Əliyeviç. Azərbaycan Respublikası ya Cümhuriyyəti və Azərbaycan dili, - bunun başqa adı ola bilməz və bundan sonra bu haqda danışmaq da olmaz. Kim istəyirsə özünə türk desin, evində divarlara belə şüar yapışdırsın ki, mən türkəm və güzgüyə baxıb özü

– özü ilə danışsın ki, sən də, mən də, ikimiz də türkün.

Akademiyada danışanların daha burada danışmasına ehtiyac yoxdur, çünki vaxt da azdır və bir rəqlament təyin etmək lazımdır.

H.Ə.Əliyev: Rəqlament belədir, güman edirəm ki, hər çıxış eləyən bilməlidir ki, vaxtımız dardır, qısa danışmaq lazımdır, geniş danışmağın əhəmiyyəti yoxdur. Bir də, o 27 nəfər ki, oktyabrın 31-də danışib, onların burada ikinci dəfə danışmağına ehtiyac yoxdur. Onlar öz sözlərini deyiblər, televiziya ilə də bir qismi verilib, qalanı da veriləcəkdir.

Bəxtiyar müəllim, buyurun.

B.Vahabzadə: Hörmətli Prezident, mən də elə o fikirdəyəm. Əgər biz burada, bu gün geniş müzakirə açsaq, bunu bir belə müzakirə ilə qurtarmaq mümkün deyil. Çünki burada fikirlər haçalanıb, bir qismi deyir türk dili, bir qismi də deyir Azərbaycan dili. Amma Ramiz müəllimin oxuduğu siyahıda deyilir ki, bir qismi deyir xalis türk, bir qismi deyir Azərbaycan türkcəsi. Demək olar ki, bunlar elə eyni şeydir. Yəni Azərbaycan türkcəsi deyəndə, istəyənlər bir orta yol götürsünlər. Yəni hər iki tərəf eyni olsun. Yəni burada orta bir hədd götürmək lazımdır. Burada fikirlər haçalanıb. İndi biz dəfələrlə oturub müzakirə eləsək bir qismi belə deyəcək, bir qismi belə. Mən sizdən xahiş edirəm, bu gün buna son qoymaq lazımdır. Yəni bir orta yol tutmalıyıq. Burada o Azərbaycan dilini, xalis onu müdafiə eləyənlər ki, var, yəqin, onlar bir 30 ildən, 20 ildən sonra deyəcəklər ki, familiyamızın sonunda olan “ov” da bizimkidir. A qardaş, kor – kor, gör-gördür. Axı, bunu bilənlər də bu cür danışanda adama təəccüblü gəlir. Mən hesab eləyirəm, - o dəfə də çıxışımda dedim. Anarla bizim fikrimiz eynidir, –

Azərbaycan türkcəsi, milliyyətimiz də Azərbaycan türkü, ən doğrusu budur.

İndi burada nədir? Mən hiss eləyirəm, çox qəribədir ki, savadsızlar deyəndə mən bunu başa düşürəm. Amma bəzən yazıçı, alim də bu iddianı eləyir ki, aman günüdür, biz əgər türkcə yazsaq onda biz Anadolu türklərinin dilində danışmalı olacağıq. Atatürkdən sitat gətirməyə gəlincə, Atatürk böyükdür, türk dilinə, türk xalqına hörmətimiz var. Bunu heç kim inkar etmir. Söhbət ondan getmir. Əgər biz bu gün konstitusiyada yazırıqsa ki, Azərbaycan türkcəsi, bu o deyən sözdür ki, biz Anadolu türkcəsi ilə danışacağıq? Qətiyyən yox. Bax, qəribə burasındadır ki, savadsız adamlar bunu məndən soruşurlar. Amma bunu alim, yazıçı deyəndə mənə təəccüblü gəlir. Onun öz yeri var, bunun öz yeri var. Yusif Səmədoğlu deyəndə ki, mən türkləri 40 faiz başa düşürəm... Yusif, onda mənim sənə heç sözüm yoxdur. Sənin rəhmətlik atan, Allah rəhmət eləsin, hamımızın ustadı demişdi mən türkəm, sən də deyirsən mən azərbaycanlıyam. Heç başa düşmək olmur.

O ki qaldı Mirzə Kazım bəydən burada sitat gətirdilər, - o, boynuna xaç salandır, o, bizim üçün Zərdabilərin, Mirzə Cəlillərin, Sabirlərin və Füzulilərin qabağında heç nədir. O öz dinindən, dilindən imtina eləyib. İndi mənim üçün meyar oldu Kazım bəy? Uzun danışmaq lazım deyil, mən qısaca deyirəm fikrimi. Burada Elçin müəllimin, Elçin Əfəndiyevin təklifi də olub, mənə elə gəlir o təklif də yaxşı təklifdir. Dövlət dilimiz Azərbaycan dili mötərizədə türk, - heç olmasa o yazılsın. Amma Füzuli rəhmətlik 400 il bundan əvvəl, 500 il bundan əvvəl deyib ki, deyirlər, türk dilində yazmaq çətindir, mən bu düşvarı asan eylərəm.

Mənim babam əgər belə deyirsə və Sabir əgər belə deyirsə, o zaman Sabirin dövründə biri türk dilindən, yəni Osmanlı türkcəsindən şeir tərcümə eləyib, altından yazıb ki, tərcümə eləyən filankəs. Sabir də ona cavab verir ki, qah – qah qəribə gülməlisən. Türkcədən türk dilinə tərcümə olar? Bunlar bizim gözümüzün qabağında olan şeylərdir. Bu boyda həqiqəti biz necə inkar eləyirik? Mən başa düşmürəm. Əgər bizim dədə - babamız belə deyibsə, bizim nə haqqımız var bundan çıxmaq?

Mənim kitablarımı Türkiyədə nəşr eləyirlər. Heydər müəllim, sizi inandırırım, necə mən yazmışam, eynilə o cür çap eləyirlər. Amma bəzi sözlərin üstündə “1” yazılır və altda yazırlar, məsələn, mən yazıram “axtarmaq”, o, üstündə “1” yazır, aşağıda yazır “aramaq”. Bu cür fərqlərlə kitablar çap olunur. Heç onun tərcüməyə ehtiyacı yoxdur və mənim kitablarımı, orada 10-a qədər kitabım çap olunub və çox beynəlmiləl türk oxucusu bunu oxuyur. Mənim təklifim budur. Xahiş eləyirəm, bir – birimizə gəlin atmaca atmayaq, mən Kişin altındanamsa, sən də ayrı yerdənsən, tatsan.

H.Ə.Əliyev: Bəxtiyar müəllim, bir dəqiqə. Mən bir neçə dəfə demişəm, yenə də deyirəm və siz də bizim çox böyük şairimiz, çox böyük simamız olduğunuza görə bir neçə məsələni araşdırmaq istəyirəm. Mən özüm də axtarışdayam. Mən bunu oktyabrın 31-də də demişəm, bu gün də deyirəm və heç bir kəsin fikrinə də təsir etmək istəmirəm. Ancaq yazaq ki, Azərbaycan türkcəsi, gəlin bir az dərindən fikirləşək. Biz, demək, türkcənin bir ləhcəsiyik, bu nədir? Dilin adı olar. Hörmətli Anar bir misal gətirir ki, dünyada bunun nümunəsi var, Krım tatar dili.

Yerdən: Yerin adıdır.

H.Ə.Əliyev: Mane olmayın. Xahiş eləyirəm mane olmayın, mən bilirəm haranıdır. Krım tatar dili var. Ancaq ondan sonra harada? Fransa – fransız dili, İspaniya – ispan dilidir, Yunanıstan...

Yerdən: Ukrayna...

H.Ə.Əliyev: Xahiş eləyirəm, mane olmayın, mən özüm bilirəm nə deyirəm. Mən heç vaxt, məktəbdə oxuyanda da suflyordan istifadə etməmişəm sizin kimi. Mən həmişə öz biliyimlə danışmışam. Yunanıstan – yunan dilidir, Çin – Çin dilidir, Rusiya – rus dilidir, Belarusiya – belarus dilidir, Ukrayna – Ukrayna dilidir, Çexoslovakiya – indi ayrılıblar, əvvəl də belə idi, bir yerdə olanda da: Çex dili ayrı idi, slovak dili ayrı idi. Amma bunların fərqi bizimlə Anadolu Türkiyəsinin fərqindən xeyli az idi. Mən bunlarla danışmışam axı. Çəxlə də danışmışam, slovakla da danışmışam. Deyirəm bir – birinizlə nə dildə danışırsınız? Deyir bizim dilimiz birdir. Bilirsiniz. Dünya belədir.

Gəlin türkdilli xalqlara baxaq. Bəli, biz türkdilli xalqlardan biriyik və türk mənşəli bir xalqıq. Kökümüz birdir. Özbək dili var, qazax dili var, qırğız dili var, tatar dili var, başqırd dili var, türkmən dili var, kumık dili var. Demək, bu türkdilli xalqların da hər birinin dilinin öz adı var. Türkdilli xalqlarda tatar dili də var, o biri qrup dillər var, onların da hər biri bu qrupa daxildir, amma hər birinin öz adı var. Amma “biz gəlin dilimizi türkdilli eləyək”, - yenə də deyirəm, mən bunu etiraz nöqtəyi – nəzərindən demirəm, istəyirəm özümə aydınlıq gətirim. Siz bu işin mütəxəssisi-siniz, siz dil işlədirsiniz, dilçisiniz və şeirlər yazırsınız, romanlar yazırsınız, camaata dil öyrədirsiniz. Axı, nə təhər

Azərbaycan türkcəsi? Millətimiz nədir? Azərbaycan türkü. Nə təhər bu millətin iki adı olsun? Bəs niyə özbək özünə demir ki, Özbəkistan türkü, tatar niyə demir ki, mən Tatarıstan türküyəm?

Bilirsiniz, bunu gəlin araşdıraq, siz deyirsiniz ki, haçalanma gedir və belə mübahisə olsa, çox vaxt gedər. Əlbəttə, indi görürsünüz, mən buna nə qədər vaxt sərf eləyirəm və hesab etmirəm ki, mən burada çox böyük iş görürəm. Bu mənim borcumdur, çünki mən bunu araşdırmamış, bu yekəlikdə məsuliyyəti öz üzərimə götürə bilmərəm. Amma araşdırmaq üçün də bu suallar çıxır. Demək, belə çıxır ki, bu 60 il müddətində yaşadığımızı baxmayaraq, biz həm dilimizin adını yenidən qoymalıyıq, həm də millətimizin adını yenidən qoymalıyıq. Onda ölkəmizin də adını dəyişdirək? Bunu düşünmək lazımdır.

Yenə də deyirəm, mən sizin sözlərinizə etiraz eləmək məqsədi ilə yox, ona görə bu sualları verirəm ki, bir az mübahisə apararaq: görək hara çıxırıq biz. Doğrudur, taleyimiz belə gəlib ki, məsələn, bizə tatar deyiblər. Amma biz tatar deyilik axı. Neçə illər bizə tatar deyiblər? Elə Həsən bəy Zərdabi də özünə tatar deyibdir, o birisilər də özlərinə tatar deyiblər. Bu Bakıda, Azərbaycanda bir belə azərbaycanlı ziyalı olduğu halda məktəblər açılmışdı – “russko-tatarskaya şkola”. Bəs niyə o vaxtlar Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Məmmədəmin Rəsulzadə, Əhmədbəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, başqaları durub demədilər ki, necə yəni “russko-tatarskaya şkola”? Niyə buna etiraz eləmədilər? Hamı da bunu qəbul elədi – “russko-tatarskaya şkola”. İndi mən deyə bilmərəm niyə belə olub. Mən heç bunu təhlil də etmək istəmirəm. Amma

mən bununla sadəcə demək istəyirəm ki, bizim aqibətimiz belə olubdur, bizim taleyimiz belə olubdur. Rusiyada bizə tatar deyiblər. Rusiyanın burda qubernatorları bizə tatar deyiblər. Yazılarda bizə tatar deyiblər. Ondan sonra 1918-ci ildən gəliblər türk deyiblər. Allaha şükür olsun. 1918-ci ildən 1936-cı ilə qədər 18 il müddətində türk dili, türk deyilib. 60 ildir biz Azərbaycan dili, azərbaycanlı deyirik. İndi bəs nə edək? Bax, bunlara cavab var, yoxsa yox? Axı, bunlara cavab olmasa, biz qərar qəbul eləyə bilmərik.

B.Vahabzadə: Mən məsələyə münasibətimi bildirim. Məsələn, hamıya məlumdur, Misir də ərəbdir, İraq da ərəbdir. Əlcəzair də ərəbdir və s. Amma hamısında dil bir dildir. O dillərin müəyyən ləhcələri var. Amma demirlər “Misir dili”. Axı, yerlə adlandırmaq olmaz, “azərbaycanlı” sözü yeri bildirir. Mən bakılıyam, gəncəliyəm, qubalıyam. “Lı” şəkilçisi milləti bildirmir. Ərəb hamısı ərəbdir. Amma demirlər ki, Əlcəzair ərəbidir, demirlər ki, məsələn, “İraq dili”, ya “Əlcəzair dili”, ya “Misir dili” hamısına “ərəb dili” deyirlər. Mən gedə bilərəm?

H.Ə.Əliyev: Bəxtiyar müəllim, bu suala yenə cavab verəcəyəm. Slavyan millətləri var və slavyan dilləri var. Bir-birinə də çox yaxın, elə bizim üçün də tarixən çox yaxın– Rusiya, Belarusiya, Ukrayna. Bunların dili eynidir. Xüsusilə, Belarusiya ilə Rusiyanın dili eynidir. Ona deyir “rus dili”, o birisinə deyir “belarus dili”. Bəs niyə deyir? Mən sizin sadəcə olaraq “ərəb dili” sözünüzdə cavab vermək istəyirəm. Yəni belə şeylər var tarixdə. Biz burada istisna etmirik. Onu götürsən, ona da cavab tapmaq olar, bunu götürsən, buna da cavab tapmaq olar. Hər bir şeyi o cür də əsaslandırmaq olar. Ona görə də bu əsaslandırma-

rın heç birinə demək olmaz ki, bu ondan üstündür, o bundan üstündür. Amma bizim tarixi aqibətimiz belədir. İndi biz tarixi bir mərhələdəyik. Biz gərək elə bir qərar qəbul eləyək ki, o, həm bu günümüzü, həm keçmişimizi əks etdirsinsin, həm də gələcəyimiz üçün və bu gün dövlətçiliyimiz üçün yararlı olsun. Bax, məsələ burasındadır.

B.Vahabzadə: Mənim bir son sözüüm də var.

H.Ə.Əliyev: Bəli, buyur.

B.Vahabzadə: Hörmətli Prezident, əvvəla, siz bizim bu alimlərə, buradakı ziyalılara bu qədər sərbəstlik verdiyinizə görə, yəni hamı öz fikrini sərbəst, heç kimdən çəkinmədən deyir – buna görə mən sizə çox minnətdaram. Mənə elə gəlir ki, bax, burada əyləşən bütün ziyalılar da sizə öz minnətdarlığını bildirir. Qoy hamı öz fikrini sərbəst desin. Amma mənə elə gəlir ki, bunu yubatmaq lazım deyil, bunu qurtarmaq lazımdır. Ümumi orta yol tutmalıyıq.

H.Ə.Əliyev: Sağ ol. Zəlimxan Yaqub.

Zəlimxan Yaqub – şair: Möhtərəm Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları. Dəfələrlə burada qeyd olundu, bugünkü məclis təkcə dilin söhbəti deyil, birbaşa Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı çox ciddi mətləblər var. Ona görə də haqlı olaraq müzakirələr bu qədər rəngarəng olur, uzanır, razılıqlara, narazılıqlara səbəb olur. Çünki bu, xalqın taleyidir və bu vaxta qədər, Bəxtiyar müəllim qeyd elədi ki, tutaq ki, 1918-ci ildən götürək. Əvvəlcə türk dili, əvvəlcə demokratik hökumət dövründə türk dili, 30-cu illərdə yenə türk dili, 1930-cu ildən sonra Azərbaycan dili, 1992-ci ildə yenidən türk dili, yəni bütün bu hadisələrlə bağlı elə bilin ki, biz millətimizin faciələrini yaşayırıq bu gün, həmin faciələrin məntiqi nəticəsini biz bu gün də yaşayırıq. Ona

görə də bu gün qəbul edilən qərar elə bir qərar olmalıdır ki, gələcəkdə biz bu faciələrlə yenidən qarşılaşmayaq. Mən Bəxtiyar müəllimin fikirlərini, Anar müəllimin fikirlərini, Kamil Vəliyevin fikirlərini, Tofiq Hacıyevin fikirlərini dinləmişəm, qəbul elədiyim hissələri var ki, onları mən bir az poetik şəkildə davam etdirmək istəyirəm. XII əsrdən üzü bəri:

*Biz dünyadan gedər olduq,
Qalanlara salam olsun.
Bizim üçün xeyir – dua
Qılanlara salam olsun.*

(Yunis İmrə)

*Haqqımızda dövlət
vermiş fərmanı,
Fərman padşahındır,
dağlar bizimdir.*

(Dadaloğlu)

*Dost – dost deyə neçəsinə
sarıldım,
Mənim sadıq yarım qara
torpaqdır.*

(Aşıq Veysəl)

*Bizə qalan əziz borc
əsrlik zamanlardan,
Tarixi təmizləmək
saxta qəhrəmanlardan.*

(Fazil Qısakürək)

*Mən bir ceviz ağacıyam,
Gülxanə parkında,
Nə sən onun farkındasan,
Nə polis farkında.*

(Nazim Hikmət)

*Çərşənbə günüündə
çeşmə başında
Gözüm bir alagöz
xanıma düşdü.*

(Aşıq Ələsgər)

*Mübarizə bu gün də var,
yarın da,
Mən də onun ən ön sıralarında.*

(Rəsul Rza)

*Ey doğma dilində
danışmağı ar bilən
fasonlu ədabazlar,
Ruhunuzu oxşamır
qoşmalar, telli sazlar
Bunlar qoy mənim olsun.
Ancaq Vətən çörəyi
sizlərə qənim olsun.*

(Bəxtiyar Vahabzadə)

Yüzlərlə belə misal çəkmək olar. İndi deyın görək, burada bilindimi ki, hansı Azərbaycan dilidir, hansı türk dilidir? Yəni eyni kökdən, eyni qaynaqdan, eyni dayaqdan,

eyni mayadan gələn dilin var. Bunu niyə bölürsən, niyə parçalayırsan, niyə ayırırsan? Hörmətli Prezidentimiz çox sağ olsun ki, bu gün bizi bura dəvət edib. Bəxtiyar müəllim dedi, gəlin taleyin bizə verdiyi fürsətdən yüksək səviyyədə istifadə eləyək. Mənə belə gəlir ki, biz “türk” sözündən, türk dilindən, türk nəfəsindən imtina eləməklə çox şeylərimizi itiririk. Min illik tarixi həqiqətləri 60 illik siyasi çaxnaşmalara qurban vermək olmaz. Amma mən yenə gəlirəm, mən də təsdiqləyirəm Azərbaycan dili olsun, ancaq Azərbaycan dili ayrılıqda o qüvvəni ifadə eləmir, o bizim kökümüzdə olan ağırlığı, şəhdi, o barlı budaqları ifadə eləmir. Ona görə “Azərbaycan türk dili” ifadəsi işlənsə, konstitusiyada bu cür yazılsa, mənə belə gəlir ki, hamı tərəfindən razılıqla qarşılanar.

Eyni zamanda nəzərə alın ki, Cənubi Azərbaycanda yaşayan 25 milyon soydaşımız özünə türk deyirsə, 60 milyonluq Türkiyə, türk xalqı isə sənin vuran qolun, görən gözün səviyyəsində sən taleyinlə hər gün məşğul olursa, onsuz da itirə - itirə gələn Azərbaycan xalqı bu gün niyə daha böyük itkilərlə yaşamalıdır? Ona görə də mənim ürəyimdən keçən arzu budur ki, Azərbaycan türk dili bu qaydada qalsın, bu səviyyədə öz yerinə gətirilsin. Belə olsa biz daha çox udarıq, nəinki Azərbaycan dili qalsa. “Azərbaycan türkcəsi” terminini də bayaq hörmətli prezidentimiz çox düz izah elədi. “Azərbaycan türkcəsi” deyiləndə də qaranlıq qalır, aydınlaşmır. Amma “Azərbaycan türk dili” – burada həm səninin yerinə hörmətin, həm millətinə, həm dilinə, həm dininə hörmətin öz yerində qalır. Sağ olun. Təşəkkür edirəm.

F.Maqsudov: Zəlimxan, Nədimdən, Şeyx Qalibdən də bir şey de görüm, o nə təhər deyib?

Zəlimxan Yaqub: Hörmətli Fərəməz müəllim, onlardan da deyə bilərəm. Amma Dadaloğlu türk dünyasının bir Allahıdır.

H.Ə.Əliyev: Bir – birinizə mane olmayın. Hərə sərbəst danışsın. Afad Qurbanov buyursun. Afad Qurbanov dilçidir, professordur.

A.Qurbanov – N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin kafedra müdiri, professoru: Hörmətli Prezident, mən qabaqcadan sizə öz təşəkkürümü bildirirəm ki, bu gün mənə bir mütəxəssis kimi öz fikrimi deməyə imkan yaratdınız. Mən onu qeyd etmək istəyirəm ki, nədənsə bu son vaxtlarda məni ayrı – ayrı tədbirlərdən ayırmaq fikri meydana çıxır. Srağagün akademiya keçirilən iclasda proqramda mənim adım ikinci ola-ola mənə orada söz vermədilər, sizə mən bir də öz təşəkkürümü bildirirəm.

H.Ə.Əliyev: Eybi yoxdur, bir şey uduzمامısan. Daha da yüksək səviyyədə danışarsan. (Gülüş).

A.Qurbanov: Onun üçün də çox-çox təşəkkürümü bildirirəm.

H.Ə.Əliyev: Çünki o dəfə danışanlar bu dəfə danışmayacaqlar.

A.Qurbanov: Hörmətli müşavirə iştirakçıları, əziz Prezident. Bugünkü məsələ xalqımızın həyatında son dərəcə vacib məsələdir. Xeyli vaxtdır Azərbaycanın həyatında bu məsələ başlayıb, xalqımız arasında gənclik arasında elə bir dolaşıqlıq əmələ gətirib ki, bu dolaşıqlığa biz təcili şəkildə son qoymalıyıq. Respublikanın orta məktəblərinin aşağı sinflərində “türk dili” öyrədilir, ali məktəblərdə “Azərbaycan dili” öyrədilir, qəzet – jurnalların çoxunda, elmi ədəbiyyatda “Azərbaycan türk dili”, xüsusilə Ali Attestasiya komissi-

yasında olan sənədlərin hamısında “Azərbaycan türk dili”, çox yerdə də “Azərbaycan türkcəsi” yazılır. Bu adın bu şəkildə olması, şübhəsiz ki, xalqımızın, millətimizin xeyrinə deyil və biz bunu tezliklə aradan qaldırmalıyıq.

Burada çıxış eləyənlər dedi, ümumiyyətlə, bütün sənədlərdə mənim rast gəldiyim “Azərbaycan dili” nə “türk dili” demək məsələsi. Mən onu demək istərdim ki, biz bir məsələni unutmamalıyıq. Hamımız danışırıq və mən diqqətlə qulaq asırdım, axı “türk” sözünü biz tarixdən istifadə edib işlətmişik. Biz “türk” sözünü işlədəndə qonşumuz osmanlılar “osmanlı dili” işlədiblər. Bu söz qoşalaşmayıb. İndi bu saat Azərbaycanda “türk dili”, Türkiyədə də “türk dili” deyilmiş olsa, bu türk dillərini hansı cəhətdən fərqləndirəcəyik? Mən üzr istəyirəm, şairlərimiz burada oxudular ki, türk dili ilə Azərbaycan dili tamamilə eyni şeydir, bunun şeirini də oxusanız bir – birinizi başa düşəcəksiniz, nəsrini də oxusanız. Mən hamımıza müraciət edirəm. Televiziyaya biz hamımız baxırıq, məgər siz və ya mən türk dilində olan verilişlərin hamısını, heç olmasa əlli faizini başa düşürük-mü? Qəti şəkildə yox.

B.Vahabzadə: Mən başa düşürəm.

A.Qurbanov: Ona görə də məsələni qarışdırmaq lazım deyil. Siz başa düşə bilərsiniz, amma mən dilçi kimi o sözlərin mənalarını dəqiq başa düşmürəm. Mən demək istərdim ki, əgər biz “türk dili” terminindən istifadə ediriksə, onda gərək biz qonşumuzdan xahiş eləyək ki, siz 1299-cu ildə yaradılmış Osmanlı imperiyasının Osman Qazinin yaratdığı imperiyanın dilini o adla olan, o adla yaradılan dili qəbul eləyin, biz isə öz türküümüzdə qayıdaq. Bunu fikirləşmək lazımdır. Biz bu saat bunları qoşa işlətmiş olsaq, mən

onu bilirəm ki, dilimizi itirəcəyik. Burada hörmətli prezident çox dəqiq dedi ki, dillə bərabər millət məsələsinə də baxırıq. Bunun ardınca aydın şəkildə millət məsələsi gəlir. Əgər dilimiz türk dili, millətimiz türk olsa, onda bizim nəyimiz qaldı ki? Bəs tarixən bizim babalarımız, bizi yaradıb yaşadanlarımız bu dili hazırlayıb, yaradıb gətirmişdilər ki, biz indi bunu tamamilə ləğv eləyib sıradan çıxaraq?

Burada bir təklif də olunur ki, *“Azərbaycan türk dili”* işlədilsin. Hörmətli müşavirə iştirakçıları, *“Azərbaycan türk dili”* termini dolaşığıq termindir. Axı, ad yaratmağın özünün dildə, dilçilikdə xalq arasında qayda – qanunları var. Ona görə də *“Azərbaycan türk dili”* dedikdə Azərbaycan məkanındır, türk dili də, bildiyiniz kimi, addır. Belə çıxır ki, *“Azərbaycanda türk dili”* – mənası budur. Onda mən deyirəm *“Azərbaycanda ləzgi dili”*, *“Azərbaycanda tat dili”*, *“Azərbaycanda fars dili”*. Belə də ad olar? Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan dilinə bu şəkildə ad qoymaq tamamilə səhvdir.

Mən indi burada qeyd eləmişəm. Bax, fikir verin. Hazırda türk dünyasında işlənən 23 dil var, müasir türk dilləri. Bunların adlarından Azərbaycan dili, qaqaüz dili, türk dili, türkmən dili, altay dili, qaraqalpaq dili, qazax dili. Mən bunların hamısını sadalamıram. 23 dilin 23-də də xalqın, millətin, ölkənin adı ilə bağlı ad vardır. Əgər biz bu ənənəni pozacağıqsa, bundan nə qazanmalıyıq? Ona görə də mən nəzərdə tuturam, təklifim ondan ibarətdir ki, biz bu terminlə də getməməliyik. Həmçinin burada *“Azərbaycan türk ləhcəsi”* deyilir. Axı, burada mütəxəssislər var, dilçilər var, terminlər var. Bütün o ümumi dildən törəyən dillərin hamısı dialektdən, ləhcədən inkişaf edib dilə çevrilib. İndi biz tarixin təkərini geri fırlatmalıyıq ki, müstəqil Azərbay-

can dilini Azərbaycan ləhcəsinə, bir azdan da Azərbaycan dialektinə, bir azdan ümumtürk dilinin tərkibinə çevirək? Bunu eləyə bilərikmi? Mənə elə gəlir ki, biz burada böyük səhvə yol verərik və odur ki, diqqətli olmalıyıq.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də deyim. Özbəklərdə 1930-cu ilə qədər “*özbək*” anlayışı olmayıb. Özlərinə “*türk*”, dillərinə “*türk dili*” deyiblər. 1930-cu ildən bu yana özbəklər özlərinə “*özbək*”, dillərinə də “*özbək dili*” deyiblər. Bəs necə olur ki, bu da türkdür kök etibarilə, amma bu məsələni qaldırmır, biz elə həftəbaşı bu məsələni qaldırırıq ki, biz filan məsələ... Mənə belə gəlir ki, biz bu dolaşığı aradan qaldırmalıyıq. Bir ixtisasçı kimi, bir mütəxəssis kimi mənim fikrim belədir ki, Azərbaycan dövlətidir, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan dilidir. Mən bu dilə, bu xalqa bu istiqamətdə müvəffəqiyyət arzulaıram.

H.Ə.Əliyev: Göyüşov Rəşid, tarixçi, arxeoloq və keçmişdən tanıdığımıza görə deyirəm, çox fədakar bir tədqiqatçıdır. Bizim tariximizi araşdıranlardan biridir.

R.Göyüşov – tarix elmləri doktoru, arxeoloq: Hörmətli Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları. Mən Prezidentimizin Azərbaycan dilinin adına bu qədər həssaslıqla yanaşmasını düzgün başa düşürəm və hiss eləyirəm ki, o haqlı yanaşır. Çünki heç bir vaxt xalqın bu qədər güclü elmi potensialı və bunu istiqamətləndirən güclü Prezidenti olmamışdır. Siz bilirsiniz, birinci əsrdən romalılar, dalınca sasanilər, sonra ərəblər, dalınca səlcuqlar, sonra da ruslar – heç bir vaxt bu xalq müstəqil olmayıb. Əgər indi müstəqilliyimizi əldə edib, vahid bir dövlət kimi, vahid bir xalq kimi özümüzü bütün dünyaya elan eləyiriksə, gəlin onun dilini də vahid dövlətin dili kimi bütün dünyaya elan eləyək.

Maraqlı burasıdır ki, tarixi baxımdan da, - burada tarixçilər oturublar, bilirlər, - “Azərbaycan dili” termini düzdür. Çünki bu, bugünkü termin deyil, bunu çoxdan işlədiblər. XIV əsrdə Azərbaycan dilinin qrammatikası yazılıbdır və geopolitik baxımdan “Azərbaycan dili” termini işlənməsi son dərəcə vacibdir.

Mən burada bir az açıq danışmaq istəyirəm. Siz bilirsiniz ki, Xəzər dənizinin Qərb sahili başdan – ayağa kiçik etnoslardır. Böyük Qafqazın şimal hissəsi kiçik etnoslardır. Kiçik Qafqazın bir tərəfi də kiçik etnoslardır. Yəni biz “türk dili” elan eləyiriksə...

Hörmətli Prezident, bizdə - Bakı Dövlət Universitetində dövlət imtahan komissiyasının sədri idim. Orada bir oğlan imtahan verərkən mənə işarə elədilər ki, bir bunun pasportunu al bax. Aldım baxdım. Gördüm o, pasportunda “azərbaycanlı” sözünü pozub, yazıb “kürd”. Soruşdum ki, oğlum, niyə belə eləmişən? Dedi, beş – altı adam yığışıb ora elan elədilər ki, bizim dilimiz türk dilidir, ona görə mən də götürdüm “azərbaycanlı” sözünü çıxartdım və yazdım özümü “kürd”.

Mən çox xahiş edirəm, bu məsələyə bir az həssas yanaşmaq lazımdır. Azərbaycan vahid dövlətdir indi, müstəqil dövlətdir, onun vahid dili olmalıdır. Hamı yaxşı bilir ki, türklər bizə “azəri” deyirlər və Türkiyənin özündə də çoxlu azərilər yaşayır. Mən Ankara Universitetində mühazirə oxuyanda, Bəxtiyar müəllim, tələbələr mənə çox çətinliklə başa düşürdü. Amma Təbriz Universitetində istədilər mənə tərcüməçi versinlər. Tələbələr özləri hay – küy saldılar ki, bizə tərcüməçi lazım deyil. İndi siz deyirsiniz Türkiyə ilə biz, - mən çox üzr istəyirəm, sizi çox istəyirəm, həddindən artıq

çox istəyirəm, sizə çox böyük hörmətim var, - siz deyirsiniz türk dili ilə bizim dilimiz eyni şeydir, bəs onda özbək dili ilə? Məni dəvət etmişdilər Kemerovo Universitetinə, gecə səhərə qədər bir qoca qarı ilə, türklə söhbət etdim ki, bəlkə bircə kəlmə bunun dilindən bir şey başa düşdüm. Bilirsiniz, orada teloutlar, şorlar, xakaslar, altaylar və çoxlu digər türkdilli xalqlar yaşayırlar. İnanın, mən onların heç birini başa düşmədim. Axı niyə? Bu xalqın dili nə qədər dəyişilər? Bizim taleyimiz elə olub ki, ana dilimizdə, milli dilimizdə yazılı ədəbiyyat qalmadığından tariximizi də əməlli – başlı tədqiq eləyə bilməmişik, əməlli – başlı öyrənə bilməmişik.

İndi vaxt gəlib çatıb. Prezidentimiz hələ 1978-ci ildə bu dili doğrudan da formalaşdırıb konstitusiyada. Nəyinsə xatirinə yox, bütün reallıq xatirinə o vaxt çalışdı. Əgər yadıңызdadırsa, səhv eləmirəmsə, konstitusiya 1977-ci ildə qəbul olunmalı idi. Heydər müəllimin o vaxtkı gərgin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dili dövlət dili kimi konstitusiyaya daxil edildi. İndi təzədən yenə də Heydər Əliyev həmin termini dəyişib türk dili eləsə, bu el – oba, camaat və Heydər müəllimi tanıyan bütün dünya ictimaiyyəti nə deyər? Mənə elə gəlir ki, “Azərbaycan dili dövlət dilidir” yazmaq heç də fəlakət deyil, bu, əksinə, bu gün Azərbaycan gerçəkliyini və Azərbaycan reallığını əks etdirir. Ona görə də mən tərəfdarıyam ki, konstitusiyamızda “Azərbaycan dili dövlət dilidir” yazılsın. Diqqətinizə görə çox sağ olun.

H.Ə.Əliyev: Cəmil Quliyev.

C.Quliyev – Azərbaycan Respublikası EA-nın akademiki: Möhtərəm Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları. Mənə belə gəlir ki, bu gün müzakirə olunan məsələyə əgər biz Prezidentin ilk çıxışında qoyduğu məsələ baxımından

yanassaq, məsələni düzgün həll etmiş olarıq. Mən konstitusiya layihəsinə olan qeydlərimdə yazmışam ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması hər cəhətdən – həm elmi cəhətdən, həm tarixi cəhətdən düzgün və müasir dövrün tələblərinə uyğun olan, zəruri bir məfhumdur. Axı, gəlin bu “Azərbaycan dili” deyəndə bir “dilin özü nədir?” anlayışından danışaq. Axı, dil özü tarixi bir kateqoriyadır. Bunu da mən burada demək istəmirəm, fikir söyləmək istəmirəm. Çünki bu auditoriyada hamınız bilirsiniz. Amma yadınıza salıram. Axı, dil şüur qədər qədimdir.

Z.Əlizadə - BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru: Bunu Marks deyib.

C.Quliyev: Dil özü tarixin bir inkişaf pilləsi kimidir və ona görə də tarixin özü kimi inkişaf edir. Demək, hər bir millətin dili, o cümlədən də Azərbaycan dili onun ictimai-siyasi, tarixi zərurəti ilə inkişaf edibdir. Elmi cəhətdən həqiqət belədir və ona görə də o yoldaşlar ki, deyirlər, “türk dili” yazılıbdır, “tatar dili” yazılıbdır və s., bu var. Amma fikir verin ki, bu yaxınlarda arxivdən keçmiş çar dövrünün anketi götürülüb dərc olunub. O anketdə Rusiyaya daxil olan hansı adlar göstərilir? Yazılır ki, slavyanlar kimlərdir və sairə. Sonra yazılır “inorodtsı”. Anket çap olunurdu Moskvada. Orada ulduz qoyulub, aşağıda yazılır ki, kimdir “inorodtsı”. Qafqaz tatarları və Orta Asiya xalqları. O anketdə bizim adımız yoxdur. Amma 1911-ci ildə...

Burada bəzi çıxışlarda dedilər ki, guya “Azərbaycan” sözünü Stalin veribdir, ya da başqa yoldaşlar deyir ki, bizim dilimizi də “Azərbaycan dili” göstərəndə guya Stalinin göstərişi ilə bizi ayırıblar, – bu, heç bir tarixi sənədə uyğun deyil. Yoldaşlar istəyirlərsə, mən onlara sənədlər göstərə

bilərəm. Amma mən sizə bir misal gətirim.

1911-ci ildə "Russkaya ensiklopediya" çıxıbdır. "Russkaya ensiklopediya"nın 1-ci cildində ayrıca bir məqalə yazılıb. Mən surətini çıxarıb gətirmişəm. Əgər istəsəniz oxuya bilərəm, rus dilində yazılıbdır. Məzmunu belədir: Azərbaycan tatarları (azərbaycanlılar) və Zaqafqaziya tatarları. Sonra yazır ki, bunların 600 neçə mini Yelizavetpol quberniyasındadır, 500 neçə mini Bakı quberniyasındadır və 400 neçə mini Yerevan quberniyasındadır, 180 minə qədəri Tbilisidədir. Sonra yazır ki, Azərbaycan dili necə yayılmışdır.

1911-ci ildə, özü də ensiklopediyanın 1-ci cildini hazırlayanlar görkəmli alimlər olubdur, həmin o dövrdə mənim Azərbaycan dilim, mənim millətim çox əzablı yol keçib. Mən hesab edirəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə Azərbaycan millətinin əldə etdiyi ən böyük sərvətdir, ən böyük qazandır.

Bizim Prezidentin qoyduğu bu məsələyə münasibətimi bildirmək istəyirəm. Axı, doğrudan da dil fikrin tərkib hissəsidir, təfəkkürün ayrılmaz hissəsidir, ideyanın ayrılmaz hissəsidir. Biz Azərbaycan ideologiyası haqqında düşünürük. Bəziləri deyirlər ki, indi Azərbaycan milli ideologiyasını yazmaq lazımdır. Məsələnin özü düzgün deyil, Azərbaycanın milli ideologiyası millətin inkişafındadır. Var, amma nəyi müzakirə etməliyik? Demək olmaz ki, bizim ideologiyamız yoxdur. Belə söhbətlər gedir, belə olmaz. Millət yarandıqca onun ideologiyası da yaranır. Bunlar bir-biri ilə vəhdət təşkil eləyir. Bu baxımdan indi bizim bəxtimizə tarixi bir şans düşüb. Heyf ki, biz bunu dərindən dərk etməmişik. Üzr istəyirəm, əgər dərindən dərk etsəydik, indiki XX əsrin dayanacağında, XXI əsrin astanasında Azərbaycanın

taleyüklü məsələlərinə, - bu özü də o tarixlərdən biridir, - biz bu cür münasibət yaradıb sadalamazdıq ki, vaxtilə filan olubdur, türk dili olubdur, burada hamısı türkdür. Onda Azərbaycanda nə var ki? Gəlin bu gün buna Azərbaycanın millətlər ailəsində tutduğu mövqedən, onun gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşaq.

Hörmətli Prezident, mən hesab edirəm ki, sizin qoyduğunuz məsələ Azərbaycan xalqının gələcəyi nöqtəyi – nəzərindən əsas məsələlərdən biridir. Bu, bizim Azərbaycan dilinin ideologiya məsələsidir. Bəlkə primitiv çıxır, mən də sizin kimi, bir vətəndaş kimi həyəcanlıyam. Məsələn, gəlin yazaq “Azərbaycan türkcəsi”. Nə verir bizə? Gəlin bu suala cavab tapaq. Bu “Azərbaycan türkcəsi” bugünkü Azərbaycan dövlətçiliyinə, Azərbaycan millətinə onun gələcəyi nöqtəyi – nəzərindən nə verir? Amma mənə elə gəlir ki, indiki o siyasi qurum nöqtəyi – nəzərindən qarşımızda məsələ durur ki, Azərbaycan ideologiyası var, amma o Azərbaycan ideologiyası hansı səviyyədədir? Məndən soruşsalar, çox aşağı səviyyədədir. Ona görə də mən hesab eləyirəm ki, əgər tutalım, mən yazıram “Azərbaycan türkcəsi”, sabah yazmalıyam “Azərbaycan türkcəsinin ideologiyası”. Bu, dərin məsələdir. Milli ideologiya Azərbaycan ideologiyasıdır. Mən həmişə fəxr eləyirəm ki, 60 milyonluq bir türk xalqı var, 60 milyonluq bir xalqı mən başa düşə bilərəm, çətin deyil onu başa düşmək. Mən indi Azərbaycan dilində türk kitablarını oxuyuram. Ancaq onu oxuya – oxuya bir idrak yaranıb. Azərbaycan dili türkdilli xalqlara məxsusdur və mən də çox fəxr eləyirəm ki, 60 milyonluq bir dili yaşadan belə bir xalq var. Ona görə də mən hesab eləyirəm ki, tamamilə düzgün məsələdir, bizim konstitusiyada Azər-

baycan dili olmalıdır. Bu məsələni bir də, üzr istəyirəm, bu cür müzakirə etməyə ehtiyac görmürəm. Çünki millətin adı ilə onun əldə etdiyi sərvətilə heç kimə ixtiyar verilmir ki, oynasın.

* * *

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın noyabrın 2-də keçirilmiş iclasından

H.Ə.Əliyev: Hüseyn Abbaszadə.

H.Abbaszadə - xalq yazıçısı: Hörmətli Prezident, əziz dostlar. Mən minnətdaram prezidentimizə ki, burada bizə sərbəst danışmağa icazə verir. Sırağagün də bizə dedi və məndən qabaq çıxış eləyən natiqlərin sözlərinə qulaq asdım. Mən onun tərəfdarıyam ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili "*Azərbaycan dili*" yazılmasın, yazılsın ki, "*Azərbaycan türkcəsi*". Niyə görə? Hələ 1906-cı ildə Azərbaycan xalqının böyük oğlu Həsənbəy Zərdabi "*Həyat*" qəzetində yazırdı ki, Rusiyanın tabeliyində olan biz müsəlmanların hamısı türklərdir, bizim əsl dilimiz türk dilidir. Bunu yazıb Həsənbəy Zərdabi. Böyük rus şairi Lermontov 1837-ci ildə Qafqaza sürgün olunanda Şamaxıda, Şamaxının Kərgənc kəndində olub, orda bir aşıqdan "*Aşiq Qərib*" dastanını eşidib, həmin dastanı yazıb və çap etdirib. Özü də Lermontov türk dilini bilirdi. Yazırdı ki, "*Turetskaya skazka*", yazmır ki, "*Azerbaydjanskaya skazka*". Deməli, biz tarixən türklər olmuşuq. "*Azərbaycan*" sözü qondarma sözdür, sonradan əmələ gəlib. "*Azərbaycan*" sözü torpağın adıdır, yerin adı deyil. İspan – İspaniya, gürcü – Gürcüstan, rus – Rusiya, özbək – Özbəkistan, amma Azərbaycan–Azərbaycan. Özbək özbəkistanlı deyil ki? (Yerdən səslər).

Xahiş edirəm, siz də danışarsınız, mən sizə mane olmaram. Xahiş edirəm, qulaq asın. Mən fikrimi deyirəm.

Z.Əlizadə - professor: Nə olsun! Düz danışmırsan!

H.Ə.Əliyev: Mane olmayın. Hər kəs gərək sərbəst danışa bilsin.

H.Abbaszadə: Biz orta məktəbdə oxuyanda, yaşım buna çatır, icazə verin, Bəxtiyarla bir yerdə oxuyurduq. Bizim kitablarımız "*türk dili*" idi. İndi Heydər Əliyeviç bilir, o kitablar oradadır. Türk dili... Azərbaycan dili deyildi, türk dili idi. Mənim anamın pasportunda 1948-ci ilə qədər yazmışdılar: "*turçanka*", türk. Sonra 1948-ci ildə dəyişdik, hamımızı elədilər azərbaycanlı. Bu, sonradan əmələ gəlib. Yuxarıdan belə göstəriş gəlib.

Mənim yadımdadır, 1978-ci ildə yeni konstitusiyayı qəbul eləyəndə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında iclas oldu. Həmin iclasın sədri mən idim. İclasda bir məsələdən söhbət getdi. Azərbaycan yazıçıları, Sabir Rüstəmxanlı durub orada təklif elədi ki, konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dili yazılsın. O vaxt belə bir şeyi demək özü çox hünər tələb eləyirdi. Biz, başqa yazıçılar da bunu dəstəklədik, həmin protokolu göndərdik sonra yuxarılara. Səs çıxmadı. Sonra İmran Qasimovu çağırdılar yuxarılardan kimin yanına, deyə bilmərəm. Sonra bizdən xahiş elədilər, mənə dedilər ki, Hüseyn Abbaszadə, sən iclasın sədri kimi iclasın qərarını yaz göndər. Mən də iclasın qərarını yazıb göndərdim, qol çəkdim altında. Yəni indi Mərkəzi Komitənin arxivində həmin qərar qalır. Azərbaycan yazıçıları həmişə Azərbaycanın dövlət dilinin türk dili olmasını dəstəkləyiblər. Amma Azərbaycan dili.... Mənim əzizlərim, belə olmaz. Mənim nəvəm 4-cü sinifdə oxuyur.

H.Ə.Əliyev: Hüseyn müəllim, o vaxt sən yazdın ki, türk dili olsun?

H.Abbaszadə: Yox, Azərbaycan dili.

H.Ə.Əliyev: Bəs niyə yazmadın?

H.Abbaszadə: O vaxt “türk dili” deyənin dilini boğazından çıxarardılar. (Gülüş).

H.Ə.Əliyev: Çıxarayıdılar da, nə olar, yazayıdın da.

H.Abbaszadə: Xalqımızın böyük sənətkarı Hüseyn Cavidin türk dilinə görə məhv elədiklər. Bizim çox böyük oğullarımızı, böyük sənət adamlarımızı türkdilli olduğuna görə pantürkist deyib tutub basırdılar dama. Necə deyə bilərsən? Elə o vaxtın özündə Azərbaycan dilinin dövlət dili yazılması böyük hadisə idi, böyük hünər idi. Mənim yadımdadır...

H.Əliyev: Amma bilirsən nə var? O vaxtlar biz əməkdaşlıq eləyirdik və keçən dəfə də mən dedim, “Azərbaycan dili” yazmaq üçün mən nə qədər orada mübarizə apardım. Amma mən açıq üzünüzdə deyirəm, hamınıza, sənə də deyirəm, Bəxtiyar müəllimə də deyirəm, bilirsiniz də o vaxt mənə gəlib deməmişdiniz ki, “türk dili” yazmaq lazımdır.

H.Abbaszadə: Düzdür.

H.Ə.Əliyev: Heç biriniz deməmişdiniz.

H.Abbaszadə: O vaxt qorxduq deməyə.

R.B.Quliyev: “Azərbaycan dili” demişdilər?

H.Ə.Əliyev: “Azərbaycan dili” demişdilər, onu demişdilər, amma “türk dili” deməmişdilər.

H.Abbaszadə: Bir gün Moskvada Yazıçılar İttifaqında söz düşdü. Ukrayna, Belorusiya yazıçıları mənə dedilər ki, ay Hüseyn, sizdə konstitusiyada yazılıbmı “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir?”. Dedim, bəli. Dedi, Ukray-

nada yazılmayıb. Biz səndən xahiş eləyirik, sən o konstitusiyanı göndər. Həmin məktub mənim arxivimdədir. Mən tapdım göndərdim onlara.

H.Ə.Əliyev: O məlumdur.

H.Abbasadə: O vaxtlar bizim dövlət dili Azərbaycan dili idi, o vaxt “türk dili” heç kim deyə bilməzdi, indi deyə bilirik, biz. Mənim şəxsən təklifim budur. Mənim nəvəm 4-cü sinifdə oxuyur, mən deyirəm “Azərbaycan dili”, o deyir “türk dili”. Dərsləkləri də var, uşaqların beyninə yeridilib “türk dili”. Ona görə təzədən kitablar cırılsın, kitablar təzədən yazılsın, - mən elə bilirəm ki, bu, çox çətin olar. Yenə də müəyyən nəslin uşaqlarına zərbə vurmuş olarıq. Mənim təklifim budur: Konstitusiyada yazılsın ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan türkcəsidir”. Çünki yerin adına görə deyərlər: Kırım tatarları, Kazan tatarları. Siz onu bilin ki, Kırmda tatar olmayıb, Kırmda türk olub. Ona görə ruslar, Rusiya imperiyası “türk” deməyib, bizə deyiblər “müsulmane”, deyiblər “tatar”. Bizə istəməirlər “türk” desinlər.

H.Ə.Əliyev: Aydındır, Hüseyn müəllim, aydındır. Gəlin belə danışaq: kim papiros çəkmək istəyir – çıxsın, etiraz eləmirəm, kim su içmək istəyir – çıxsın, amma iclasda fasilə elan eləməyək. Bəxtiyar müəllim, buyur, bilirəm ki, sən papiros çəkmək istəyirsən. Yəni burada da biz sərbəstlik veririk, o keçmiş rejim yoxdur indi. İqrar Əliyev buyursun.

İ.Əliyev – EA-nın Tarix İnstitutunun direktoru, EA-nın müxbir üzvü: Hörmətli Prezident, hörmətli toplantı iştirakçıları. Mən şair deyiləm, emosiya ilə danışa bilmirəm. Mən ancaq faktlarla danışmaq istəyirəm. Mənim çox xoşuma gəldi Səmədoğlunun çıxışı, həddən ziyadə çox xoşuma gəl-

di. Amma onun bir sözünə etiraz eləmək istəyirəm. Dedi ki, tarixi araşdırmaq lazım deyil. Lazımdır. Qətiyyətlə deyirəm ki, mən “türk dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir” fikrinə etiraz edirəm. Əgər bizim konstitusiyamızda dövlət dili “türk dili” yazılsa və məni türk saysalar, qəti deyirəm sizə, mən həmişə “azərbaycanlı” yazacağam, “Azərbaycan dili” yazacağam. Niyə görə? Bu saat deyim sizə. Bax, mən buraya gələndə Qumilyovun kitabını gətirdim – “Derevnie tyurki”. O, nəinki sabiq SSRİ-də, hətta dünya miqyasında çox görkəmli türkoloqdur. Mən onun bir neçə fikrini sizə çatdırmaq istəyirəm. Əsər rus dilində yazıldığından rus dilində oxuyuram.

H.Ə.Əliyev: Buyur, buyur.

İ.Əliyev: Xahiş eləyirəm buna fikir verin. Burada türklər haqqında, onların tarixi haqqında yazır: *“Bütün deyilənlərə baxmayaraq qədim türk cəmiyyətinin qədəm qoyduğu yol faciəli idi. Belə ki, çöldə və onun sərhədlərində yaranmış ziddiyyətlər aradan qaldırılma bilmədi. Çətin anlarda çöldə məskunlaşan əhəlinin böyük əksəriyyəti xanları müdafiə etmədi, bu da Xaqanlığın qərb və şərq xaqanlığına parçalanmasına, 630 və 659-cu illərdə müstəqilliyin döndərilməsinə, 745-ci ildə isə xalqın məhvinə gətirib çıxardı. Əlbəttə, xalqın məhv olması hələ onu təşkil edən bütün adamların məhvi demək deyildi. Onların bir hissəsi çöldə hakimiyyəti ələ almış uyğurlara tabe oldu, çox hissəsi Çinin sərhəd qoşunlarında gizləndi. 756-cı ildə həmin qoşunlar Tan sülaləsi imperatorunun əleyhinə üsyan qaldırdılar, türklərin qalıqları həmin üsyanda fəal iştirak etdilər və digər üsyançılarla birlikdə tikə-tikə doğrandılar. Bu, artıq həm xalqın, həm də dövrün sonu idi”.*

H.Ə.Əliyev: İqrar müəllim, bu, tarixdir, aydındır, sən

bu məsələyə dair fikrini de.

İ.Əliyev: İndi bir şeyi də yoldaşlara çatdırmaq istəyirəm. Çünki bilirsiniz, hərdən məsuliyyətsiz danışıqlar olur, deyirlər ki, bizim adımız olsun türk, Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan türkü. Nəyə görə mən bu “türk”ün əleyhinəyəm? Çünki Heydər müəllim, bu mənbələrə görə o türklər, 500 ailədən ibarət olan türklər–Atillanın rəhbərliyi altında olan türklər türk dilində danışmırdılar, onlar monqol dilində danışırđılar. Niyə biz həmin, necə deyərlər, türkün qondarma dili olan dili qəbul etməliyik? Yalnız VI-VII əsrlərdə türklərin qalan hissəsi türk adını qəbul eləyibdir. Türk bir xalq kimi məhv oldu getdi. Düzdür, türk adını daşımayan, xahiş edirəm buna fikir verin, digər türkdilli xalqlar bir sıra hallarda ərəblərin təsiri altında qəbul elədilər türk adını. Türk adını bu saat qəbul eləmək osmanlı türkləri üçün qəbahətdir. Çünki türk böyük bir ailənin–23-24 dilin nümayəndəsi olan böyük bir ailənin adıdır. İndi rus dilində bu, yenə var, birinə “tyurok” deyirlər, o birisinə “tyurk” deyirlər. Bizim dildə bu ayrılma yoxdur. Biz “türk” deyəndə türk xalqlarını düşünürük, ya müasir osmanlı türkcəsini düşünürük. Orasını da demək lazımdır ki, bəziləri deyirlər: *“Biz niyə müəyyən dövrdə qəbul elədiyimiz “türk” adını atağ üstümüzdən?”* Məgər osmanlılar 5-6 əsr işlətdikləri osmanlı məfhumunu atmadılarmı üstlərindən? Müəyyən siyasi məqsədləri güdüb inqilabdan sonra türklər özlərini “türk” adlandırmadılarmı? Türklər, türk rəhbərləri dedilər ki, bizə 100 milyonluq türk milləti lazımdır. Buna görə Türkiyənin adını türk elədilər. Bizə bu saat 100 milyonluq türk lazım deyil, bizim özümüzə azərbaycanlılar bəsdir. 35, 40 milyonluq azərbaycanlıyıq. Bizim bu saat

o siyasi oyunlara baş qoşmağa nə həvəsimiz, nə imkanımız var. Ona görə də mən hesab eləyirəm ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili olmalıdır, nə Azərbaycan türkcəsi, nə də Azərbaycan – türk dili olmalıdır.

H.Ə.Əliyev: Filologiya elmləri doktoru Həsən Quliyev, Dilçilik İnstitutundan.

H.Quliyev – Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsinin müdiri: Hörmətli Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları, biz həmişə Prezidentimizin çıxışından öz işimizdə dönüş yaratmaq üçün istifadə eləmişik. Yenə də çox şükür ki, Heydər müəllim bu əvvəlki cavanlıq duyğusu ilə çıxış eləyir, bizi yenə qidalandırır. Bir dəfə Şirəliyev iclasdan sonra gəlib dedi ki, Heydər müəllim çox gözəl çıxış elədi və biz də ümumiyyətlə, Heydər müəllimin çıxışından bir nəticə çıxarıb öz işimizdə nitq mədəniyyəti məsələlərinə çox geniş fikir verməliyik və biz həmişə Heydər müəllimin çıxışlarından öyrənməliyik.

Heydər müəllim, Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsinin müdiri kimi mən də sizə təşəkkür edirəm ki, gözəl təşəbbüs göstərmisiniz və dilimizin adının konstitusiyada dəqiqləşdirilməsi məsələsini bugünkü iclasa çıxarmısınız. Hamıya da sərbəst söz verilir, istənilən qədər danışır və öz elmi dəlillərini müşavirə iştirakçılarına çatdırır.

Heydər müəllim, ümumiyyətlə Orxon – Yenisey abidələrində, V – VIII əsr abidələrimizdə, - bunlar ümumi türk abidələridir – bu abidələrdə “azbudun”, “az əri” kimi terminlər işlənib. Ola bilsin ki, bizim qəbilənin adı da həmin bu “az” xalqından əmələ gəlib. Ümumiyyətlə, türklər XIV əsrə qədər bir – birinə yaxın, bir–birini başa düşən dildə danışmışlar, lakin XIV əsrdən sonra bu dillər arasında diffe-

rensasiya, yəni fərqlənmə, müstəqilləşmə prosesi başlayıb. Millətin əmələ gəlməsindən sonra müstəqil dillər yaranıb. Keçmiş SSRİ ərazisində 23 türk xalqı var, hər bir türk xalqının özünün müstəqil dili var və heç kim indi öz ana dilinin adının dəyişdirilməsi haqqında fikirləşmir və bu işi də ortalığa atmır. Bizə nə olub ki, indi – bilmirəm. Uzun müddət biz bütün dünyaya Azərbaycan xalqı, Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan dövləti kimi tanınmışıq. İndi bizə nə düşüb ki, birdən – birə ana dilimizin adını dəyişək, bu haqda geniş mübahisələrə səbəb olan fikirlər yayaq? Mənə elə gəlir, bu da xaricdən gələn hər hansı bir təxribatın nəticəsidir ki, bizim respublikaya da gəlib çıxıb.

Türkiyədə bir jurnal buraxırlar – “Türkologiya” jurnalı. Bu jurnalda keçmiş SSRİ ərazisindəki türk dillərinin hamısını “ləhcə” adlandırırlar. Mən dəfələrlə həmin yoldaşlara məktub da yazmışam, bura gələndə o yoldaşlarla söhbət eləmişəm ki, bizim dilimizi təhqir eləməyin. Dilimiz müstəqil türk dillərindən biridir və heç kimin də haqqı yoxdur bu dilin adını kiçildib “ləhcə” deyə. Bizim dil, ana dilimiz, Azərbaycan dili müstəqil bir dil kimi türk dilindən istər fonetikasına görə, istər orfoqrafiyasına görə, istərsə də qrammatik quruluşuna görə fərqlənir. Biz nə qədər çalışsaq ki, türk dilində danışan bir vətəndaşı 100 faiz başa düşək, bu, qeyri – mümkün şeydir.

Ümumiyyətlə, mən türk dillərinin müqayisəli lüğəti ilə uzun illər məşğul olmuşam və belə bir nəticəyə gəlmişəm ki, bizim sözlərin 50 – 60 faizindən azı mənaca uyğun gəlir, qalanları isə semantik cəhətdən fərqlənir və bu gün biz desək ki, ana dilimiz türk dilidir, bu, həm elmi dolaşıqlığa, həm də ümumiyyətlə səhv bir nəticəyə gətirib çıxarır.

“Türk dedikdə, ümumiyyətlə bu, osmanlı türklərinin, Türkiyə dövlətinin adıdır və ikinci mənada isə “türk” dedikdə bütün türk xalqlarının ümumi adı nəzərdə tutulur. Biz əgər bu sistemi əsas tutsaq, həm elmi səhvə yol verə bilərik, həm də öz xalqımızın dilinin adını təhrif eləmiş olarıq. Ona görə də mən təklif edirəm ki, bu işdə, bu müzakirədə mütəxəssislərin fikri əsas götürülsün və konstitusiyada yazılsın ki, dilimizin adı, Azərbaycan xalqının dövlət dili Azərbaycan dilidir, dövlətimizin adı Azərbaycan Respublikasıdır, xalqımızın adı Azərbaycan xalqıdır. Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

T.Hacıyev – M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri, professor: Heydər müəllim, icazə verin bir – iki kəlmə söz deyim.

H.Ə.Əliyev: Kimsiniz siz?

T.Hacıyev: Mən Hacıyev Tofiq, mən çıxış eləmişəm, indi çıxış eləməyəcəyəm. Amma indi mən İqrar müəllimin danışıqına diqqət yetirəndə, onun dediyindən belə çıxdı ki, orda türklərin hamısını qırıb qurtarıblar və indi türk qalmayıb. O türkün dövlətindən söhbət gedir. Atilla dövlətindən, Çinin şimalında, Qobu ətrafından söhbət gedir. Bax, biz buna görə deyirik ki, tarixçilərimiz Azərbaycan dilini gətirməklə bizi türklükdən məhrum eləyiblər və əcdadlarımızın adından bizi məhrum ediblər. Üzr istəyirəm.

İ.Əliyev: Onu İqrar müəllim demir, mən yazılanı göstərdim sizə.

H.Ə.Əliyev: Əyləşin. Bilirsiniz ki, mən 1969-cu ildən Azərbaycana rəhbərlik eləmişəm, ondan əvvəlki dövrdə də əgər bilavasitə Azərbaycana rəhbərlik eləməmişəmsə, tutduğum vəzifələrə görə Azərbaycanda gedən bu proses-

ləri həmişə izləmişəm, xüsusən tarix sahəsində, ədəbiyyat sahəsində, elm sahəsində, o cümlədən dil sahəsində. Ona görə də, keçən dəfə də dedim, mən çox şeylərin şahidiyəm. İndi burada oturanların əksəriyyəti gəncdir, onlar bu şeyləri kitablardan deyirlər, amma mən bunların çoxunun şahidiyəm. Mənim özüm də orta məktəbdə oxuyanda, həmin 1937-ci ilə qədər, - mən orta məktəbi 1939-cu ildə bitirmişəm, - əlbəttə ki, orada "türk dili" yazılırdı. Bunun hamısı məlumdur mənə. Ancaq eyni zamanda bu işlədiyim zaman bir şeyi də müşahidə eləmişəm ki, bəzən bizim alimlərimiz və o cümlədən ictimai elmlər sahəsində fəaliyyət göstərən yazıçılarımız bu elmi mübahisələri gətirib şəxsi münasibətlərə bağlayırlar, bəzən bir – birinə kəskin münasibət göstərilir, hətta keçmişdə, yadımdadır, bəzən bir – birini təhqir eləyirdilər. Belə şeylərə yol vermək lazım deyil. Hərə öz fikrini desin, amma bizim də məqsədimiz ondan ibarət olmalıdır ki, həqiqəti axtaraq. Heç kəs hesab eləməsin ki, onun bildiyi elə, ruslar demişkən, "absolyutnaya istina", yəni mütləq həqiqətdir. Elə deyil. Kim nə qədər çox bilirsə, bir o qədər də bilmir. Bunu yəqin ki, dərk etmək lazımdır. Ona görə mən istəmirəm ki, kəskinləşdirəsiniz və o cür kəskin çıxışların da mən tərəfdarı deyiləm, yəni ifrat çıxışlar, ifrat qiymətlər yaramaz. Biz həqiqəti axtarmalıyıq. Ona görə, ola bilər, İqrar Əliyevin öz fikri olsun, sizin öz fikriniz olsun. Burada inanmıram ki, kimsə kimi məhv eləmək istəyir, biz sadəcə tarixi araşdırmalıyıq. Güman edirəm ki, biz alimləri də dinlədik, yazıçıları da, şairləri də dinlədik, 27 nəfər oktyabrın 31-də çıxış edibdir, bu gün saymadım, bilmirəm nə qədər çıxış eləyib. Neçə?

Yerdən: 14 nəfər.

H.Ə.Əliyev: 14 nəfər də burada çıxış elədi. Komissiyanın üzvlərindən də bir neçəsi çıxış etdi. Amma bu komissiyanın digər üzvləri, məsələn, Hüseynağa Qəniyev mənə yazı veribdir. O həm yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvüdür. Həm də Milli Məclisin üzvüdür. Buyursun. Ondan sonra Həsən Həsənov xahiş eləyibdir, o da komissiyanın üzvüdür, eyni zamanda xarici işlər naziridir. Buyurun.

H.Qəniyev – Milli Məclisin üzvü, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Möhtərəm Prezident. Hörmətli yoldaşlar. Bu gün həqiqətən çox ciddi bir məsələ müzakirə olunur və mən iki ildir ki, bu məsələnin müzakirəsində iştirak edirəm. Müxtəlif istiqamətlərdə fikirlər eşitmişəm və hər bir azərbaycanlı bu saat bu məsələ haqqında çox dərindən və ciddi düşünür. Əlbəttə, mən onunla razıyam ki, tarixilik baxımından müasir Azərbaycan dili türk dilidir. Lakin tarixin inkişafı baxımından bugünkü müasir Azərbaycan dili elə Azərbaycan dilidir ki, var. Bütün dillər belədir. Tarixi inkişaf prosesində dillər ailələrdən qruplara, qruplardan isə dillərə şaxələnir.

Xalqlar da belədir, elm də belə olub və eyni zamanda dil də belədir. İndi, məsələn, Avropa dilləri ayrılıb qruplara: slavyan dili, slavyan qrupu, german qrupu, roman qrupu və s. Slavyan qrupunda rus, ukrain, belarus dilləri. Altay dil ailəsindən qruplar ayrılıb, onun da dili türk dilidir və türk qrupu da Azərbaycan, tatar, qazax, və sair sərbəst dillərə bölünüb. Altay dil ailəsi elə bil ki, babadır, türk dil qrupu atadır. Azərbaycan dili isə oğuldur. İndi oğulun özünü ata elan etməsi, mən hesab eləyirəm ki, heç də düzgün deyil. Çünki tarixi proses gedib, tarix öz sözünü de-

yib və Azərbaycan deyilən bir dil, Azərbaycan deyilən bir dövlət, Azərbaycan deyilən bir xalq formalaşmış. Bu, tək dillərə aid deyil, bu, eyni zamanda elmə də aiddir. Qədim Yunanıstanda bir elm var idi – Fəlsəfə. Astronomiya ilə də məşğul olurdular, fizika ilə də, təbabətlə də. Ondan sonra elm inkişaf etdikcə parçalandı, bunların hərəsi sərbəst bir sahəyə çevrildi. Sənətdə də belədir: ozan olub, aşıq olub – həm musiqisini yazıb, həm çalıb, həm ifa eləyib. Cəmiyyət inkişaf etdikcə musiqini yazan bəstəkar yaranıb, sözlərini yazan şairlər yaranıb və beləliklə sənətin sinkretizmi parçalanıb. Bu, cəmiyyətin inkişafıdır. Və mən hesab eləyirəm ki, Azərbaycan dilini qəbul etməklə türk dil qrupunun tarix səhnəsində oynadığı böyük rolu, onun nəhəngliyini, onun inkişafını göstəririk. Yalnız böyük xalqlar, yalnız böyük dillər şaxələnib qruplara və ayrı – ayrı dillərə çevrilir. Mən hesab eləyirəm ki, bugünkü dilimiz Azərbaycan dilidir və Azərbaycan əhalisinin müəyyən hissəsi, mən deyərdim, böyük əksəriyyəti, - şəxsən mən Lənkərandan gəlirəm, seçicilərlə görüşmüşəm, təqribən 20 kənddə olmuşam, - hamı bu məsələni çox böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır. Çünki bu “Azərbaycan” kəlməsində, Azərbaycan dilində həm tarixilik var, həm tarixi inkişaf var, həm birlik var, həm də dilçilik var. Mən hesab eləyirəm ki, bizim dilimiz Azərbaycan dilidir və konstitusiyada da biz yalnız “Azərbaycan dili” yazsaq, daha faydalı olar.

Eyni zamanda bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, “Azərbaycan türkcəsi” deyəndə, belə bir dil yoxdur, analoqu yoxdur. Kim deyirsə, mən belə analoq bilmirəm. İkincisi, Azərbaycan dili tək özünü türk hesab eləyən xalqın dili deyil. Azərbaycan dili Azərbaycanda yaşayan bütün

xalqların dilidir. Onda bütün xalqların ruhu var, orada bütün xalqların dillərindən sözlər var və bu, artıq Azərbaycan dilinə daxil olub və o, bir dil kimi formalaşmış. Ona görə də təzədən əti dırnaqdan ayırmaq, bu ruhu bir – birindən ayırmaq, üç nəsil tərəfindən qəbul olunmuş ənənəni pozmaq mən hesab edirəm ki, nə dilimizin xeyrinədir, nə də dövlətçiliyimizin xeyrinədir.

Onu da deyim ki, parlamentdə bu məsələdə türk dilinin əleyhinə səs vermişəm. Heydər müəllim, bu məsələ müzakirə olunub, bir dəfə yox, bir neçə dəfə. İki dəfə bu, səsə qoyulub, keçməyib, üçüncü dəfə nə təhər oldusa bu, 26 səslə keçdi. Ona görə də mən hesab edirəm ki, ümumiyyətlə o qanun qanun deyildir, çünki konstitusiyasının əleyhinə olan hər hansı bir qanun elə qəbul edildiyi andan qüvvəsini itirir. Mən hesab eləmirəm ki, biz belə bir qanun qəbul eləmişik və o, heç düzgün də deyil. Mən hesab eləyirəm ki, bu proses ki, gedir, bunun arxasında nəsə başqa istiqamətlər də var. Elə Lənkəranda da, bizim camaatın içərisində də, talışların içərisində də bir 2-3 faiz var ki, buna tərəfdardır. Deyir ki, qoy elə belə olsun. Çünki bunun arxasında duran fikirlər yəqin ki, hamıya məlumdur.

Mən demirəm, bunun xatirinə eləyək, mən hesab eləyirəm ki, bu, çox təbiidir, tarixidir, reallıq kimi Azərbaycan dilinin həqiqi adıdır. Bu baxımdan da götürəndə mən bu məsələyə tərəfdaram. Təkcə dildən söhbət getmirdi, parlamentdə bir neçə dəfə məsələ müzakirə olundu ki, “x” hərfi ilə “ə” hərfini biz çıxartmalıyıq. Bu, çox uzaqlara gedən böyük siyasət idi və mən hesab edirəm ki, biz vaxtında bu məsələ ilə məşğul oluruq və konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dili kimi yalnız Azərbaycan dili yazılmalıdır. On-

dan sonra da xalq öz sözünü deyər. Burada fikirlər var ki, əlavə bir bülleten düzəltmək lazımdır, mən onun da əleyhinəyəm, çünki artıq layihəni camaat görüb, xalq öz sözünü referendumda deyəcək. Axırındı söz xalqın sözü olar. Bu qədər, sağ olun.

H.Ə.Əliyev: Həsən Həsənov.

H.Həsənov – xarici işlər naziri, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Hörmətli cənab Prezident, sizin Elmlər Akademiyasında dolğun və hərtərəfli çıxışınız və bugünkü müşavirədə qeydləriniz məsələyə tam aydınlıq verir. Amma bir halda ki, imkan verirsiniz, mən də sözümü demək istəyirəm. Sizin icazənizlə, tarixə və dünya praktikasına istinad edərək fikirlərimi söyləyərdim.

Hamıya məlumdur ki, dillər iki statusa malikdir. Birinci statusu ləhcə, ikinci statusu tam formalaşmış milli dil. Milli dillər yenə də iki statusda birləşirlər: birinci status dillər qrupuna, ikinci status dillər ailəsinə birləşirlər. Deməli, ləhcə başqa bir məfhumdur, milli dil isə tamam başqa bir məfhumdur. Dil qrupu isə tamamilə başqa bir məfhumdur. Biz dilimizi hansı statusda qiymətləndiririk, türk dilinin azəri ləhcəsi kimi, yoxsa türk dillər qrupunun amorf və formalaşmamış bir üzvü kimi, yoxsa müstəqil, milli düşüncəmizə məxsus, millətimizin müstəqil, özünəməxsus milli dili kimi? Bütün türk dilləri sözsüz ki, bir anadan əmələ gəliblər. Amma X və XI əsrlərdə ilk ciddi bölgü prosesi getdi və vahid türk dili oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq, oyrot dillərinə bölündü. XIV – XV əsrlərdə bunlardan biri olan oğuz qolundan Azərbaycan dili müstəqil dil kimi ayrılıb – Nəsiminin dili, Füzulinin dili. XIX əsrin əvvəllərində ziyalılarımız dilimizin müstəqilliyini elmi nöqtəyi – nəzərindən dərk

edərək “Azərbaycan türkcəsi” adlandırılıblar. Nəhayət, XX əsrin ortalarında həm dilimizin, həm millətimizin inkişafı tam formalaşmış və əsas vermişdi ki, millətimizin adı azərbaycanlı, dilimizin adı Azərbaycan dili kimi qanuniləşsin.

Əgər biz millətimizə və dilimizə qoşalaşmış ad versək, onda biz iki səhvə yol veririk. Birinci səhv ondan ibarətdir ki, biz türk dil qrupunun statusunu dəyişib onu vahid bir dil, yəni X-XI əsrlər dövrünə qaytarırıq. İkinci səhv isə ondan ibarətdir ki, əgər biz artıq müstəqilləşmiş dilimizi ləhcə statusuna salırıqsa, yenə də orta əsrlərə məxsus türk dilləri münasibətinə qaytarırıq. Bir halda ki, türk dilləri arasında münasibətlər fundamental şəkildə dəyişilibdir, əgər tam belədirsə - onda gərək dilimizi qoşalaşmış şəkildə “Azərbaycan türkcəsi” yox, üçlənmiş şəkildə, deyək ki, “Azərbaycan oğuz türkcəsi” adlandıraraq. Ona görə ki, oğuzlar qıpçaqları, bulqarlar isə hər ikisini başa düşümlər.

İnsanların uşaqlığı, gəncliyi və püxtələşmə dövrü olduğu kimi, dillərin də həmin taleyi var. Mən heç də hesab etmirəm ki, biz milliyyətimizi və dilimizi “azərbaycanlı” adlandıraraq türk varisliyimizdən əl çəkirik. Xeyr və yenə də xeyr. Biz türk kökündə bitmiş və formalaşmış Azərbaycan millətiyik. Bizim dilimiz türk kökündə bitmiş və püxtələşmiş Azərbaycan dilidir. Bəli, keçən əsrlərdə dilimizə “türk dili” deyiblər, amma tarix inkişaf etdikcə, özümüzə məxsus mədəniyyətimiz inkişaf etdikcə dilimiz də inkişaf edib və tam müstəqilləşib, əyalət ləhcəsi statusundan çıxıb, müstəqil dövlətin müstəqil Azərbaycan dili statusuna qalxıb. Dilin və millətin adı kiminsə istəyi ilə yox, tarixi proseslərə əsasən formalaşır. Bizim millətimizin və dilimizin adı Azərbaycan adı ilə artıq formalaşmış və dünya

birliyi tərəfindən qəbul olunub.

H.Ə.Əliyev: Nəriman Həsənzadə buyursun. Bəs komissiya üzvlərindən daha kim çıxış etmək istəyir? İzzət Rüstəmov, sonra.

N.Həsənzadə – şair: Hörmətli Prezident, hörmətli Azərbaycan ziyalıları. Tarixi mənbələrdən çoxlu misallar gətirildi, deyildi. Mən bunları təkrar eləmək istəmirəm. Ancaq öz rəyimi bildirmək istəyirəm, çünki burada kənar da qalmaq olmaz. Mənim yadımdadır ki, biz uzun müddət Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə başda olmaqla Azərbaycan dili uğrunda mübarizə aparırdıq şeirlərimizdə. Rəhmətlik Xəlil də və başqa şairlərimiz də. İndi Azərbaycan dilinin əleyhinə mübarizə gedir. Mən hörmətli türkoloq Tofiq Hacıyevin tədqiqatlarında oxumuşam ki, XII əsrdə Əbül – üla Gəncəvinin yanına bir nəfər Təbrizdən gəlib və o deyib haradansan? Deyib, Azərbaycandanam və dilim də Azərbaycan dilidir. Hələ XII əsrdə bu söhbət gedib. Yəni “Azərbaycan dili” deməklə biz türkün əleyhinəyikmi? Yəni türklər qabağa düşüb türk dili elan eləyib. İndi bayaq bu söhbət olduğuna görə təkrar eləmək istəmirəm. Yəni biz Azərbaycan dilini elan eləməklə, Azərbaycan dilini konstitusiyada qəbul eləməklə biz türklüyümüzü, türk mənşəliyimizi, heç birini danmırıq və burada çox hörmətli Prezident o gün də dedi, bu gün də dedi ki, nə gözəl dildir, nə şirin dildir, nə ad qoyursunuz – qoyun. Doğma dilim. Mən bir misal gətirmək istəyirəm. Vaxtilə yadınızdadırsa, bu da hörmətli Prezidentin vaxtında olub, bizə “azəri xalqı” deyirdilər, bir də “Azərbaycan xalqı”. Onda da o qədər mübahisə getdi ki, biz “azəri xalqı” deyək, yaxud “Azərbaycan xalqı” deyək? Mən hərdən fikirləşirəm, görürəm: elə ki, Azərbaycan xalqı

bir az dirçəlir, görürlər ki, dünya miqyasına çıxır – nə qədər yerdən böyründən bıçaqlar dəyir, vururlar.

Misal üçün, elə bizim neftimizi deyək. Neft indiyə qədər heç kimin yadına düşmürdü. Elə ki, Azərbaycan öz neftinə, öz var - dövlətinə sahib oldu, özü ortaya düşdü, - nə qədər “sahibi” çıxarmış, nə qədər “şəriki” çıxarmış Azərbaycanın sərvətinin! Dil də bizim sərvətimiz, Azərbaycan xalqının sərvətidir. Bu bizim dilimizdir, Azərbaycan dilidir. Yəni “Azərbaycan dili” deməklə qətiyyəən mənşə danılmaz, burada heç bir şey yoxdur.

Mən bir balaca misal çəkim, onunla, hörmətli Prezident, vaxtınızı almayım. Biz Mustay Kərimlə Yuqoslaviyada poeziya günlərində idik. Gündüzlər görüşlərdə çıxış edirdik və axşam Mustay Kərimlə danışırıdım ki, gəl çıxmaq öz dilimizdə danışmaq. O başqırdır, mən də Azərbaycan türkü, yəni azərbaycanlı. Danışırıdım, sonra qayıdırdım. Qayıtdım Moskvaya, indi Moskvadan məni yola salır. Dedim, Mustay, sənə bir şey demək istəyirəm. Dedi, nədir? Dedim, o 10 gün ki, axşamlar danışdıq, mən səni heç başa düşmədim. Dedi, Nəriman, mən də səndən heç nə başa düşmürdüm. Belə isə öz dilimizdə danışmaq – niyə biz özümüzü bu cür aldadaq, nə üçün axı? Mən istəyirəm, türk mənim qardaşımdır, doğmadır, əzizimdir, türklə Azərbaycan arasında böyük bir dostluq, qardaşlıq körpüsü çəkildi. Türk bizə həmişə dayaqdır, bizi həmişə dəstəkləyir. Amma deyirlər hər qardaş öz evində xoşbəxt olsun.

Mən akademiyaadakı söhbətdə eşidəndə ki, - Vaqif müəllim dedi onu, Ağamusa müəllim dedi, - Kaliforniyada Azərbaycan dilinin öyrədilməsi, tədqiqi ləğv olunub ki, belə dil yoxdur, belə bir xalq yoxdur, - düzü çox pis oldum.

Hələ onu da deyim. Yeddi türk dövlətinin görüşü oldu Bişkekədə. Bizim hörmətli Prezidentimiz orada iştirak edirdi. Süleyman Dəmirəl də gəlmişdi. Orada da hamısı yazılmışdı – yeddi türk dövləti, deməli, Türkiyə və Azərbaycan yazılmışdı. Yəni bu bizim müstəqilliyimizdir, – mən belə qəbul eləyirəm, – suverenliyimizdir, dünya meydanına çıxırıq bu adla, bu ünvanla, bu tarixlə, bu məntiq ilə. Heç kəs danmır bunu. Bunu da konstitusiyada elan eləyirik. Mən sizi 23-cü bəndə səs verməyə çağırıram. Sağ olun.

H.Ə.Əliyev: İzzət Rüstəmov:

İ.Rüstəmov – baş nazirin müavini, yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Mən elə bu məsələnin ilk müzakirəsi dövründən həyəcanlıyam. Lakin indiki həyəcanlarım müəyyən bir istiqamətə yönəlib, öz məcrasını tapıb və mən burada özümdə daxilən də bir təminat hiss eləyirəm. Ölkəmizin adı Azərbaycandır, dilimizin adı Azərbaycandır. Mən dünyaya gələndən – 1932-ci ildən ölkəmi Azərbaycan kimi tanıyıram, özümü azərbaycanlı kimi tanıyıram. Azərbaycan dilini sevirəm, türk dilinə, türk kökümüzbə böyük hörmətlə yanaşıram. Kim bu fürsətdən istifadə eləyib özünün antitürkizmini bir az bəyan etmək istəyirsə, o, səhv eləyir. Burada söhbət ondan getmir, söhbət ondan gedir ki, indiyə qədər kök üzərində hamının sevdiyi əksəriyyətin sevdiyi və dünyanın tanıdığı, nüfuzlu dünya tərəfindən qəbul olunan Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqı var. Azərbaycan Respublikası var. Bayaq kimsə valideynlə övladın müqayisəsini verdi. Heç zaman övladı valideyn səviyyəsinə endirmək mümkün deyil. Bu inkişafdır. Bütün türk dillərinin ən gözəl nə xüsusiyyətləri varsa, Azərbaycan dili onu özündə birləşdirib.

Mən Yusif müəllimin fikri ilə razıyam ki, bu məsələnin müzakirəsini konkret reallıqdan ayırmaq olmaz. Bu realıq isə indi gedən ictimai proseslərdir. Bu ictimai proseslərə Azərbaycan dili, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan dövləti, - müstəqil, suveren Azərbaycan dövləti eyni qələmdə səslənir. Biz bunu dərk eləsək, indiyə qədər etdiyimiz səhvlərin çoxunu düzəldə bilərik.

Mən istəyirəm ki, nəzərinizə çatdıram ki, tarixilik var, məntiqlik var. Əgər tarixiliklə, məntiqliklə yekunlaşdırsaq, əgər tarixin o kəşməkəşlərindən, pillələrindən gələn qayda – qanunlar ümumiləşib bir qanunauyğunluq şəklində qarşıya çıxmasa, onda biz səhvə yol verərik. Bütün bu tarixin gedişi göstərir ki, Azərbaycan dili özünün inkişafı prosesində formalaşib, təkmilləşib, indiki hala çatıb, indiki hala düşübdür. Mən Cəmil müəllimin bir fikrini yazdım: Bizim xalq bu dili çox əzab - əziyyətlə əldə edib. Bu elə - belə gəlib meydana çıxmayıbdır. Görün nə qədər pillələr keçib. Bu xalq bu dili yaşadıb, doğurub, gətirib dünyaya. Bundan sonra bu dilin yanına hər hansı bu bir “türk” sözü-nü əlavə eləsən, bu o deməkdir ki, biz türk dilimizə şübhə eləyirik. Ona görə də mən deyirəm ki, bunun yanında qoşma sözə ehtiyac yoxdur.

Burada Həsən bəy Zərdabinin adını çəkdilər. Mən xahiş eləyirəm ki, kim Həsən bəy Zərdabini elə - belə qeyd eləyib və Həsən bəy Zərdabini bilmirsə, bir daha onun irsinə müraciət eləsin. Həsən bəy Zərdabinin bütün məqalələri indiki Azərbaycan dilindədir. Axundovun da ona verdiyi məsləhəti yadınıza salıram ki, çalış sənin “Əkinçi”nin dili mənim komediyalarımın dilinə bənzəsin, sadə olsun. Bir az lap kobud deyirəm, qoy ayrım dili olsun, xalq başa düş-

sün. İndi mən istəyirəm ki, bu türk dili ilə bağlı Zərdabinin mövqeyini sizə deyim. Deyin görüm, onu oxuyanda hər hansı bir məqaləsini tapa bilərsinizmi ki, orada bir “nasıl” sözü işlədilmiş olsun? Amma yadınıza salıram ki, XX əsrin əvvəllərində, 1910-cu ilə qədər, - Zərdabi 1907-ci ildə rəhmətə gedib, - bu məsələ çox qaynar müzakirə olunurdu və qəzetlərin dil məsələsi böyük problemə çevrilmişdi. “Füyuzat” var idi. “Şəlalə” var idi, mən onu tədqiq eləmişəm. Soruşuram Azərbaycan dilçilərindən “Füyuzat”ı oxuyub başa düşürsünüzmü? “Şəlalə”ni oxuyub başa düşürsünüzmü? Amma Zərdabinin “Bizim nəğmələrimiz” məqaləsini oxuyanda adam onu döşünə basır ki, görün Azərbaycan dilini nə qədər gözəl bilir. Rusca təhsil alsın, birinci sinifdən axıra qədər, Azərbaycan dilini bu qədər gözəl bilsin!

Gəlin hərəniz bir dildən yapışmayın, siz bunu elə ümumi bir məxrəcə gətirin. Düzdür, “Azərbaycan” sözünü işlətmir, amma Azərbaycan dilində danışır. Zərdabini mən istəyirəm belə başa düşək. Bilək ki, Zərdabi Azərbaycanın oğludur və Azərbaycanı Moskvada da tanıdıb. Qafqazda ruslar var idi, Zərdabi ilə fəxr eləyiblər. Azərbaycan oğlu idi. Qadını da bulqarlardan idi – Hənifə xanım Abayevə.

Yəni istəyirəm ki, bunu bilək, - Axundov, Zərdabi, digərləri – Azərbaycan dilini köksündə yaşadıbdır. Mən istəyirdim bunu da deyim ki, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan xalqı” anlayışları müasir kontekstdə çox gözəldir və mən konstitusiyə komissiyasının əvvəlki iclasında dediyim sözü bir daha təkrar eləyirəm ki, ölkəmizin adı Azərbaycandır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan xalqıdır və dilimiz də Azərbaycan dilidir. Bunu biz qəti şəkildə bilməliyik. Amma bu heç də o demək deyil ki, türk kökümüzü unu-

daq, türk dilini bilməyək, türk dilində danışmayaq. Böyük ədəbiyyatı var, böyük mədəniyyəti var, Tofiq Fikrəti var, Rza Tofiqi var, gedək onu öyrənək.

H.Ə.Əliyev: Konstitusiya komissiyasının üzvlərindən yenə çıxış etmək istəyən var? Südabə xanım buyursun.

S.Həsənova – Ədliyyə nazirinin birinci müavini, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Hörmətli Prezident, hörmətli müşavirə iştirakçıları. Əlbəttə, bizim hər birimiz ayrılıqda öz kökümüzü, öz tariximizi danmamalıyıq. Buna baxmayaraq biz, yoldaşların hamısı, əksəriyyəti qeyd elədi, mən yeni heç bir şey demirəm, - bizim mənşəyimiz həqiqətən türk mənşəyidir. Gəlin etiraf eləyək ki, konstitusiyamızda neçə illərdir dövlət dilimiz “Azərbaycan dili” yazılsa da, məgər bizim mərkəzi dövlət idarələrində bu dildən istifadə olunmuşdurmu? Biz Azərbaycan dilində yazıb – pozmuşuqmu? Mən mərkəzi, Bakı şəhərini deyirəm. Yox, ona görə yox ki, bunun da obyektiv səbəbləri var idi. Biz SSRİ-nin tərkibində idik. İstəsək də, istəməsək də bizim müxtəlif yazıların bir ucu gedib çıxırdı Moskvaya. Bütün gənc alimlər öz uşaqlarını məktəbə rus sektoruna göndərirdilər. İndi beş – altı ildir öz dilimizə yapışlıq yaranıb, öz dilimizə məhəbbət oyanıb. Öz uşaqlarını rus sektoruna göndərən valideynlər yenidən müəllim tutub uşaqlarına Azərbaycan dili öyrədirlər.

Mən MDB dövlətlərinin birində olanda öz dilimizdə danışarkən mənə dedilər ki, siz danışanda elə bil musiqi çalınır. Sizin diliniz necə də nəğməkar dildir! Demək istəyirəm ki, indi biz öz dilimizə qayıtmışıq, öz dilimizdə danışırıq, öz dilimizdə yazırıq, öz dilimizdə oxuyuruq. Böyük-lü– kiçikli bir-birimizi başa düşürük. İndi bu yandan bir şey

atılır ortaya ki, yox, "Azərbaycan dili" olmasın, "Azərbaycan türkcəsi" olsun və yaxud ümumiyyətlə, "türk dili" olsun. Axı bu özü də elə bir məqamda, elə bir tarixi şəraitdə ortaya atılıb ki, bizim mənfur erməni kimi düşmənimiz var. Yəqin bu yoldaşlar istəyirlər qoy o ermənilər bizə gülsünlər və desinlər ki, "heç bu Azərbaycan milləti ümumiyyətlə tarixdə, yer üzündə olmayıb, bunlar türklərin tör-töküntüsüdür qalıblar, belə bir millət olmayıb". Mən belə başa düşürəm ki, məntiq buna gətirib çıxarır. Bir də mən akademiya keçirilən iclasın, çox təəssüf edirəm ki, hamısına baxa bilməmişəm. Orada çıxış eləyən yoldaşlardan, indi deyə bilmərəm, hansısa belə bir söz işlətdi ki, konstitusiyaya yazaq, yenə elə Azərbaycan dilində danışırıq da. Onda, ay yoldaşlar, bəs bu nə oldu ki, mən deyirəm, əvvəl yazırdıq "Azərbaycan dili", danışırıdık, yazırdıq rus dilində. İndi də yazaq "türk dili", ya "azəri türkcəsi", amma danışaq Azərbaycan dilində. Yoldaşlar, gəlin ya olduğumuz kimi görünək, ya da göründüyümüz kimi olaq. Nə dildə danışırıq? Bizə analarımız Azərbaycan dilində layla çalıb. Biz laylalarla böyümüşük. Hər birimizin bir çətin anı, hər bir insanın çətin vəziyyəti, faciəli anı olur, Allahı çağırırıq, ananı çağırırıq. Biz Azərbaycan dilində çağırmışıq belə çətin vəziyyətlərdə. İndi niyə biz öz dilimizdən imtina eləməliyik? Niyə biz öz millətimizi, dilimizi danmalıyıq, özümüzü kiməsə, çox üzr istəyirəm, kiməsə yamaq eləməliyik? Çox sağ olun.

H.Ə.Əliyev: Daha komissiya üzvlərindən görürəm çıxış etmək istəyirlər. Qurtardın?

S.Həsənova: Yox, bir sözüüm qalıb. Mən səhv eləmirəmsə, Afad müəllim Qurbanov dedi ki, akademiya keçir-

rilən iclasda onun adı çıxış eləyənlərin siyahısında ikinci olmasına baxmayaraq, ona söz verilməyib. Bu baxımdan mən xahiş eləyərdim ki, orada iclasda sədrlik eləyən hörmətli akademikimiz Bəkir müəllim konstitusiya layihəsinin 23-cü maddəsinə öz münasibətini bildirsin.

H.Ə.Əliyev: Bəkir müəllim, daha bildirməlisən. Bəkir müəllim orada əziyyət çəkib, rəhbərlik eləyib, indi istəyirsiniz ki... Buyurun, Bəkir müəllim.

B.Nəbiyev – EA-nın ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsinin akademik katibi: Hörmətli Prezident, möhtərəm müşavirə iştirakçıları. Mən elə bilirəm ki, ayın 30-da olan yığıncaqda Azərbaycan dilinin Azərbaycanın dövlət dili olması haqqında təklifi irəli sürən bir adam olmayıb, burada Ramiz müəllimin verdiyi məlumatdan gördünüz ki, 15 nəfər olub. Bu 15 nəfərin hamısına da mən söz vermişəm. Beləliklə də, bir adama söz verməməyim hələ mənim bu məsələyə münasibətdə özgə bir mövqe tutmağıma dəlalət eləmir. O ki, qaldı Afad müəllimə söz verməməyimə, öz aramızda gəlin etiraf eləyək, mənim həyatımda ölkənin rəhbərinin iştirak elədiyi iclası aparmaq birinci dəfə idi. Mən çox həyəcanlı idim. Və mən çox sevinirəm ki, bircə xətaya yol vermişəm, o da bundan ibarətdir. Afad müəllim, mən buna görə üzr istəyirəm.

H.Ə.Əliyev: Eybi yoxdur.

B.Nəbiyev: Hörmətli Prezident, indi ki, mən bura çıxmışam, - yəni mən danışmaq fikrində deyildim, elə hesab eləyirdim ki, bir halda ki, orada yığıncağı aparmışam, bu mənim qənaətimdir, - icazə verin, bir arayış verim. Bu arayışı da verməyə hörmətli şairimiz Nəriman Həsənzadənin nitqindəki bir detal məni vadar eləyir.

O, çox gözəl şairdir, tariximizi də çox gözəl bilir. Bir sıra tarixi pyeslərin müəllifidir. Lakin burada gətirdiyi tarixi bir faktda balaca bir yanlışlıq oldu. Halbuki o faktın bizim üçün çox böyük əhəmiyyəti var. Orada Əbül – üla Gəncəvidən yox, bizim böyük şairimiz, böyük alimimiz Xətib Təbrizidən söhbət gedir. Xətib Təbrizi XI əsrdə yaşamış Azərbaycan filoloqu, Azərbaycan şairidir. Onun haqqında mərhum Azərbaycan alimi, gözəl ərəbşünas filoloq Malik Mahmudov iki kitab çap elətdirib – 1982-ci, 1983-cü illərdə. Kitablardan birinin adı belədir: “Piyada Təbrizdən Şama qədər”. Piyada Təbrizdən Şama qədər elm dalınca gedən bu şairin, filoloqun adı Xətib Təbrizidir. Onun bir xatirəsi həmin alimin kitabında öz əksini tapır. Müxtəsər məzmunu bundan ibarətdir: deyir, mən kor filosof şair Əbül – Üla Məərinin dərində oturmuşdum. Məscidin hücrəsində dərs keçirdik. Bir də gördüm ki, təbrizli qonşularımdan bir neçə adam girdi məscidə. Mənim qanım qaynadı. Çoxdan həmyerlilərim haqqında heç bir məlumat almamışdım. Ona görə müəllimdən izn istədim ki, bəs, bəlkə mən gedim həmyerlilərimlə danışım. O, mənə icazə verdi. Mən təfərrüatları demirəm. Deyir ki, mən onun özünün eşitdiyi bir məkanda, yəni ondan yəqin bir – iki metr aralı təbrizli qonşularımla, tanışlarımla söhbət elədim, qurtardım. Onlar dağılışdılar, getdilər. Əbül – üla Məəri, o filosof məndən soruşdu: Ya Xətib, sən o adamlarla hansı dildə danışırıydın? Mən cavab verdim ki, azərbaycan dilində danışırıdım. Bizim tərəflərdə, yəni Təbrizdə və onun ətrafında bu dildə danışirlar. Dedi ki, mən sizin dilinizi bilmirəm. Amma onu çox məmnuniyyətlə dinlədim. Sonra mənim bu iki gözdən kor müəllimim bizim danışdığımız sözləri eynilə elə təkrar elə-

di, indiki anlayışla desək, maqnitofon lenti kimi. Mən onun bu hafizəsinin qarşısında heyrət elədim. Bax, mətləb bu cür olubdur.

Mən bunu xüsusilə ona görə qeyd elədim ki, Heydər Əliyeviç, bu məsələnin təxminən bir min il tarixi var. Bu yazıçı – Xətib Təbrizi 930-cu ildə anadan olubdur. Əgər 930-cu ildə anadan olan yazıçı – şairin dilindən mənbələrə, ərəb mənbələrinə əsasən bizim mərhum professor Malik Mahmudov bu mətləbi deyibsə bizə, onun qəbri nurla dolsun və bizim komissiya üzvləri bir daha bilsinlər ki, “Azərbaycan dili” anlayışdır “azərbi”, oradakı o “can” sözünə siz fikir verməyin, ona görə ki, dilin inkişafında şəkilçinin artırılması tamamilə təbii şeydir.

İndi mən soruşuram: “azərbi” və Təbrizdə danışılan dil. Daha bu, Şotlandiyada danışılan dil deyil ki! Bu, təmiz ana dilimiz, o zamankı mərhələsində danışılmış bir dildir. Diqqətiniz üçün sağ olun.

H.Ə.Əliyev: Sağ olun. Sabir, buyur. Sabir ikinci dəfə danışır.

S.Rüstəmxanlı: Təklifim var, hörmətli Prezident.

H.Ə.Əliyev: Yaxşı.

S.Rüstəmxanlı: Mən qısaca bir təklif vermək istəyirdim. Hörmətli Prezident və hörmətli müşavirə iştirakçıları. Bəkir müəllimin bu sözü məni məcbur elədi bir misalı da mən çəkim. 1300 il əvvəl Məhəmməd peyğəmbərin vaxtında, yəni onun zamanında yaşayan və onun yaxın silahdaşlarından birindən soruşublar ki, bu Azərbaycan nə məmləkətdir? Peyğəmbərin həmin silahdaşı deyib ki, Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı bir dövlətdir. Bunu bütün tarixçilər də, bütün filoloqlar da bilir. Ona görə istənilən tərəfdən –

həm Azərbaycan dili tərəfdarlarının, həm də türk dili tərəfdarlarının burada nə qədər istəsəniz dəlil gətirməyə imkanı var – bir-birini bəyənən, bir-birini qəbul eləyən və bir-birini inkar eləyən. Taleyimizin tarixi belə gətirib.

Mənim fikrim nədir? Hörmətli Prezident, burada bəziləri elə başa düşür ki, dilin dəyişilməsindən söhbət gedir. Guya biz “türk dili” deyəndə Osmanlı türklərinin dilini qəbul eləyirik. Tamam ayrı bir söhbət gedir, ayrı bir məsələdir. Mən sizdən üzr istəyirəm, qoy heç kim inciməsin və burada yenə sizə müraciət edirəm. Siz Azərbaycan xalqının taleyində, tarixində çox ciddi rol oynamış bir adamsınız. Siz Azərbaycanda hakimiyyət başına gələndə mənim 23 yaşım var idi. Bütün ömrümüz sizin dövrünüzdə keçib və sizin Azərbaycan üçün nə işlər gördüyünüzü biz hamımız bilirik. Məhz sizin vaxtınızda Azərbaycanda elə mədəniyyət məsələləri qaldırılıb ki, on illərlə ona heç kim toxuna bilməyib qorxusundan. Məhz sizin vaxtınızda Azərbaycanda repressiya qurbanlarının haqqı bərpa olunub, o cümlədən Hüseyn Cavid Sibirdən qaytarılıb öz Vətəninə və onun haqqı özünə verilib. Məhz sizin vaxtınızda bizim bir çox unudulmuş yazıçılarımızın, şairlərimizin haqqı qaytarılıb, yubileyləri keçirilib, qəbirlərinin üstündə məqbərələri, abidələri qurulub. Məhz sizin vaxtınızda Azərbaycan varlığı bir daha xatırlanıb, “Azərbaycan” sözü dünyada gur səslənib və Azərbaycanın mənəvi yaddaşı dirilib, Azərbaycanın yaddaşı qaytarılıb özünə. Keçmişimizə qorxusuz baxa bilmişik.

Mən bugünkü müzakirəni sizin gördüyünüz işlərin davamı hesab eləyirəm. Elə hesab edirəm ki, bu gün siz bu məsələyə məhz ona görə bu cür ciddi vaxt ayırırsınız ki, siz

başqalarından, bir sıra alimlərimizdən fərqli olaraq, bunun nə qədər ciddi məsələ olduğunu hiss eləyirsiniz və sizin çıxışınızda da mən bunu hiss elədim. Hamımız hiss elədik. Ona görə də burada bir həqiqət var. Bir adam ki, - mən üzr istəyirəm, sizin boynunuza minnət qoymaq istəmirəm, - amma bir adam ki, Azərbaycanın mənəvi yaddaşının qayıtmasında bu boyda rol oynayıb, Azərbaycanın, deyək ki, milli şüurunun oyanmasında, Azərbaycanın dünyaya tanınmasında, öz kökünə qayıtmasında bu qədər böyük rol oynayıb, onun bu məsələyə bu cür həssaslıqla yanaşması çox təbiidir və bu işin real, təbii, düzgün, tarixi həqiqətlərə uyğun həll olunması məhz onun boynuna düşür. Siz bu işi görməlisiniz və mənə elə gəlir ki, siz bu məsələnin tarixini burada oturanların müzakirəsinə verməklə, - bu ikitirəlik ki, bizim içimizdə həmişə davam eləyir, - onu aradan qaldırmaq istəyirsiniz. Tarix boyu bizim içərimizdə məhz bu ikitirəlikdən, məhz üçtirəlikdən biz eyni fikrə gələ bilməmişik. Buna görə çox böyük mübarizələrdə məğlub olmuşuq. Burada yenə söz, mənə elə gəlir ki, son söz ölkə başçısındadır, ağsaqqalıdır və ona görə ki, onun çıxışından biz hiss elədik ki, o, bu məsələnin bütün ciddiyyətini çox yaxşı başa düşür.

* * *

Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın noyabrın 2-də keçirilmiş iclasından

R.Rüstəmxanlı: Burada Ramiz müəllim öz hesabatında, yəni məlumatında, keçən müşavirə haqqında dedi ki, 15 nəfər Azərbaycan dilinin tərəfdarıdır, qalan 12 nəfər də,

bütövlükdə götürsək, türk dilinin tərəfdarıdır. Hər halda bu, böyük rəqəmdir və mən sizi inandırırım, - siz mənə inanın, mən bunu səmimi deyirəm, bunu heç kimin üstünə kölgə salmadan deyirəm, - birdən o çıxışlarda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev cənabları balaca bir işarə ilə, xırda bir işarə ilə hiss etdirsəydi ki, ümumiyyətlə türk dilinin tərəfdarıdır, burada türk dilinin əleyhinə çıxış eləyənlərin 90 faizi o qədər güclü arqumentlərlə onu müdafiə eləyəcəkdilər ki... Bu, bizim xasiyyətimizdir, qardaş, bu, bizim psixologiyamızdır.

Ona görə mən sizdən çox xahiş eləyirəm, bu tarixi yükü siz çəkmisiniz boynunuza, Azərbaycanın bu ağır günlərində bəlkə də dil məsələsini ortaya atıb müzakirə etmək heç də düzgün deyil, çünki ağırdır. Amma ürəyimdə bir şey tutub, dilimdə ayrı şey danışa bilmərəm. Tarix bunu bizə bağışlamaz. Bu, çox çətin bir işdir. 1937-ci ilə kimi deyilir ki, bizim dilimiz olub türk dili. Türk dili dədələrimiz kimi, babalarımız kimi repressiyaya qurban getmiş, repressiyanın qurbanı olmuş bir anlayışdır. Biz özgə millətin dilini qəbul eləmirik. Türk dilləri çox olub, düz deyirsiniz. Kökü türk dili olub. O biri xalqlar bu dili vaxtilə itirib. Özbəklər X əsrdən cığatay dilində danışib, o birilər XI əsrdən, XII əsrdən. Bu dilin adını 1930-cu illərə kimi yaşadan yeganə bizim millət olub, bizim adımız olub. İndi 1930-cu illərdə bu dil bizim əlimizdən alınıbsa, bu gün biz ancaq repressiya qurbanlarının haqqını qaytarırıqsa, Hüseyn Cavidin haqqını siz necə qaytarmısınızsa, mən xahiş eləyirəm, bu dilin haqqını da o cür qaytarasınız.

H.Ə.Əliyev: Mən bəyəm işarə verdim ki, kiməsə? Sən deyirsən ki, işarə versəydim ki, "türk dili" olsun... Mən

yəni “Azərbaycan dili”nə işarə verdim? Mən sadəcə o qəbul olunmuş qanunu deyirəm. Neçə dəfə dedim ki, hansı qanun qəbul olunub, mən onu qoyuram kənara. O prosedura qanunçuluq nöqtəyi – nəzərindən düz olmayıb. Elə bilməyin ki, mənim başqa işim yoxdur. Sabah buraya Amerikadan böyük bir nümayəndə heyəti gəlir. Mən onlarla iki gün məşğul olmalıyam. Konstitusiyanın layihəsini bu gün dərc eləməliydik, biz bunu dərc eləyə bilməmişik. Baxmaq lazımdır – hansı əlavələr olmalıdır, başqa şeylər olmalıdır. Cürbəcür başqa işlərimiz var: iqtisadiyyatla əlaqədar, başqa şeylərlə əlaqədar. Amma görün nə qədər vaxt sərf eləyirəm. Əgər işarə vermək olsaydı, eləməzdim, heç kəsi də dinləməzdim. Deyərdim elə mən bunu belə qəbul eləyirəm, belə də olsun. Özü də mən dedim axı, bu xalq müzakirəsi gedibdir, layihə mətbuatda verildəndən sonra 18 adam təklif eləyibdir ki, “türk dili” olsun. Qalan heç bir kəs təklif eləməyibdir. Yəni səsvermə hüququna malik olan 4 milyon əhalimiz var, 4 milyondan 18 adam təklif eləyibdir. Demək, əgər mən bu işə formal, mexaniki yanaşsaydım, mən deyərdim 18 adam nədir ki, əksəriyyət Azərbaycan dilinin tərəfdarıdır. Amma görürsünüz ki, nə qədər dözümlə, nə qədər səbrlə bunu müzakirə eləyirik. Ona görə də xahiş eləyirəm işarə məsələsi geriyə götürülsün.

S.Rüstəmخانlı: Mən geri götürürəm. Amma bircə söz deyim ki, burada döşünə döyən bizlərin çoxu, o cümlədən Yazıçılar İttifaqı, konstitusiyanın 1978-ci ildəki müzakirəsində sizin işarəniz olmadan heç birimizin cəsarəti çatmadı ki, məktublar yazaq ki, ora “Azərbaycan dili” sözləri əlavə olunsun. Məhz sizin işarənizdən sonra Azərbaycanın bütün rayonlarından Moskvaya teleqramlar getdi, Yazıçılar İt-

tifaqı bunu müzakirə elədi. İşarə həmişə pis mənada deyil ki, işarə çox gözəl şeydir.

H.Ə.Əliyev: İşarə belədir ki, şübhəsiz, o vaxt mən istəyirdim ki, bizim dil yazılsın konstitusiyada. Onda dilin hansı dil olması haqqında söhbət getmirdi. Sadəcə, mən istəyirdim bizim konstitusiyada dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını yazam. Ona da mane olurdular, istəmirdilər. Mən bunu keçən dəfə dedim – ayın 31-də. Nəticədə də 15 müttəfiq respublikadan ancaq 3 respublikanın – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistanın konstitusiyalarında dövlət dili yazılıbdır. Ukrayna kimi böyük və Sovetlər İttifaqında Rusiyadan sonra həqiqətən də bütün sahələrdə ikinci yer tutan respublika dövlət dili yaza bilmədi, yazmadı. Belorusiya yazmadı, Qazaxıstan yazmadı, Özbəkistan yazmadı, baxmayaraq ki, onların həm ərazisi, həm əhalisi, həm iqtisadi potensialı bizdən böyük idi və onların başında duran adamlar da o vaxtlar Heydər Əliyevdən az hüquqa malik deyildilər. Əksinə, bəlkə indi deyirlər Heydər Əliyev o vaxtlar... Bəli, o vaxtlar, məsələn, rəhbərliyin qarşısında Şerbitskinin bir sözü iki olmurdu. Amma bunu yazmadı. Özü yazmaq istəmədi, ya yaza bilmədi. Yaxud da ki, Kunaevın bir sözü iki olmurdu. Birinci, Qazaxıstan böyük respublika idi, ikincisi, o çoxdan işləyən bir adam idi, hörməti var idi, üçüncüsü də Brejnev ilə onun şəxsi dostluğu var idi, Qazaxıstanda bir yerdə işləmişdilər. Ona görə də Siyasi Bürodə onun bir sözü iki olmurdu. Rəşidov da həmçinin. Amma bunların heç birisi cürət eləmədi götürsün yazsın ki, Qazaxıstanın dövlət dili qazax dilidir, yaxud Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir, yaxud da ki, Özbəkistanınki özbək dilidir.

Biz yazdıq. Onda, əlbəttə ki, mənim sizə ehtiyacım var idi, mən istəyirdim ki, bir tək mənim səsım olmasın, xalqın səsi olsun, ziyalıların səsi olsun. Çünki mən çox böyük müqavimətlərə rast gəlirdim. Mən dedim ki, 1956-cı ildə, o qərarı qəbul eləyəndən sonra bizim respublikamızın başına nə işlər gəldi. İndi ədalət naminə demək lazımdır, bəzi ağılsız hərəkətlərə görə. Bu hərəkətləri də o vaxtlar insanlar başladılar bir – birinə olan münasibətlərə çevirməyə. Hakimiyyət mübarizəsi gedirdi. İndi də gedir bu mübarizə. O vaxtlar – 1956-cı ildə belə bir qərar qəbul olundu. İndi gəlin bunu açıq danışaq. Əlavə olundu konstitusiyaya. O vaxtlar didişirdilər bir – biri ilə. Birinci katib Mustafayev, Nazirlər Sovetinin sədri Sadıq Rəhimov, Ali Sovetin Rəyasət heyətinin sədri də Mirzə İbrahimov idi. O tərəf də var idi – İsgəndərov və başqaları Sadıq Rəhimovun dəstəsində. İmam Mustafayevin dəstəsində başqaları var idi. Didişirdilər, bir-birini didirdilər, istəyirdilər birini yıxsınlar, o birisi onun yerinə keçsin. Ona görə götürdülər istifadə elədilər, məlumatlar yazdılar Moskvaya ki, burada millətçilik, filan var, peşməkan var. 1959-cu ildə Siyasi Büronun böyük qərarı çıxdı. Ondan bir il qabaq Sadıq Rəhimovu işdən götürdülər. Sonra o biri qrup hiddətləndi. 1959-cu ildə Siyasi Büronun böyük bir qərarı çıxdı ki, Azərbaycanda millətçilik var. Vəli Axundov oldu başçı. Nə o tərəf uddu, nə bu tərəf uddu. Vəli Axundov oldu respublikanın rəhbəri.

Ondan sonra nə etdilər? Gəldilər ki, - xatirinizə salmaq istəyirəm, - niyə siz Nərimanovu bir belə şişirtmişiniz? Niyə bunu belə eləmişiniz? Yəqin ki, bizim tarixçilərin xatirindədir bunlar. Böyük bir bəlaya düşdük biz. Ondan sonra – həmin o 1959-cu ildən 1969-cu ilə qədər, bizim dövrü-

müzə qədər yenə də didişmələr dövrü oldu. Ona görə, mən bunların şahidi olduğuma görə, 1969-cu ildən Azərbaycanda camaatı birləşdirməyə, xalqı birləşdirməyə, rəhbərlikdə birlik yaratmağa, sabitlik yaratmağa çalışdım və buna da nail oldum.

Amma buna baxmayaraq 1977-ci ildə, 1978-ci ildə konstitusiya müzakirə olunarkən böyük maneələrə rast gəldik. O vaxtlar artıq Moskvada şovinistlik əhval-ruhiyyəsi çox yüksəlmişdi. İndi bu incəlikləri bilmirsiniz, məsələn, 1973-cü ildə partiya biletləri dəyişiləndə götürdülər partiya biletlərindən respublikalara aid olan bəzi sözləri çıxardılar. Bu proses gedirdi ki, lazım deyil Azərbaycan Kommunist Partiyası olsun, ya Ukrayna Kommunist Partiyası olsun. Elə bir dənə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası var, bəsdir. Sonra orada bu proseslər gedirdi, yəni respublikaların hüquqlarını məhdudlaşdırmaq, ümumiyyətlə bir dövlət etmək, xalqları birləşdirmək, guya ki, bir vahid sovet xalqı var, - bu proses gedirdi. Ona görə 1977-78-ci illərdə çox gərgin mübarizə gedirdi ki, hərə öz konstitusiyasını nə cür edəcəkdir. Və bunlardan da biri bizim milliliyimizi, müstəqilliyimizi müəyyən hədd daxilində də olsa təmin etmək üçün dövlət dilinin olması idi. O vaxt buna nail olduq və siz də çox sağ olun ki, kömək elədiniz.

Mən əgər işarə eləmişəmsə, işarəni bundan ötrü eləmişəm. Amma indi yoxdur, heç kəsdən də qorxunuz yoxdur, müstəqilik. Heç kəsin də işarəsinə ehtiyac yoxdur. Kimdir o? Siz təqdim eləyin özünüzü.

V.Əliyev – N.Tusi adına universitetin professoru: Bu zalda mən ikinci dəfə çıxış eləyirəm. Bu gün çıxış etmək fikrində deyildim. Lakin xətrini istədiyim Sabir Rüstəmxanlı

nın burada oturan ziyalıların ünvanına, o cümlədən şəxsən mənim ünvanımla bağlı olaraq dediyi söz mənə təsir eləyib, ona görə də mən burada çıxış eləyirəm.

Sabir müəllim, bilin ki, Heydər Əliyev kimi şəxsiyyət Azərbaycan xalqının tarixində bəlkə də birinci dəfədir yetişib. Heydər Əliyev dünən elə gözəl, qısa formada təhlil verdi ki, görünür, çoxları bunun mahiyyətini başa düşməyibdir. Burada oturanların hər biri bu məqsəd üçün yığışib, onu çox gözəl dərk edir. Kimin Prezident olmağından asılı olmayaraq şəxsən mənim fikrim budur ki, bizim dil Azərbaycan dilidir. Niyə görə? Əvvəla, Azərbaycan xalqı xalq kimi formalaşarkən, düzdür, oğuz kökü üzərində formalaşsa da, digər amillər burada rol oynayıbdır. Biz formalaşmışıq, müəyyən ərazidə uzun əsrlər boyu yaşayırıq. Ərazimiz var, dövlətimiz var, xalqımız var və xalqın dili var. Mən demək istəyirəm ki, belə mötəbər məclisdə, - bu, yəqin ki, veriləcək, xalqımız da tamaşa eləyəcək, - belə çıxmasın ki, biz kiminsə xahişi ilə, kiminsə göstərişi ilə söz deyirik. Burada oturanların heç birisi belə çıxış eləməyib. Hər kəs sərbəst surətdə. Bəxtiyar müəllim də öz sözünü deyib, o birlilər də sözünü deyib, digər yoldaşlar da. Amma mən xahiş edərdim bu gün,-şəxsən mənim özüm üçün çox maraqlıdır, eləcə də əyləşən yoldaşlar üçün, - yazıçı, vətəndaş baş nazirin müavini Elçin bəy bu gün münasibətini bildirsin. Bircə dəqiqə. Niyə görə mən bunu soruşuram, niyə görə bu xahişi edirəm? Mən bilmək istəyirəm. Bayaq Bəkir müəllimə sual verərkən Südabə xanım elə - belə demədi. Hər halda çox ciddi bir söhbət gedir. O çıxış edən, iclası aparan yoldaşın münasibəti də bizim üçün vacibdir. Bəkir müəllim çıxış elədi, bildik ki, mövqeyi nədir və bir ziyalı kimi.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü, akademik kimi bunun fikri nədən ibarətdir. Mən istərdim Elçin müəllimin də fikrini bilək.

H.Ə.Əliyev: Yaxşı qurtardınız? Elçin öz sözünü, öz fikrini deyibdir. Mən bunu keçən dəfə də dedim. O deyib ki, “Azərbaycan türkcəsi” olsun. Elə demisən də? Yox, daha məlumat – zad üçün heç kəsə söz verməyəcəm.

E.Əfəndiyev – Baş nazirin müavini, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın üzvü: Hörmətli komissiya üzvləri və hörmətli toplantı iştirakçıları. Mənim çıxış eləməyimin səbəbi ondan ibarətdir ki, komissiyanın iclasında öz fikrimi söyləmişəm və bizim hörmətli Prezident iki dəfə - həm keçən dəfəki çıxışında, həm indiki çıxışında mənim fikrimi bildirdiyinə görə ehtiyac bilmədim ki, bir də durub hamınızın, o cümlədən də hörmətli professorun vaxtını alım. Bir halda ki, mənim çıxışım, fikrim lazımdır – bir daha öz fikrimi təsdiq eləməyi özümə borc bilirəm. Məsələ burasındadır ki, hörmətli Prezident, hörmətli toplantı iştirakçıları, buradakı çıxışlarda, çıxışların böyük əksəriyyətinə bir adi həqiqət səhv salınıb. O da bundan ibarətdir ki, dilin adından söhbət gedir, dilin dəyişməyindən söhbət getmir. Bu barədə burada danışdılar, dedilər bəzi alimlər. Yəni burada dilin adından söhbət gedirsə, xalqları, o cümlədən qardaş, doğma Türkiyə türkləri ilə azərbaycanlıları qarşı-qarşıya qoymaq qəti surətdə düzgün deyil. Mən qələm dostum Yusif Səmədoğlunun çıxışından o nöqtəyi – nəzərdən çox narazı qaldım. Məndə elə bir təəssürat yaranmışdı ki, əgər bizim türk qardaşlarımızla danışdıqda mənim əziz dostum Yusif onların dediyinin 40 faizini anlamayıbsa, onlar “türk dövrü” sözünü “türkan” adlandıran başqa

adamlar imiş. Onlarla danışıb və onlara anlatdırıb.

Amma mən də Yusif kimi Azərbaycan dilini yalnız “türk dili” adlandıрмаğın əleyhinəyəm. Bunu mən yalnız bu gün yox, yalnız komissiyanın keçən dəfəki iclasında yox, üç il bundan əvvəl – 1992-ci ildə həmin məclisin çıxardığı qərardan sonra mətbuatda dəfələrlə demişəm və indi də təkrar eləyirəm. Nə üçün? Ona görə ki, bu aydın məsələdir ki, - birini qoyub, o birisini deyirəm, - bu, aydın məsələdir ki, “türk” sözünün kökü çox qədimdir. Azərbaycan dili 1936-cı ilə qədər “türk dili” adlanıb. Hərçənd ki, Azərbaycan dili istifadədə olub və onun da tarixi qədimdir. Mən qısa demək istəyirəm, ona görə bunu yalnız “türk dili” adlandıрмаğın əleyhinəyəm ki, bu altmış ildə “Azərbaycan dili” ifadəsi Azərbaycan xalqının arasında vətəndaşlıq hüququ qazanıb və hər bir azərbaycanlının, Azərbaycan xalqının mənəviyyatına daxil olubdur, onun mənəviyyatının tərkib hissəsidir, atributlarından birisidir. Bu, “Azərbaycan dili” ifadəsidir. Fikirləşirəm ki, əgər mən, tutalım, Azərbaycan dilini yalnız “türk dili” adlandırırımsa, onda Azərbaycan ədəbiyyatına nə deməliyəm? Çünki Azərbaycan ədəbiyyatı, aydın məsələdir ki, dillə bağlı bir şeydir, dilin üzərində qurulmuş bir şeydir. Əgər mən Azərbaycan dilinə yalnız “türk dili” deyirəmsə, onda Azərbaycan ədəbiyyatına nə deməliyəm? Onda “türk ədəbiyyatı” deməliyəm. Və bu zaman çox böyük qarışıqlıq əmələ gəlir və bizim bugünkü məclisimiz də, keçən ayın 31-dəki məclis də onu göstərir ki, hətta ən görkəmli ziyalılarımız belə bunu qarışıq salırlar.

Nə üçün, burada bu fikir də söyləndi axı. Bu günün həqiqi, obyektiv gerçəkliyi ondan ibarətdir ki, “türk dili” deyəndə türkcə, türklərin dili nəzərdə tutulur. Bizim bu

bünövrəmiz yoxdur. Dünənəcən bizdə “türk dili” deyilirdi, orada “Osmanlı dili” deyilirdi, “Osmanlı ləhcəsi” yox. “Osmanlı dili” ifadəsi bilirsiniz ki, Firudin bəy Köçərlinin, Sultanməcid Qənizadənin əsərlərində var. Mən yadıma düşənləri deyirəm. Onda “türk dili” deyəndə məlum idi ki, bu, bəli, Azərbaycandakı türklərin, bizim dilimizdir. Mən belə hesab eləyirəm ki, onlar çox düzgün olaraq bizdən əvvəl bu məsələni həll elədilər və bu böyük məmləkətin, bu böyük dövlətin, bizim qardaşımızın, sevimlimizin, əzizimizin dövlət dili türk dilidir. Biz indi təzədən öz dilimizi “türk dili” adlandıranda istər – istəməz qarışıq düşəcək. Bu o demək deyil ki, biz əgər desək ki, “türk dili”, o saat başlayacağıq danışmağa: “gəliyorum, gediyorum” və sairə. Bunu qarşı – qarşıya qoymaq qəti surətdə düzgün deyil. Bu, tamam başqa məsələdir. Amma hər halda, bu, qarışıqlıq əmələ gətirəcək. Bu, bizim Azərbaycan ədəbiyyatı məfhumuna bir qarışıqlıq gətirəcək. Azərbaycan mədəniyyəti məfhumuna bir qarışıqlıq gətirəcək və sairə.

Digər tərəfdən, “Azərbaycan dili” ifadəsinə biz niyə qarışmalıyıq? Mən keçən dəfə də bunu dedim, yenə də təkrar eləyirəm. 60 il ərzində dünya ədəbiyyatının şah əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub, dünya elminin böyük nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub – bilavasitə bir az qismi orijinaldan, böyük əksəriyyəti rus dilindən. Azərbaycan dilindən nə qədər əsər tərcümə olunub, çap olunub, bunların hamısında yazılıb ki, Azərbaycan dilindən tərcümədir. Yenə də təkrar eləyirəm dediyim sözü ki, bu “Azərbaycan dili” ifadəsi son 60 ildə Azərbaycan xalqının nəinki mənşəyinə daxil olub; bu, Azərbaycan xalqının özünün ifadəsinə, bir hissəsinə çevrilib.

Buna görə də mənim təklifim o vaxt da və indi də bundan ibarət olub ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan (türk) dilidir. Burada bu mötərizə var. Burada böyük, görkəmli dilçi alimlərimiz əyləşib, onlara mənim deməyim artıqdır. Bu mötərizə bizdə çox məsələləri həll eləyir. Bax, belə bir eybəcər vəziyyət əmələ gəlir: tutaq ki, Mirzə Cəlil yazır “Molla Nəsrəddin” jurnalını türk dilində elə çıxarmaq lazımdır ki, xalq bunu başa düşsün və s. Biz Mirzə Cəlilin əsərlərini çap edəndə sözün üstündə ulduz qoyuruq, aşağıda yazırıq ki, “Azərbaycan dili” nəzərdə tutulur! Mən belə hesab edirəm ki, bu, eybəcər bir şeydir. Bu hər hansı bir xalqa, özünə hörmət edən xalqa layiq məsələ deyil. Ona görə də bu cür məsələləri də aradan götürməkdən ötrü biz Əsas Qanunumuzda birdəfəlik Azərbaycan dilinin bizim üçün nə olduğunu və Azərbaycan dili deyəndə nəyi nəzərdə tutduğumuzu aydın edir, yəni mötərizədə deyirik ki, bu, türk dilidir. Ondan sonra sən heç bir ulduz qoymamalısan.

Bu, kiçik bir misaldır, uzatmaq istəmirəm, böyütmək istəmirəm. Amma bu, çox böyük məsələləri, problemləri aradan çıxaran bir məsələdir. Eyni zamanda, məişətimizə daxil olan, psixologiyamıza daxil olan, güzəranımıza daxil olan, mədəniyyətimizə daxil olan bu gözəl “Azərbaycan dili” sözü də davam edir, inkişaf edir. Azərbaycan xalqı bu 60 ildə, - düzdür, tarixi çox qədimdən gəlir, xüsusən bu 60 ildə - çox mükəmməl ədəbi dilini yaradıb. Mən deyərdim ki, başqa türkdilli dövlətlərin arasında dilimiz bəlkə də ən mükəmməl ədəbi dillərdən biridir. Azərbaycan ədəbi dili yaranıb, Azərbaycan ədəbi dilinin normaları yaranıb. Hamısı öz qaydasındadır. Bir bu məsələni ki, deyirəm və bunu yalnız şəxsi fikrim olaraq deyirəm, bu məsələ ilə, bu

mötərizədə “türk” sözünü yazmaqla, belə başa düşürəm ki, mənim qabiliyyətim və bacarığım daxilində, bununla biz bütün məsələləri, bütün mübahisələri həll etmiş oluruq.

Bir məsələni də demək istəyirəm. Hörmətli Prezident, mən burada rəsmi vəzifə tutmuş bir adam kimi yox, bir yazıçı kimi danışırım. 36 il bu dildə yazan bir yazıçı kimi sizə, yəni Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə öz dərin təşəkkür və minnətdarlığımı bildirirəm ki, dilə bu dərəcədə həssaslıqla yanaşırsınız, dilə bu dərəcədə hörmət edirsiniz və doğrudan da şəxsən mənim gözləmədiyim halda həm srağagünkü iclas, həm də bugünkü iclas yalnız dil sahəsində yox, ümumiyyətlə, elə bilirəm ki, müasir Azərbaycan icimai fikrində hadisədir. Vəssalam.

H.Ə.Əliyev: Yaxşı, Yaşar Əliyev də əlini qaldırıb, ancaq gecikmişən, bayaqdan gərək qaldırıydın. Mənə belə gəlir ki, müzakirələr yetər, artıq saat 7-yə yaxınlaşıb. Saat 3-dən biz danışırıq. Bir şey xatirimə düşdü. Bu günlərdə mən Amerika Birləşmiş Ştatlarından qayıdırdım. Özümüzün təyyarəmiz təəssüf ki, yoxdur və mən “Türk Hava Yolları”-nın təyyarəsi ilə İstanbuldan Nyu-Yorka getdim, oradan da geriyyə. Oradan yaxındır, bizim təyyarə işləyir, amma uzaq məsafəyə işləyə biləcək təyyarəmiz yoxdur. Keçən dəfə də elə olmuşdu. Təyyarədə gələrkən cavan qızlar, - “stüardessa” deyirlər – onlar xidmət edirlər. Çox mehriban, şübhəsiz ki, məni də tanıdıqlarına görə xüsusi münasibət göstərdilər. Məni başa saldı, biz “ər” deyirik, amma onlar “ər” demirlər, bilirsiniz türkcə?

Yerdən səs: Hocam.

H.Ə.Əliyev: Görürsünüz, başa düşmədik də. Kişi ilə arvadı qarışdıracaqdıq. Hocam. Həsən düz deyir. O mənə

deyir ki, “mənim hocam azəridir”. Mən bir də soruşdum, kim? Çünki “hocam” müəllimə də deyirlər.

Yerdən səs: Bu, “hoca”dır. O, “hocan”ım.

H.Ə.Əliyev: İndi belədir də, təyyarədə səs – küy var idi, yəqin ki, “hocam”la “hocanı”ı aydınlaşdırma bilməmişəm. Nəhayət, başa düşdüm ki, bunun ərindən söhbət gedir. Hətta bir dəfə də mən ondan soruşanda ki, nə? Dedi ki, “mənim bəyim”. “Bəy” sözü də işlətdi, deyir azəridir. İstədi özünü göstərsin ki, belə yaxındır mənə. Dedim sən özün də azərisən? Dedi yox, mən osmanlıyam. Bax, bu, sadəcə mənim xatirimə gəldi.

Mən deyə bilmərəm ki, məsələn, bəziləri deyir ki, türkcəni mən başa düşmürəm. Mən bilirəm türkcəni. Vaxtilə, gənc vaxtımda türk dilini öyrənmişdim, hətta mənim lüğətim də olubdur: Azərbaycan – türk lüğəti, sonra türk – rus dili lüğəti. Mən bununla gənclik vaxtımda çox məşğul olmuşam. Ona görə də belə hesab etmirəm. Mən türkcə danışılan sözlərin ola bilər, bir faizini, iki faizini başa düşmürəm. Qalanlarını başa düşürəm. Amma bu o demək deyil ki, hamı başa düşə bilər. Hesab eləyirəm ki, mənimlə başqalarının fərqi var. Çünki mən bunu xüsusi öyrənmişəm, dərslərlə, lüğətlə işləmişəm, öyrənmişəm. Ona görə də bilirəm. Ancaq yenə də belə bir çətinliyə rast gəldim. Mən bunu ona görə xatirimə salıram ki, məsələn, o, orada deyir ki, azəridir. Və ümumiyyətlə, türkcədə bu Azərbaycan mənşəyi olana “azəri” deyirlər. Məsələn, Türkiyədə eşitmişəm, deyirlər ki, Türkiyədə bir milyona qədər azəri var. Yəni azərbaycanlıdır. Bilirsiniz ki, baxmayaraq orada hamı türkdür, amma yenə seçilir ki, bunlar azəridirlər.

Ona görə də məsələ çox çətinidir. Söz verirəm Rəsul Qu-

liyevə. O, bəlkə bizim üçün aydınlaşdırdı.

R.B.Quliyev – respublika Ali Sovetinin sədri, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya sədrinin müavini: Sözsüz, mən nə professional dilçiyəm, nə də professional tarixçi. Ona görə bu barədə, ola bilər, qeyri – dəqiqliklər olsun. Gərək bu iş görə mənim günahımdan keçəsiniz. Mənim burada çıxış eləməkdə əsas məqsədim odur ki, müəyyən məntiqi məsələlər var, onları istəyirəm cəmləşdirim və bu məntiqi fikri sizin nəzərinizə çatdırım.

Birinci, onu nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, 1993-cü ilin dekabrında Azərbaycanın dövlət dili barəsində qanuna imza atılıbdır. Amma qanunun “dövlət dili Azərbaycan türk dilidir” maddəsi qəbul olunmayıbdır. Qanundan kənara çıxmaq şərtilə prezident tərəfindən imza atılıb, ancaq o qanun hüquqi nöqtəyi – nəzərdən heç bir əhəmiyyəti olmayan bir şeydir. Bu son iki il müddətində - 1993-cü ilin dekabr ayından bu günə qədər Milli Məclisdə azı 4-5 dəfə bu məsələni yenidən müzakirə etmək üçün Milli Məclisin üzvləri məsələ qaldırıblar. Mən əminəm ki, bu məsələlər qaldırılanda hörmətli Sabir Rüstəmxanlı Milli Məclisin həmin iclaslarında həmişə iştirak eləyibdir. Məsələ də ancaq onun üçün qaldırılıb ki, o vaxt müzakirə olunmuş məsələ yenidən müzakirə edilsin və o vaxt Milli Məclisin qəbul elədiyi qərar ləğv olunsun. O vaxt düzdür, 2-3 gün müddətində aparılan böyük, uzun müzakirələr nəticəsində ancaq 26 səsə nail olunmuşdur. Amma Sabir müəllim çox gözəl bilir ki, o məsələni əgər biz Milli Məclisdə yenidən müzakirə etsəydik, ən azı 36 səslə o qərarı ləğv edəcəkdik. Bu məsələnin də müzakirəyə çıxarılmamasının birinci əsas səbəbkarı mən olmuşam. Mən imkan verməmişəm Milli

Məclisin üzvlərinə ki, bu məsələni biz müzakirə edək. Mən həmişə, hər dəfə demişəm ki, yeni konstitusiya qəbul edəcəyik və o konstitusiyanı qəbul eləyəndə, o konstitusiya layihəsini müzakirə eləyəndə bu məsələyə baxarıq.

Ona görə burada Sabir müəllimin söylədiyi o fikir ki, var, düz deyil. Respublikanın Prezidenti işarə verməklə camaat onu eləməz. Belə demək ki, Heydər Əliyev bir Prezident kimi işarə versəydi, yerdəkilərin hamısı durub “türk dili” deyəcəkdi, çox böyük səhvə yol verməkdir. Mənə belə gəlir ki, Azərbaycan ziyalılarına hörmətsizlik eləyir. Qəti surətdə bu olmaz.

İndi mən məsələnin müzakirəsinə keçməmişdən əvvəl istəyirəm biz bilək ki, bu “dövlət dili” anlayışı ümumiyyətlə nədir. Bilirsiniz ki, “dövlət dili” anlayışı XIX əsrin ortalarından XX əsrin bu gününə qədər inkişaf eləyən, həyatda özünün yerini tapan və müəyyən bir əhəmiyyəti olan, belə deyək ki, qanundur. Qanun da deyil, daha doğrusu, əhəmiyyət kəsb eləyən bir məsələdir. Yəni XIX əsrin ortalarına qədər bu dövlət dili barəsində bir qanun və bir qanun layihəsi, yaxud konstitusiyada bir maddə, yaxud bir sərəncam, yaxud bir şahın qəbul elədiyi əmr – elə bir şey olmayıbdır, heç vaxt! “Dövlət dili” məfhumu ümumiyyətlə olmayıbdır. Müəyyən ölkələr müəyyən dillərdə danışıqlar. Ümumiyyətlə, bilmək istəyirsinizsə, XVIII əsrə qədər elə çox da böyük sərhədlərə malik ölkə olmayıb. Əgər götürüb baxsaq, XVIII əsrə qədər bizim planetimizdə imperiya tipli maksimum 4-5 ölkə olub və 4-5 dil də inkişaf eləyib.

Ölkələrin yaranması prosesinə fikir versəniz, ən böyük ölkələrin və sərhədlərin əmələgəlmə prosesi əsasən XX əsrdə gedib. Yəni əgər XVIII əsrə qədər, dünyada 6-7,

belə deyək ki, təsiri olan ölkə sayılırdısa, imperiya sayılırdısa, bu, XX əsrin əvvəlində o sahədə gəlib çıxıb 120-yə, məsələn, XX əsrin 90-cı illərində gəlib çıxıbdır, tutaq ki, 350-yə, XX əsrdə 200 – 250 yeni ölkə əmələ gəlib, yeni dövlət yaranıb. Ona görə burada durub tarixin keçmişinə getmək və axtarmaq ki, VII əsrdə “Azərbaycan” adı olubmu, ölkəsi olubmu, VIII əsrdə olubmu, olmayıbmu, yaxud orta əsrdə olubmu, olmayıbmu, - bu heç bir əhəmiyyət kəsb eləməyən bir məsələdir. Yəni indi bizim dediyimiz İngiltərədir, Türkiyədir, yaxud Əlcəzairdir, Misirdir, Fransadır və sairə və sairə, - bu ölkələrin heç biri VII, VIII, IX əsrlərdə olmayıb. Həmin bu “Türkiyə Cümhuriyyəti” adının özü 20-ci illərdə meydana gəlib. Ona görə gedib haradasa Azərbaycan axtarmaq lazım deyil və haradasa o Azərbaycanı tapmayanda heç vaxt fikrə gətirmək lazım deyil ki, belə bir Azərbaycan yoxdur. Ona qalsa, dünyadakı ölkələrin 99 faizi, hamısı təzəlikcə yaranıb. Banqladeş adlı bir ölkə heç vaxt olmayıb, 120 milyon əhalisi var. İndoneziya adlı ölkə heç vaxt olmayıb, 130 milyon əhalisi var. İndi deyək bunlar ölkə deyil?

Ona görə bu “Azərbaycan” adını hallandırmaq, “bu Azərbaycan haradan çıxıb” – belə sözləri demək düz deyil. Bu ölkələrin bu sərhədlərlə, bu vəziyyətdə yaranması XX əsrin məhsuludur. Azərbaycan da XX əsrdə iki dəfə “Azərbaycan” adına layiq görülüb. Daha doğrusu, iki dəfə yox, bir dəfə görülüb, 1918-ci ildən indiyə qədər də davam edir. Bəli, deyirsiniz ki, azərbaycanlılara “tatarlar” deyiblər, “Qafqaz tatarları” deyiblər. Baş Arxiv İdarəsinin rəisi də dedi ki, sonradan Fətəlixan Xoyskinin rəhbərliyi ilə “türk dili” və “türk milləti” məfhumu ortaya çıxıb, 1918-ci ildə. Niyə çıxıb? Ona görə ki, 1828-ci ildən 1918-ci ilə qə-

dər bu Azərbaycan xalqına “tatar” deyiblər. “Tatar” deyiblər ona görə yox ki, tatar milləti nəsə bir geridə qalmış, ya pis millətdir. Xeyr. Bunu ikrah hissi ilə deyiblər. Ona görə müstəqilliyi əldə eləyənin kimi bu “tatar”dan uzaqlaşmaq xatirinə “türk, türk dili” deyiblər. Bu o demək deyil ki, o vaxt bir dəfə “türk” deyiblər, “türk dili” deyiblər, bununla da məsələ həll olunub, qurtarıb gedib.

Mən sizə bir neçə misal çəkmək istəyirəm. Ümumiyyətlə, bu, XX əsrdə yaranmış ölkələrin, yaxud XX əsrdən əvvəldə, yaranmış ölkələrin bəzilərinin dili ölkənin adı ilə bağlıdır, bəzilərinin də dövlət dili ölkənin adı ilə bağlı deyil. Elə dillər var ki, onlar o qədər zəif formalaşmış ki, o dillərdə danışmaq, dövlət səviyyəsində müqavilə bağlamaq mümkün deyil. Belə dillər var. Siz istəsəniz, 5-6 dili misal çəkə bilərəm. Ona görə elə dillər mövcud olan yerlərdə o dili dövlət dili kimi qəbul etmirlər. Məsələn, fransız dilini qəbul eləyirlər, italyan, ya ingilis dilini qəbul eləyirlər və başqa dilləri qəbul eləyirlər, amma o dili qəbul eləməyirlər, çünki o dil formalaşmayıb. Ona görə bu gün biz Azərbaycan dilini qəbul etməməklə Azərbaycan dilinə damğa vurulur ki, bu Azərbaycan dili formalaşmayıb. Bu, 100 faiz belədir. İstəyirsiniz, türkçülüüyü misal gətirək. VII əsrdən, haradan istəyirsiniz, dartaq gətirək. Amma mənim bu dediyim həqiqətdir. Bu, həqiqətən də belədir. Burada söhbət gedir, familiyasını deyə bilmərəm kim dedi, dedi ki, məsələn, hər dildə belədir. Tutaq ki, Türkmənistan – türkmən dili, Özbəkistan – özbək dili. Bəs Azərbaycanda necə olur: Azərbaycan – Azərbaycan dili. Yaxşı, burada elə bir problem var? Ola bilər, deyəsən ki, “azərbaycanlı dili”. Nə fərqi var? İtaliya – italyan dili. Yaxşı, biz də deyək “Azər-

baycan – azərbaycanlı dili”. Ona görə bəyəm “Azərbaycan” məfhumunun “Azərbaycan” sözünün bir qəbahəti var? Qəti surətdə yoxdur.

İndi burada dil qrupları var. Məsələn, fransız – ispan dil qrupu. Fransız – ispan dil qrupuna italyan, portuqal, fransız, ispan dilləri daxildir, ancaq hərəsi özünün dilini yazır. Yaxud, alman dilini götürək. Alman dilində hollandlar, almanların özləri, avstriyalılar danışırlar, mən bilən Finlandiya da o qrupa daxildir. Hərəsi öz dilini yazır, hərəsi yazır ki, bu dildir və sairə. Həmçinin də slavyan dili. Bizim bu dilimiz - əgər biz Azərbaycan xalqının keçmişinə, tarixinə inanırıqsa, - gör nə vaxtdan bizim bu dilimiz, Azərbaycan ölkəsi olub. Nə vaxtdan Azərbaycanda insanlar yaşayıblar. Bu, illər boyu formalaşıbdır. Yəni bizim bu dilimizin formalaşma dövrü bir 10 min ilə yaxındır. Yaxşı, bu 10 min ilə yaxın olan formalaşma dövrünün axırıncı min ilini götürə bilmərik ki! Biz gərək bunun bütün 10 min ilini də götürək ki, bu dil necə formalaşıb. Biz o dildə hər şeyi izah eləyə bilirik. Yüksək səviyyədə hər cür müqavilələr bağlamaq imkanımız var. Biz bu dilimizin Azərbaycan dilinin qəbul olunmasından kənarlaşsaq, Azərbaycanın gələcək müstəqilliyini necə dərk edərik?

Mən sayıram ki, “Azərbaycan – türk dili”, yaxud “türk dili” məfhumu bizim konstitusiyada heç cür ola bilməz. Mən sayıram ki, “Azərbaycan türk dili”, yaxud “türk dili” məfhumunun bizim konstitusiyaya daxil olması, yaxud o vaxt – 1992-ci ilin dekabrında o qərarın qəbul edilməsi Azərbaycan xalqına qarşı mənəvi cinayətdən başqa bir şey deyil.

H.Ə.Əliyev: Çox mürəkkəb bir məsələni müzakirə edi-

rik və burada deyilən hər bir sözdə - həm oktyabr ayının 31-dəki yığıncaqda, toplantıda, həm də bu gün,-hər birində həqiqət var. Ona görə mən heç bir kəsin fikrini, yaxud təklifini, yaxud sözünü rədd etmək istəmirəm və etiraz bildirmək istəmirəm.

Məsələnin nə qədər mürəkkəb olduğunu dərk edərək mən bu cür müzakirənin aparılmasını lazım bilmişəm və buna xeyli vaxt sərf olunmasını tamamilə əsaslı hesab edirəm. Ancaq biz gərək qərar qəbul edək. Birinci, həm 31-də olan çıxışlardan, həm bugünkü çıxışlardan mən belə başa düşdüm ki, 1992-ci ilin dekabr ayında Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş qanun bəyənilmişdir. Çünki həm o gün, həm bu gün çıxış edənlərin tam əksəriyyəti Azərbaycan dili əvəzinə türk dilinin dövlət dili qəbul olunmasını qəbul etmir. Belədir də, mən belə başa düşürəm. Hətta bizim Konstitusiyaya komissiyasında bu məsələnin bu cür müzakirəsinə səbəbkar olanlar – Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Elçin Əfəndiyev, - onlar da təklifi qaldırarkən üçü də demədilər ki, Azərbaycan dili əvəzinə konstitusiyada dövlət dili “türk dili” yazılsın. Onların özü də eyni fikirdə oldular ki, - indi Elçin deyir ki, Azərbaycan dili, mötərizədə türk, - ancaq o dəfə mən belə başa düşdüm ki, “Azərbaycan türk dili”, ya “Azərbaycan türkcəsi”, - bax, belə. Yəni təmiz “türk dili” tərəfdarı olmadılar. Yəni bu məsələnin səbəbkarları və bizim konstitusiyaya komissiyasında əsas ideoloqlar həmin o qərara, 1992-ci ildə qəbul olunmuş qərara öz münasibətlərini belə bildirirlər.

Ona görə mən hesab edirəm ki, birincisi, məsələni xırda – xırda həll etmək lazımdır. 1992-ci ildə qəbul olunmuş qanun qeyri – qanunidir. Amma qeyri – qanuni olmağına

baxmayaraq, - qanunçuluq nöqtəyi – nəzərindən, dövlət quruculuğu nöqtəyi – nəzərindən orada bütün qanunçuluq prinsipləri pozulubdur, - zorakılıqla bu Azərbaycan dili “türk dili” adlandırılıbdır. İndi o vaxtdan təxminən üç il keçir. Dekabr ayında üç il olacaqdır. Bu üç il müddətində o qəbul olunmayıbdır. Mən keçən dəfə dedim, bizim məktəblərdə, dərsliklərdə, təzə məktəbə gələn uşaqların dərsliklərində ana dili “türk dili” yazılıb, “Azərbaycan dili” yazılmayıb, belə buraxıblar. Ancaq buna baxmayaraq, mən hiss etmirəm ki, əhali, camaat haradasa deyir ki, bizim ana dilimiz, dövlət dilimiz türk dilidir. Demək, o həm qanunvericilik nöqtəyi – nəzərindən, konstitusiyaya nöqtəyi– nəzərindən qüvvəsiz bir qanundur, həm də ki, bunu xalq qəbul eləməyib. Yenə də deyirəm, bizim bu komissiyanın üzvləri də bunu müdafiə etmirlər. Baxmayaraq ki, oktyabrın 31-də də, bu gün də bəzi çıxış edənlər bilmirəm, deyən oldu, deyən olmadı, amma o gün dedilər ki, yox, “Azərbaycan dövləti”, “türk dili” yazılsın. Ona görə də mən hesab edirəm ki, bu, kənara qoyulmalıdır. Yəni 1992-ci ildə qəbul olunmuş qanun onsuz da qüvvədə deyil. Ancaq ayrı – ayrı adamların qeyri – qanuni hərəkətləri nəticəsində onu bəzi yerlərdə həyata keçiriblər. Bunun qarşısı alınmalıdır.

Güman edirəm ki, noyabrın 12-də qəbul edəcəyimiz konstitusiyaya buna son qoyacaq. İndi qalır iki təklif: biri – “Azərbaycan dili”, o birisi çıxış edənlər – “Azərbaycan” sözü qalsın, ya yazılsın: “Azərbaycan türkcəsi”, ya “Azərbaycan (türk) dili”. Başqa şey başa düşmədim daha, mötərizəsiz “türk dili”. Burada Bəxtiyar müəllim dedi ki, ortaq bir şey tapmaq lazımdır. Bilirsiniz, bu belə məsələdir ki, mən öz fikrimi açıq demək istəyirəm. Burada bir ortaq

şey, yəni buna “hibrid” deyirlər də. Ümumiyyətlə, hibrid bilirsiniz ki, mənşəyi olmayan şeydir. Alma ilə armudu eləyirlər hibrid, bilmirsən bu almadır, ya armuddur. Yeyəndə alma dadı da verir, armud dadı da. İndi kimsə burada bir hibrid axtarır. İndi dilimizi də hibrid eləyək, millətin özünün hamısını hibrid eləyək. Sonra insanlarımız da hibrid olurlar. (Gülüşmə). Mən həqiqəti deyirəm. Ya gərək o tərəfdə duraq, ya gərək bu tərəfdə duraq.

Bizim tariximiz haqqında burada çox fikirlər söyləndi. Hətta bu gün “Millət” qəzetində yazıblar ki, Nizami deyibdir ki, mən türkəm, Xəqani belə deyibdir, nə bilim, Füzuli bunu deyibdir, ondan sonra gələnlər də bunu deyiblər. Bunlar hamısı doğrudur. Mən hesab edirəm ki, bütün müzakirələrimiz və gedən bu mübahisələr heç vaxt o qərara gətirib çıxara bilməz ki, biz mənşəyimizi düzgün bilmirik. Biz bilirik mənşəyimizi. Biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqların dilinə mənsub olan dilimiz var. Elədirmi?

Yerdən səs: Elədir.

H.Ə.Əliyev: Bunu inkar edən yoxdur ki?

Yerdən səs: Yoxdur.

H.Ə.Əliyev: Güman edirəm ki, bunu heç kəs şübhə altına almamalıdır. Kimsə əgər başqa fikirdədirsə, o fikirdən çəkinməlidir. Yəni bizim mənşəyimiz məlumdur, bizim əcdadlarımız məlumdur. Biz dünyada mövcud olan, tarixən yaşamış və indi də mövcud olan dillər qrupuna mənsubuq, bu da məlumdur. Biz türkdilli xalqların dilləri qrupuna mənsubuq. Vaxtilə rəhmətlik Turqut Özalın və Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə belə bir dövlətlərəarası qurum da yaranıb: türkdilli dövlətlərin başçılarının görüşü. Birinci dəfə İstanbulda keçirilib, ikinci dəfə də İstanbulda keçiril-

di, üçüncü dəfə Bişkekdə keçirildi, bu yaxın vaxtlarda. Mən birincisində iştirak etməmişdim, o vaxt mən burada yox idim. Amma ikincisində İstanbulda, üçüncüsündə Bişkekdə iştirak etmişəm. İstanbula gedəndə Bəxtiyar Vahabzadə o vaxt mənimlə idi. Bişkeke gedəndə gərək ki, Anar orada idi, Yusif də orada idi, sonra Zəlimxan Yaqub da orada idi. Bunlar bir yerdə idi.

Yəni bu məsələlər aydındır. Bu barədə bir çətinlik yoxdur və mən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi türkdilli xalqların dövlətlərinin yaratdığı həmin bu beynəlxalq qurumun, bu təşkilatın yaşamasının və daimi olmasının tərəfdarıyam və İstanbuldakı o zirvə görüşündə, Bişkekdəki zirvə görüşündə bu barədə öz fikirlərimi söylədim. Baxmayaraq ki, bizim içimizdə də bəzi dövlət başçıları var ki, bunun davamlı olmasının, yəni bu təşkilatın yaşamasının o qədər də tərəfdarı deyil, hətta bəzi bəyanatlar da verirlər. Bişkekdə belə bəyanatlar verən oldu. Yəni bunun tamam dağılması yox, amma bəzi şərtlər qoydular ki, bu olmasa, biz burdan çıxacağıq. Biz isə bu təşkilatdayıq, qurumdayıq və hesab edirəm ki, bu, Azərbaycan Respublikasının, müstəqil Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə uyğundur. Bunlar hamısı aydındır.

İndi gəlir bizim bu dövlət dili. Dövlət dilinin adını yazaq: "Azərbaycan (türk) dili", millətimizin adını nə yazaq?

Yerdən səslər: Ona toxunmayaq

H.Ə.Əliyev: Ona toxunmayaq? Bəs nə təhər ona toxunmayaq? Əgər toxunuruqsa, gərək hamısına toxunaq da. Burada müşavirənin əvvəlində deyildi ki, 1936-37-ci ilə qədər milliyyətimiz yazılıbdır "türk", rusca "tyurok". Elə azərbaycanca da çox vaxt "tyurok" deyirdilər, "türk" de-

mirdilər. Amma bu “tyurok”la “türk”ün fərqi nədən ibarətdir? İndi “tyurok” deyəndə guya tamam o Anadolu türkləri kimi deyil, belə çıxır, “tyurok”. “Tyurok” demişdi axı, ruslar türklərə “turok” deyirlər. Amma bizimkilər 1936-cı ilə qədər yazıblar “tyurok”. Azərbaycanca göstərmədilər bu kağızları, mən bilmədim. Yəqin yazıblar “türk”. Elədirmi?

Yerdən səs: Bəli.

H.Ə.Əliyev: Millətimizin adı olub türk, 1918-ci ildən 1936-cı ilə qədər. Demək, 18 il müddətində, 60 ildir biz deyirik azərbaycanlıyıq, millətimiz azərbaycanlıdır, dilimizin adı Azərbaycan dilidir və azərbaycanlılığımızı biz dünyaya sübut eləmişik. Azərbaycan dilini də dövlət dili eləmək üçün hansı yollardan keçmişik, - o haqda da danışıqlar oldu, məlum oldu. İndi nə təklif eləyirsiniz?

Yerdən səs: Azərbaycan dili

H.Ə.Əliyev: Oradan eşidirəm, deyirlər kompromis lazımdır.

B.Əhmədov, professor: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türklərinin milli dili olan azəri dilidir.

Yerdən səslər: Yox, olmaz.

H.Ə.Əliyev: Siz kimsiniz, mən bilmirəm. Şairsiniz?

V.Bayatlı: İki kəlmə deyim?

H.Ə.Əliyev: De.

V.Bayatlı: Bildiyiniz kimi, - bircə dəqiqə dayanın da, xahiş edirəm, – İngiltərədə ingilis dilinə deyirlər “britiş inqliš”, Amerikada deyirlər “Amerika inqliš”. Yəni burada...

Yerdən: Elə şey yoxdur.

B.Vahabzadə: Elçin Əfəndiyevin dediyi variant ən yaxşı variantdır. Onda kompromis yaranar.

H.Ə.Əliyev: Nə kompromisdir, Bəxtiyar?

B.Vahabzadə: İnanın ki, əgər tamam Azərbaycan dili götürsək, bizim buradakı ziyalıların bir qismi etiraz eləyəcək.

A.Rzayev: Ümumi bir sualım var: iki il bundan qabaq qəbul olundu ki, bizim dilimiz türk dilidir. Mən mətbuatda yazdım ki, bu, düz deyil. Bəxtiyar müəllim də yazdı. Burada oturanlardan kim mətbuatda yazıb buna etiraz etdi?

M.Adilov – BDU-nun professoru: Mən sizdən sonra bu barədə yazdım, Anar müəllim, 20 məqaləm çıxdı bu barədə.

A.Rzayev: İndi, Heydər müəllim, biz deyirik ki, bu, səhvdir. Düzdür, bu, səhvdir. Elə edək ki, bir müddətdən sonra yenə deməyə, ki, səhvdir. Çox xahiş edirəm, - mən akademiya da dedim, - biz məsuliyyəti tək sizin boynunuza qoymaq istəmirik.

H.Ə.Əliyev: Bəs kimin boynuna olsun?

A.Rzayev: Heydər müəllim, mən istəmirəm tək sizin boynunuza olsun. Amma Sabir Rüstəmxanlının bir sözü ilə mən razıyam ki, - xahiş edirəm, bunu kompliment kimi qəbul etməyin, - siz Azərbaycan xalqı qarşısında o qədər misilsiz xidmətləri olan adamsınız ki, dilimizin halal adının da qaytarılması qoy sizin adınızla bağlı olsun. (Salonda alqışlar).

H.Ə.Əliyev: Həsən, sən nə deyirdin?

H.Həsənov: Mənə icazə verin, bir – iki kəlmə deyim. 1990-cı ildə Azərbaycan emosiyalara uyanda, populist şüarlara uyanda bir neçə adam bunların arxasınca getdi. Onda Bəxtiyar Vahabzadə mənə müraciət elədi. Mən şəxsən Bəxtiyar Vahabzadəyə dedim ki, Bəxtiyar, mən qəti etiraz elə-

yirəm, hesab eləyirəm ki, bu gün “Azərbaycan dili” olsun. Heydər Əliyeviç, o mütərizə söhbəti ki, var, deməli, söhbət ondan gedir ki, bizim dilimizin Azərbaycan dili olması qəbul olunduqdan sonra Elçin tərəfdən də, Bəxtiyar tərəfdən də, mən belə başa düşdüm, sadəcə onlar istəyirlər ki, milli dilimizin adı ilə yanaşı, dilimiz hansı qrupa məxsusdursa, o da yazılsın. Demək, təklif bundan ibarət idi. Bizim milli dilimiz Azərbaycan dilidir, - bu, aydındır, burada ikinci fikir ola bilməz, o hamı tərəfindən qəbul olundu. Sadəcə, təklif eləyirlər ki, dilin adı ilə yanaşı, Azərbaycan dili hansı dil qrupuna mənsubdursa, o da yazılsın.

V.Bayatlı: Biz qəbul eləmirik axı. Biz qəbul eləmirik.

H.Ə.Əliyev: Bilirsiniz, bağışlayın, orada bir – iki adam yerindən qalxıb danışır. Mən sizi dəvət eləmişəm ki, burada özünüzü ədəb-ərkanla aparasınız. Əgər belə olsa, mən sizi bu salondan uzaqlaşdıracağam. Ümumiyyətlə, məsləhət görürəm ki, elə bu salonda yox, başqa yerlərdə də özünüzü belə aparmayasınız. Burada hay – küy olmaz. Elə bu millətin bu günə düşməyinə bəzi sizin kimi adamlar səbəb oldular. Belə hay – küylə burada ciddi məsələləri həll eləmək olmaz. Yerindən qalxırsan, - o yaşıl köynəkli oğlan, - cavan adamsan, nə yaşamısan, nə görmüsən, nə bilirsən? Bir xırda emosiyalardan savayı heç bir şey yoxdur səndə. Bu qədər təcrübəli adam danışır, qoymursan, yerdən qışqırırsan. Hansı tərbiyədən, nə təhər deyərlər, hansı əxlaqdan danışmaq olar? Qurtarmaq lazımdır bu cür halları. Buyurun.

H.Həsənov: Cənab Prezident, sizin xoşbəxtliyinizdən, bizim də bədbəxtliyimizdən, siz burada olmayanda bu proseslərə yol verilmişdir, yenə həmin prosesləri təkrar et-

mək istəyirlər. Amma başa düşmərlər ki, nə zamanə o zamanədir, nə də Heydər Əliyev başqalarından deyil. Mən bir də təkrar eləyirəm, söhbət ondan gedir ki, Azərbaycan dili Azərbaycan adı ilə qəbul olunur. Bu hamının fikridir. Bununla yanaşı, təklif olunur ki, mötərizədə Azərbaycan dilinin hansı dil qrupuna daxil olduğu konstitusiyada qeyd edilsin. Bunu dünyanın heç bir dövləti qeyd eləməyib. Onda ingilislər yazmalıdırlar: İngiltərənin dövlət dili ingilis dilidir, mötərizədə - german. Onda fransızlar yazmalıdırlar: Fransanın dövlət dili fransız dilidir, mötərizədə - roman. Onda ruslar yazmalıdırlar: Rusiyada dövlət dili rus dilidir, mötərizədə - slavyan. Konstitusiya mövzusu deyil bu, elmi tədqiqatların mövzusudur. Sözsüz ki, alimlər əsərlərində min dəfələrlə dönə - dönə yaza bilərlər ki, Azərbaycan dili türk dili qrupuna daxildir. Mən belə hesab edirəm ki, elmi mövzunu konstitusiyaya gətirməyin xeyri yoxdur. Qəti surətdə Siyasi terminologiya başqa məsələdir, amma elmi terminologiya başqa şeydir. Siyasi terminologiya qısa, yığcam olmalıdır, lakonik olmalıdır və o dilin yuridik statusunu göstərməlidir.

H.Ə.Əliyev: Buyur.

E.Əfəndiyev: Mən Heydər Əliyeviç, hörmətli Həsən müəllimin analogiyasını qəbul eləmirəm. O özü bir gözəl söz dedi, dəqiq söz dedi ki, hüquqi bir status olmalıdır. O mötərizə məhz belə hüquqi statusla yazılır. (Yerdən səslər). Bir dəqiqə dayanın da, sözümlü deyim. Sözünlüz var, gəlin burada danışın da.

Z.Bünyadov: Konstitusiyada mötərizə olmaz.

H.Ə.Əliyev: Ziya, sən əyləş.

E.Əfəndiyev: Mən Həsən müəllimin analogiyasını

düzgün hesab eləmirəm. Nə üçün? Çünki, tutaq ki, konstitusiyada 1936-cı ilə qədər belə deyiblər. Bu analogiya o analogiya ilə düz gəlmir. Söhbət nədən gedir? Bu mövzular da elmi xarakter daşımır, tarixi yaddaş xarakteri daşıyır. (Yerdən səslər). Bir dəqiqə dayanın, sözümlü deyim də, hörmətli dostlar, hər biriniz burada gəlib sözünü desin, kimin nə sözü var, gəlsin desin. Yenə də təkrar eləyirəm, hörmətli Prezident, o, qəti surətdə elmi xarakter daşımır. Bu, bizim tarixi yaddaşımızdır, bu, 1936-cı ilə qədər dilimizin adının hafizədə qalmasıdır və bu kompromis də Azərbaycanın müstəqilliyi kontekstində həmin Azərbaycan dilinin köməkçi atributudur. İndi bu, başqa xalqların konstitusiyasında nə dərəcədə var, yoxdur, - mən bunu deyə bilmərəm, necə ki, onu da deyə bilmərəm ki, başqa xalqların dilinin başına bu oyunlar gəlir, ya gəlmir.

Azərbaycan Prezidenti
Heydər Əliyevin yekun sözü

– Hesab edirəm ki, biz ətraflı fikir mübadiləsi apardıq. Bütün fikirlər dinlənildi. Bu cürbəcür fikirlər xüsusən bu dairələrdədir. Əhalidə, xalqımızın içində bu qədər fikir ayrılığı yoxdur. Mən belə hesab edirəm. Bunlara baxmayaraq biz hər bir ziyalının, alimin və xüsusən dil – ədəbiyyat sahəsində böyük işlər görmüş şəxslərin fikirlərini dinləməliyə və onlarla hesablaşmalıyıq. Güman edirəm ki, biz son qərarı konstitusiya komissiyasının gələn iclasında qəbul edirik. Bu gün burada konstitusiya komissiyasının üzvlərindən savayı dəvət olunmuş şəxslər də var. Onlar hamısı dəvət olunub ki, biz ictimai fikri və xüsusən bizim elm sahəsində, ədəbiyyat sahəsində olan mütəxəssislərin fikrini öyrənək. Bunları öyrənəndən, biləndən sonra konstitusiya komissiyasının gələn iclasında biz son qərara gəlirik və bunu müzakirə edirik.

Ancaq bu müzakirəni sona çatdıraraq öz tərəfimizdən onu bildirmək istəyirəm ki, bizim dilimiz əsrlər boyu yaşayıb. Biz dövlət müstəqilliyimizi 1918-ci ildə əldə etdik. Qısa bir müddətdən sonra bu dövlət müstəqilliyi əldən getdi. Dörd il bundan öncə dövlət müstəqilliyi yenidən əldə olundu. Keçmiş tariximizi yüksək qiymətləndirərək, eyni zamanda XX əsrdə xalqımızın həyatında, tarixində böyük nailiyyətlər əldə olunmasını və böyük dirçəlişi, böyük irəliləməni xüsusi qiymətləndirməliyik. Əgər keçmişdə bizim ayrı – ayrı dahi şəxsiyyətlərimiz orta əsrlərdən tutmuş indiyə qədər xalqımızın adını qaldırıblarsa, XX əsrdə və xü-

susən son dövrdə, – XX əsrin əvvəlindən götürsək, 1918-ci ildə bizim ilk müstəqil respublikamızın yarandığı vaxtdan götürsək və nəhayət 1920-ci ildə sovet respublikası yarandığı dövrdən götürsək, – bu dövrdə əldə edilən nailiyyətlər Azərbaycan xalqının tarixində heç vaxt olmayıbdir. Biz bunu nəinki qeyd etməliyik, biz bununla fəxr edə bilərik və mən şəxsən özüm fəxr edirəm. Mən XX əsrin əvvəllərində doğulmuşam, indi XX əsrin sonuna qədər yaşayıram. Mənim həyatım bu dövrdə keçibdir və çox şeylərin şahidiyəm. Ona görə də mən bilirəm, görmüşəm və tarixi də oxumuşam ki, bizim xalqımız bu dövrdə böyük bir inkişaf dövrü keçibdir. İndi bu populist sözlər çoxdur ki, imperiya belə eləyibdir, imperiya elə eləyibdir. Bizim xalqımızı, nə bilim, parçalayıblar o vaxt, filan eləyiblər, peşməkan eləyiblər.

Bunlar tarixi həqiqətdir. Ancaq nəticəsi nədən ibarətdir? Nəticəsi ondan ibarətdir ki, bizim xalqımızın mədəniyyəti yaranıbdir, böyük ədəbiyyatı yaranıbdir. Əgər keçən əsrlərdə biz iki – üç şəxsiyyətin adını çəkə biliriksə, indi XX əsrdə görün nə qədər şəxsiyyətlərin adlarını çəkirsiniz. El-mimiz yaranıb, ədəbiyyatımız yaranıb, mədəniyyətimiz yaranıb, musiqimiz yaranıb, rəssamlıq məktəbimiz yaranıb, tariximiz yaranıb. Dünyada məşhurlaşmışıq. Müstəqillik almazdan əvvəl də biz məşhurlaşmışdıq, amma müstəqillik əldə edəndən sonra artıq dünyada məşhurlaşmışıq. Görün nə qədər böyük bir yol keçmişik biz! İndi biz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 50 illiyini qeyd eləyirik. 1945-ci ildə BMT yaranarkən dünyada cəmi 50 dövlət onun tərkibinə daxil idi. İndi, 50 ildən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatına 184 dövlət daxildir. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan dövlətidir.

Bizim xalqımız savadlanıbdır. Mən başqa xalqlarla müqayisə edib kimin hansı səviyyədə olduğunu demək istəmirəm. Ancaq indi sərhədlər açılıb, dünya açılıb. Hamınız getmisiniz, gəzmisiniz, görmüsünüz. Mənim özüm də əvvəl gördüklərimdən indi daha çox görmüşəm. Mən görürəm hansı ölkədə xalqın ümumi savadı hansı səviyyədədir. Bunu görürük. Qonşu ölkələrdə də görürük. Asiya ölkələrində də görürük. Afrika ölkələrində də görürük. Avropa ölkələrinin bəzilərində də görürük. Azərbaycanda xalqın ümumi savad səviyyəsi, ümumi mədəniyyət səviyyəsi haradadır? Nə qədər Azərbaycan vətəndaşı indi xarici ölkələrdə gedib yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi işləyir. Düzdür, bizim üçün bəlkə də bu, mənfi cəhətdir ki, ağıllı adamlarımız, böyük mütəxəssislərimiz, incəsənət xadimlərimiz, mədəniyyət xadimlərimiz gedirlər başqa ölkələrdə işləyirlər. İndi respublikamızın belə vəziyyətinə görə. Amma bunun müsbət cəhəti də var. Müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, demək, xalqımızın dili, mədəniyyəti, elmi səviyyəsi o qədər yüksəkdir ki, bizim adamlarımız – bu mühitdə yetişmiş adamlar gedib başqa ölkədə müəllimlik edə bilirlər, professorluq edə bilirlər, dərs deyə bilirlər, başqa sahələrdə böyük mütəxəssis kimi işləyə bilirlər. İndiyə qədər bu səviyyə yaranmasa idi, bu ola bilərdimi?!

Avropada vaxtilə cürbəcür ölkələrdən gedib fəhləlik edirdilər. Xatirimdədir, Sovetlər İttifaqı zamanı Yuqoslaviya ilə bizim əlaqələrimizlə bağlı mən bir neçə dəfə onlarla görüşmüşdüm. Orada nümayəndə heyətləri ilə olmuşdum. Yuqoslaviyanın əhalisinin bir milyondan çoxu gedib Almaniyada fəhləlik eləyirdi. Mən onların rəhbərləri ilə mübahisə aparırdım ki, bəs siz nə cür buraxırsınız ki,

adamlarınız gedib Almaniyada fəhləlik eləyirlər? Deyir, biz bundan xeyir götürürük? Nə xeyir götürürsünüz? Birinci, onlar burada yaxşı yaşaya bilmirlər, orada isə fəhlə olaraq buradan yaxşı yaşayırlar. İkincisi isə, onlar orada pul qazanırlar, o pulu banklara keçirirlər, o da bizim banka keçirir və maliyyə vəziyyətimiz yaxşılaşır. Yuqoslaviya kimi ölkədən, başqa ölkələrdən də siz bilirsiniz ki, nə qədər adam gedib Avropa ölkələrində fəhləlik eləyib. Bəli, daha mən onun adını çəkmək istəmirəm, qonşumuzdur, o biri qonşu ölkələrdən. Amma bizim adamlarımız gedib universitetlərdə dərslər deyirlər, gedib Türkiyədə yüksək incəsənət sahələrində müəllimlik eləyirlər, musiqi öyrədirlər, bəstəkarlıq öyrədirlər, başqa işlər görürlər. İndi görün bizim xalqımız bu dövrdə, bu XX əsrdə, xüsusən bax, bu dövrdə nə qədər inkişaf edibdir.

Bu gün, əlbəttə, ötən dövrün repressiyaları haqqında demək olar, insanlara edilmiş zülm haqqında demək olar, ədalətsizlik haqqında demək olar. Bunları demək olar. Bu bizim tariximizdir. Tarixi həqiqəti həmişə demək lazımdır. Ancaq bununla yanaşı, əldə olunan nailiyyətlərimizi niyə unudursunuz? Bu nailiyyətlərin içərisində - burada deyildi və mən də bunu təsdiq edirəm; bu, şəxsən mənim də fikrimdir, - Azərbaycan dili, indi bunu nə adlandırırırsınız - adlandırın, Azərbaycan dili bütün tarixdə bu qədər zənginləşməyibdir, nəinki bu 60 ilin içərisində bu qədər inkişaf etməyib, Azərbaycan dilində bu qədər kitablar, bu qədər romanlar, bu qədər zənginləşib, bu qədər şeirlər, bu qədər hekayələr yazılmayıbdır. Bu bizim tarixi yolumuzdur, bu bizim tarixi nailiyyətimizdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası deyəndə biz Azərbaycan Respublikası deyirik. Buna

başqa ad vermək olmaz. Əgər buna kimsə başqa ad versə, bu bizim xalqımıza, torpağımıza, millətimizə xəyanət ola bilər. Bu, Azərbaycan Respublikasıdır və bizi Azərbaycan Respublikası kimi tanıyırlar.

Mən beş gün Nyu – Yorkda oldum. Bu beş gündə 50-60 görüş keçirmişəm, 70 görüş keçirmişəm. Dünyanın ən böyük ölkələrinin prezidentləri ilə bərabər hüquqlu görüşlər keçirmişəm. Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti ilə mənim görüşüm olubdur. Dünən yenə ondan məktub almışam və məktubda da yazır ki, görüşümüzdən nə qədər məmnundur, nə qədər məzmunlu, ətraflı görüşümüz olubdur. Bu, bir mənə görə deyil. Bu, Azərbaycan xalqına görədir, Azərbaycan millətinə görədir, Azərbaycan Respublikasına görədir.

Bütün bunları da nəzərə almaq lazımdır. Hissiyata qapılıb bunları unutmayın. Bilin ki, biz müstəqil dövlət kimi dünyada artıq öz yerimizi tutmuşuq. Ona görə hansı qərar qəbul eləyəcəyiksə, gərək bu milli mənliliyimizə, milli məğrurluğumuza toxunmasın. Bunu da bilmək lazımdır. Bunu da unutmaq olmaz. Nizaminin sözləri də bizim üçün əzizdir, Füzulinin sözləri də bizim üçün əzizdir. Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Fətəli Axundovun sözləri də, Sabirin sözləri də bizim üçün əzizdir, - hamısı bizim üçün əzizdir. Amma bugünkü reallıq var. Bu reallığı nə Nizami Gəncəvi görə bilərdi, nə Füzuli görə bilərdi, nə də Cəlil Məmmədquluzadə. Reallıq bütün bu tariximizin hamısından üstündür və bu, bizim üçün gələcəyə böyük bir yol açır, geniş bir yol açır. Əgər Ermənistanın təcavüzündən qurtara bilsək, əgər dövlətçiliyimizi möhkəmləndirə bilsək, bilin Azərbaycanın çox böyük gələcəyi var.

Ona görə də biz gərək öz milli mənlüyimizi həmişə yüksək saxlayaq. Bilirsiniz, mən uzun həyat yolu keçmişəm, bu gün də yaşayıram, sizinlə birlikdə işləyirəm. Mənim üçün hər şeydən üstün mənim milli mənlüyümdür. Milli mənlüyüm məni həmişə bütün çətin vəziyyətlərdən çıxarıb. Milli mənlüyümə görə də mən istədiyim yolla gedə bilmişəm, istədiyimə nail ola bilmişəm və xalqıma xidmət edə bilmişəm. Ona görə milli mənlüyümüzü gərək itirməyək. Milli mənlüyümüz də var, onunla da biz fəxr edə bilirik.

Gəlin bir balaca fasilə verək, konstitusiya komissiyasının gələn iclasında bu barədə son qərarı qəbul eləyək.

Sağ olun.

* * *

Noyabrın 5-də respublika Prezidenti Heydər Əliyevin yanında Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın növbəti iclası oldu. İclası giriş sözü ilə dövlətimizin başçısı, komissiyanın sədri Heydər Əliyev açdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Heydər Əliyevin giriş sözü

– Bu gün biz Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlamaq üçün təşkil olunmuş komissiyanın növbəti iclasını, ola bilər ki, son iclasını keçiririk. Komissiyanın noyabrın 2-də keçirdiyimiz iclasında biz ümumxalq müzakirəsindən sonra konstitusiya layihəsinin bir maddəsini müzakirə etdik. Bu gün isə biz konstitusiya layihəsi dərc ediləndən və onun ümumxalq müzakirə-

sindən sonra ictimaiyyət, əhali, mətbuat tərəfindən konstitusiyaya komissiyasına daxil olmuş təkliflərə, əlavələrə, dəyişikliklərə baxmalıyıq, onlar haqqında müəyyən fikrə gəlməliyik, onlardan hansıları qəbul oluna bilərsə, qəbul edib bu layihəni daha da təkmilləşdirməliyik.

Komissiyanın işçi qrupunun üzvləri daxil olmuş bütün təklifləri təhlil ediblər, baxıblar və işçi qrupunun bu barədə müəyyən fikirləri var. Ona görə də komissiyanın işini elə qurmaq olar ki, işçi qrupu bu təkliflər haqqında bizə öz fikirlərini təqdim edər və biz, komissiya üzvləri həmin təkliflərdən hansının qəbul edilib-edilməməsini müəyyənləşdirərik. Hesab edirəm ki, biz bu işi mütləq başa çatdırmalıyıq və nəhayət, layihənin son variantı hazır olub dərc edilməlidir.

Bütün bu təkliflər haqqında işçi qrupunun məlumatını dinləməzdən əvvəl, hesab edirəm ki, konstitusiyanın 23-cü maddəsi haqqında aparılan müzakirələri yekunlaşdırmaq lazımdır. Həmin maddə xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə və bu barədə bəzi fikirlər olduğuna görə bilirsiniz ki, bu maddə geniş müzakirə olunubdur. Ümumxalq müzakirəsindən sonra bu maddə bir dəfə bizim elm müəssisələrinin, yarıdıcılıq təşkilatlarının, universitetlərin nümayəndələrinin, ictimaiyyətin başqa təbəqələrinin – ziyalıların iştirakı ilə Elmlər Akademiyasında müzakirə edilibdir. Ondan sonra noyabrın 2-də bu maddə konstitusiyaya komissiyasında bir çox əlavə şəxslərin iştirakı ilə müzakirə olunubdur. Həmin müzakirə təxminən beş saat davam etdi. O vaxt biz bütün təklifləri dinlədik və xatirinizdədir ki, qərar qəbul olunmadı. Bu qərarı biz bu gün qəbul etməliyik. Ona görə də işçi qrupunun bütün başqa təkliflər haqqında məlumatını din-

ləməzdən əvvəl hesab edirəm ki, bu maddə haqqında müzakirələrimizi tamamlamalıyıq və bu barədə son fikrimizi müəyyənləşdirməliyik, bundan sonra isə başqa maddələrə aid təkliflərə baxmalıyıq.

Ona görə də mən Ramiz Mehdiyevə söz verirəm ki, o, komissiyanın noyabrın 2-də keçirilən iclasındaki müzakirənin yekunları haqqında məlumat versin.

* * *

Sonra Prezidentin İcra Aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyev konstitusiya komissiyasının noyabrın 2-də keçirilən iclasındaki müzakirənin yekunları haqqında məlumat verdi.

Daha sonra respublika Prezidenti Heydər Əliyev dedi:

– Demək, alimlərimiz, yazıçılarımız, mütəxəssislərimiz iki böyük müzakirədə öz sözlərini deyə biliblər. Ancaq bundan əvvəl, konstitusiyanın layihəsi mətbuatda dərc ediləndən sonra əhali, xalq arasında müzakirə olunubdur. Keçən dəfə dedim və bu gün yeni məlumat almışam, - işçi qrupu məlumat verir ki, konstitusiyanın ayrı-ayrı maddələrinə dair 3 minə yaxın təklif gəlib. Bunların içərisində Azərbaycanın dövlət dilinə aid 23 təklif vardır, onların müəllifləri dövlət dilini türk dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi adlandırmaq istəyirlər. Noyabrın 2-də konstitusiya komissiyasının iclasında bu komissiyanın üzvlərinin bir qismi çıxış etdi, - onların adları burada deyildi, -hər biri öz mövqeyini bildirdi. Konstitusiya komissiyasının başqa üzvləri bu barədə nə demək istəyirlər?

* * *

Konstitusiya komissiyasının üzvləri – Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Rəfael Allahverdiyev, Ali Sovetin sədrinin müavini Yaşar Əliyev, BDU-nun professoru Səfiyar Musayev, Milli Məclisin hüquq siyasəti daimi komissiyasının sədri Aslan Abbasov, EA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun aparıcı mütəxəssisi, fəlsəfə elmləri doktoru Rəfiqə Əzimova, BDU-nun rektoru, professor Murtuz Ələsgərov, Milli Məclisin dövlət quruculuğu və müdafiə məsələləri daimi komissiyasının sədri Şirin Hacıkərimov, Milli Məclisin üzvü Etibar Məmmədov, akademik Fərəməz Maqsumov, Ali Sovetin sədrinin birinci müavini Arif Rəhimzadə, Milli Məclisin üzvü Asya Manafova, respublikanın baş prokuroru Eldar Həsənov, Ali Məhkəmənin sədri Xanlar Hacıyev, habelə Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətinin sədri Babək Hüseynov iclasda çıxış etdilər. Onların hamısı (Etibar Məmmədovdan başqa) Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasını təklif etdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bu məsələnin müzakirəsinə yekun vurdu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı

– Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasını qəbul etmək çox məsuliyyətli, eyni zamanda çox şərəfli bir vəzifədir. Xoşbəxt adamlarıq ki, bu vəzifə bizim üzərimizə düşübdür. Eyni zamanda məsuliyyətimizi də dərk etməliyik və düşünməliyik ki, biz tarix qarşısında, bu işimizə görə daim cavabdeh olacağıq. Ona görə də bu məsələyə, gələcək nəsillər qarşısında bu işə fəvqəladə diqqət yetirməliyik, bu məsələyə obyektiv, çox səbrlə və

məsuliyyətlə yanaşmalıyıq. Mən bu gün bəyan etmək istəyirəm ki, konstitusiya komissiyası təşkil olunandan indiyə qədər bu komissiyada belə bir mühit yaranıb: konstitusiya komissiyasının üzvləri, o cümlədən komissiyanın sədri kimi mən də məhz bu prinsiplər əsasında öz üzərimizə düşən vəzifənin həll olunmasına çalışırıq.

İş sona çatır. Biz bu gün layihəni axıra qədər müzakirə edib, ümumxalq müzakirəsindən sonra daxil olmuş təklifləri təhlil edib, konstitusiya layihəsinin son variantını hazırlayıb dərc etdirməliyik. Bu proseslər içində siz – konstitusiya komissiyasının üzvləri də görürlər, bütün ictimaiyyət də bunun şahididir ki, mən dövlət dili ilə əlaqədar olan maddənin hərtərəfli müzakirə edilməsinə cəhd göstərirəm və nə qədər vaxt sərf olursa da bunu çox lazımlı hesab edirəm. Görürəm, bəzilərinin hövsələsi çatmır, bəziləri düşünülür ki, məsələ aydındır, qərar qəbul etmək lazımdır. Ancaq mən belə hesab edirəm ki, bu məsələdə tam aydınlıq hasil olmalıdır. Əgər mən şəxsən bu işə ümumi nöqtəyindən yanaşsaydım, biz bu məsələni indiyədək bir neçə dəfə müzakirə etmişik və komissiya üzvlərinin əksəriyyətinin fikri birdir.

Birincisi, komissiyada layihə hazırlanarkən bu məsələ işçi qrupunda müzakirə olunub. Layihəyə bir neçə dəfə baxılıb. Sonra, oktyabrın 14-də bu məsələ müzakirə edilərkən biz bu maddə barədə fikir mübadiləsi apardıq. Mən bunu bir neçə dəfə demişəm, komissiya üzvlərindən üç nəfər bu barədə, yəni Azərbaycan dövlətinin konstitusiyasında olan maddədən fərqli fikir söylədi ki, indiyədək Azərbaycan dili dövlət dili yazılıb, indi isə bu ya Azərbaycan türkcəsi, ya Azərbaycan türk dili, ya da sonradan de-

yildiyi kimi, Azərbaycan (türk dili) yazılsın. Komissiyanın qalan üzvləri bu fikri dəstəkləmədilər. Onların hamısı Azərbaycan dili tərəfdarı oldu. Bu gün çıxış edən komissiyanın üzvü Etibar Məmmədov da o vaxt başqa fikir söyləmədi; o, ümumiyyətlə fikir söyləmədi. Belə olan halda , əgər mən, komissiyanın sədri kimi, bu məsələlərə ümumi prinsip nöqtəyi- nəzərindən yanaşsaydım (üç nəfər deyir ki, belə olsun, amma qalanları deyir ki, belə olsun), məsələni bununla da qurtarmaq olardı. Ancaq mən hesab etdim ki, üç nəfər komissiyanın üzvləri arasında sayca çox azlıq təşkil edirsə də , birincisi, komissiyanın hər bir üzvünün fikrinə diqqət vermək və onu nəzərə almaq lazımdır; ikincisi də, bu fikri söyləyən adamlar bizim görkəmli ziyalılarımızdır – mədəniyyət, elm, ədəbiyyat sahəsində tanınmış və böyük fəaliyyət göstərmiş adamlardır. Demək, bunların fikirlərini daha da geniş müzakirə etmək lazımdır. Ancaq eyni zamanda 1978-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dili yazıldığına görə və on illər müddətində Azərbaycan dili həyatımızın hər yerində bərqərar olunduğuna görə biz layihənin 23-cü maddəsində yazdıq ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Bunu da ümumxalq müzakirəsinə verdik.

Ancaq bilirsiniz, - bunu keçən görüşlərimizdə demişəm, - mən çalışırdım ki, başqa fikir söyləyənlərin fikirlərinin, dəlillərinin nə qədər əsaslı olduğunu, tarixi, elmi nöqtəyi- nəzərdən nə qədər münasib olduğunu araşdıraraq. Mən bütün bu müddətdə çalışmışam şərait yaradım ki, insanlar sərbəst danışsınlar, hərənin sözü sərbəst meydana çıxsın. İkinci tərəfdən də bu müzakirələrdə, mübahisələrdə məsələni mən şəxsən özüm üçün daha da aydınlaşdırmaq

istəyirdim. Baxmayaraq ki, bu məsələnin tarixi də mənə məlumdur, xalqımızın tarixini də, dilimizi də pis bilmirəm və dilimizin tarix boyu keçdiyi yollar da başqaları kimi mənə də məlumdur, bəlkə bir çoxlarından da az məlum deyil. Ona görə də ola bilərdi ki, mən dərhal bir mövqe tutum. Ancaq mən bunu etmədim. Hesab edirəm ki, belə də lazım idi, bu da həmin sahəyə maraq göstərənlərin, mütəxəssislərin fikirlərinin açılmasına şərait yaradacaqdır. Ona görə də layihə mətbuatda dərc olunandan sonra biz bu məsələnin yenidən müzakirə edilməsini lazım bildik.

Oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasında bütün ziyalıların nümayəndələri bu məsələni müzakirə etdilər. 25-dən çox adam çıxış etdi. Mən bununla qane olmadım, noyabrın 2-də konstitusiya komissiyasının iclasını tamamilə buna həsr etdim. Biz beş saata qədər müzakirə apardıq. O müzakirədən sonra bəlkə də qərar qəbul etmək olardı. Görürsünüz ki, mən bu gün konstitusiya komissiyasının və işçi qrupunun üzvlərinin burada iştirakı ilə müzakirəni yenə də davam etdirirəm. Bütün bu müzakirələrin nəticəsində mən də öz fikrimi demək istəyirəm.

Dil, millət fəlsəfi məfhumdur, tarixi anlayışdır. İnsanlar dünyada mövcud olandan onlar hansısa dillərdə danışılar. Bir halda ki, insanlar olub, demək, onların bir-biri ilə əlaqəsi üçün dil də olubdur. İnsanlar dünyada mövcud olandan müəyyən tayfalar, qruplar, yaranıbdir, bundan sonra onlar genişləniib, millət şəklinə gəlib çıxıblar. Ona görə həm millət anlayışı, həm dil anlayışı, yenə deyirəm, fəlsəfi məfhumdur, fəlsəfi, tarixi anlayışdır. Dialektikanın qanununa görə bu iki anlayış daim inkişafda, dəyişiklikdə olubdur.

Güman edirəm, tarixçilərimiz, filosoflarımız elmi nöqteyi-nəzərdən mənim bu dediyim sözlərlə razı olurlar. Beləliklə, heç kəs deyə bilməz ki, XII əsrdə kim nə deyibsə, o bu gün bizim üçün əhəmdir. Heç kəs deyə bilməz ki, XV əsrdə kim nə deyibsə o da bizim üçün əhəmdir. Bunu nəzərə almaq lazımdır və bunu unutmamaq lazımdır deyil. Bu gün biz dövlət dilimiz haqqında məsələni müzakirə edərkən heç bir konyunkturaya yol verməməliyik. Hansısa bir qərarı qəbul edəcəyiksə, - bu, kimin xoşuna gələcək, ya gəlməyəcək, - bu bizi narahat etməməlidir. Biz bunu həqiqət əsasında qəbul etməliyik və kimdənsə üzrxahlıq da etməməliyik: Bağışlayın, biz sizinlə qardaşlıq, amma biz dilimizi belə etməyə istəyirik. Mən bununla da razı deyiləm.

Noyabrın 2-də keçirilən müzakirədə dilçi alimlərdən biri dedi, mən də onun dediyinə istinad edirəm ki, keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq məskun olubdur. Yəni türkdilli xalqlar çoxsaylıdır və millətə, dilcə türk kökündən olan xalqlar çoxsaylıdır. Əgər keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində türkdilli 23 xalq olubsa, onun hüdudlarından kənar da var. Bu da təbiidir, çünki dünyada olan dillər ayrı-ayrı dil qruplarına bölünüblər və bu dil qrupları tarix boyu, əsrlər boyu formalaşıblar, sonra şaxələnilər və hər bir şaxə müəyyən proseslər nəticəsində öz istiqamətində inkişaf edib və gəlib indiki səviyyəyə çatıbdır.

Şübhəsiz ki, dünyada olan dillərin bugünkü səviyyəsində son hədd deyil. Bəşəriyyət, insan cəmiyyəti daimidir, hər şey inkişafdadır, yüz, iki yüz, beş yüz ildən sonra nə olacaqdır, - bunu biz indi deyə bilmərik. Ancaq şübhəsiz ki, nə dünya belə olacaqdır, nə də dünyanın mənzərəsi bu şəkildə qalacaqdır. Hər şey inkişafdadır. Belə olan halda,

şübhəsiz ki, bizim mənsub olduğumuz türkdilli xalqlar da şaxələniblər, məskun olduqları yerin, ərazinin təsiri altında, qonşularının, başqa amillərin təsiri altında hərəsi öz istiqamətində inkişaf edibdir.

Ancaq bu dillərin, yəni bizim bu türk dili qrupuna mənsub dillərin gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatması XX əsrdə baş veribdir. Mən başqa Avropa dillərini demirəm. Dövlət dili statusu alınması da, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Osmanlı imperatorluğu və Osmanlı dili bu müzakirələr zamanı tez-tez yada salınır. Amma məlumdur ki, Osmanlı imperatorluğunun dövlət dili XIX əsrdək türk dili deyildi, tarixçilərimiz bunu yaxşı bilirlər. İmperatorluq Osmanlı imperatorluğu idi, amma dövlət dili türk dili deyildi. Götürün arxivlərdə onların kitablarına baxın, həmin padşahların, sultanların fərmanlarına baxın, onlar türk dilində yazılmayıb. Bütün bunlar ərəb-fars dillərində yazılıb. Gedin İstanbuldakı muzeylərə baxın, yəqin çoxları baxıblar, kim baxmayıbsa gedib baxa bilər. Mən bundan Türkiyənin dövlət başçıları ilə danışdıqlarımda da söhbət açmışam. Onlar da deyirlər ki, bəli, belə olub. Onlar da Türkiyə Cümhuriyyəti yaranandan sonra indiki türk dilini formalaşdırıb, dövlət dili ediblər. O, orada inkişaf edibdir, o ərazidə yaşayan türklər, türkdilli xalqlar həmin dili dövlət dili ediblər. Bizim üçün dost, qardaş olan Türkiyə Cümhuriyyətinin böyük Atatürkdən sonra onun fəaliyyəti nəticəsində bir cümhuriyyət kimi meydana gəlməsi, dünya birliyində öz yerini tutması və özünün dövlət dili olması bizi sevindirən bir haldır. Bir qardaş, dost ölkə kimi biz bunu böyük bir nailiyyət hesab edirik.

Bizim ərazimizdə, yəni Azərbaycanda yaşayan insanlar, İranda yaşayan və bizim dilə mənsub olan insanlar, Türkiyənin Şərqi hissəsində yaşayan və azəri adlanan insanlar keçmişdə də, elə XX əsrdə də biz danışdığımız dildə danışblar. Ona görə də dilimizin dövlət dili statusu alması yalnız və yalnız 1978-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyada olubdur. O vaxta qədər bizim dilimiz dövlət dili statusu almayıbdır. Hamı bu həqiqəti bilməlidir.

Biz öz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, torpaqlarımız, ərazimiz cürbəcür şahlıqların, sultanlıqların, xəlifələrin, dövlətlərin əlinə keçdiyi vaxtlarda da dilimiz itməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır, eyni zamanda onu xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşadıblar. Böyük şairimiz, filosofumuz, mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəvi əsərlərinin hamısını fars dilində yazmağına baxmayaraq, yenə də türk dili haqqında öz sözünü deyibdir. Böyük Füzuli əsərlərinin əksəriyyətini ərəb dilində yazmağına baxmayaraq, türk dilində də yazıbdır və dilimizi yaşadıbdır, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, XX əsrdə dünyaya gəlmiş böyük şəxsiyyətlər – yazıçılar, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadə, şairlər, dövlət xadimləri və mütəfəkkir insanlar Həsən bəy Zərdabi, Əhmədbəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Fətəlixan Xoyski, Məmmədəmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Dadaş Bünyadzadə və başqaları öz əsərləri ilə, verdikləri qərarlarla, dekretlərlə, sənədlərlə bizim dilimizi yaşadıblar. Ancaq dilimiz dövlət dili statusu almayıb.

Bizim ən böyük sərvətimiz ondan ibarətdir ki, bunların hamısına baxmayaraq, dilimiz yaşayıb və ilbəl zənginləşibdir. Mən bunu bir dəfə demişəm və bu gün bir daha

deməyi lüzumlu hesab edirəm ki, 1920-ci ildə dilimiz bu qədər zəngin, eyni zamanda bu qədər sadə, səlis, bu qədər təmiz və cazibədar olmayıbdır. 30-cu ildə də, 40-cı ildə də belə olmayıbdır. Demək, həyat inkişaf etdikcə, xalqımız mədəniyyət yolu ilə, elm yolu ilə inkişaf etdikcə, irəliyə getdikcə, dünya mədəniyyətindən bəhrələndikcə öz dilini də ilbəlil inkişaf etdiribdir. Əgər XX əsrə götürsək, xüsusən 20-ci ildən indiyədək Azərbaycanda böyük dilçi alimlər ordusu, böyük ədəbiyyatçılar, şairlər, yazıçılar, jurnalistlər ordusu yaranıbdır. Məhz bu dövrdə biz Nizami Gəncəvinin qaldıraraq dünyaya tanıdığımız, Məhəmməd Füzulini də, Nəsimini də qaldıraraq dünyaya tanıtmışıq, Vaqifi də, Mirzə Fətəli Axundovu da, Sabiri də, Seyid Əzim Şirvanini də, Abbasqulu Ağa Bakıxanovu da tanıtmışıq və bütün bunların hamısını o dövrdə etmişik. Bu şəxsiyyətlər keçən əsrlərdə, dövrlərdə məgər dünyada bu qədər məşhur olublarmı? Yox, heç vaxt. Bu, bizim dövrümüzün bəhrəsidir və bunların hamısı da Azərbaycan adı ilə, dili ilə bağlı olubdur.

Biz Nizami Gəncəvinin əsərlərini, bütün poemalarını, "Xəmsə"ni ilk dəfə 1948-ci ildən sonra öz dilimizə, yəni indi danışdığımız Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmişik və xalqımıza çatdırmışıq. Siz bunu da bilməlisiniz ki, mən Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin ilk dəfə rus dilinə tərcümə edilib Moskvada nəşr edilməsinə nail olmuşam. Siz də, bütün ictimaiyyət də bilməlidir ki, mən Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin, beş poemasının rus dilində Moskvada, "Xudojestvennaya literatura" nəşriyyatında yenidən çap edilməsinə nail olmuşam. Nizami Gəncəvinin poemaları rus dilində tamamilə nəşr edilməmişdi. Hətta sonra həyat mənə möhlət vermədi, o vaxt Moskvada bu işlərlə məşğul

olarkən aydınlaşdırdım ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi tamam təkmlil deyil. Mən o zaman belə bir fikrə düşdüm və onu həyata keçirməyə çalışdım ki, yenidən tərcüməçilər qrupu yaradıb Nizami Gəncəvinin əsərlərini orijinaldan rus dilinə tərcümə etdirim – tək Rusiya üçün yox, çünki rus dilini Rusiyadan savayı başqa ölkələrdə də çox bilirlər. Bunlar hamısı bu dövrün bəhrəsidir.

O cümlədən, biz Nəsiminin 600 illik yubileyini keçirərkən Nəsiminin əsərlərini ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etdirib xalqımıza çatdırdıq. Beləliklə, bu dövr bizim üçün ədəbiyyatımız, tariximiz üçün böyük bəhrəli, məhsuldar bir dövrüdür və bu dövrdə dilimiz inkişaf edibdir. Dövlət dili statusu almaq üçün gərək dövlət olsun. Əgər bir dil bir dövləti təmsil etmirsə, o dilə nə deyirsən- de, o, dövlət dili ola bilməz. Hüquqi, fəlsəfi nöqteyi- nəzərdən bunu da bilmək lazımdır. Biz Sovetlər İttifaqının tərkibində müstəqil dövlət olmasaq da, onun tərkibində respublika idik, dövlət idik, özümüzün himnimiz, gerbimiz, bayrağımız var idi. Doğrudur, bunlar hamısı Ümumittifaq tərkibində idi, amma hamısı var idi. Bax, belə olan vaxtda da biz dilimizi dövlət dili etmək üçün nə qədər çətinliklər çəkdik, nə qədər əzab-əziyyətə düşdük.

Amma eyni zamanda bir şey də sizin üçün yəqin maraqlı olar ki, - mən bunu bilirdim, ancaq indi xahiş etdim gətirdilər, Sovetlər İttifaqının 1977-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyası buradadır, kim istəyir götürüb oxuya bilər, - burada dövlət dili maddəsi yoxdur.

Noyabrın 2-də keçirilən müzakirədə Baş Arxiv İdarəsinin rəisi arayış verdi və məlum oldu ki, 1936-cı ildə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası hazırlanarkən

layihədə yazılmışdı ki, dövlət dili türk dili olsun. Ancaq bizim nümayəndələr Moskvaya gedib qayıdandan sonra 1937-ci ildə konstitusiyaya qəbul ediləndə dövlət dili maddəsi yazılmayıb. 1936-cı ildə Sovetlər İttifaqının konstitusiyasında da dövlət dili maddəsi yoxdur. 1977-ci ildə qəbul olunmuş Sovetlər İttifaqı konstitusiyasında dövlət dili barədə maddə yoxdur. Bunun səbəbi o deyildir ki, Sovetlər İttifaqı bir dövlət deyildi, yox. Yəqin, dövlət dilini yazmayan adamlar istəmişdilər ki, dillər parçalansın. Bir də bilir-dilər ki, onsuz da rus dili hakim dildir və bunu konstitusiyaya yazmağa da ehtiyac yoxdur. Mən belə düşünürəm. Ancaq bilin, bu məsələ müzakirə olunmamışdı. Mən bunu da bildirmək istəyirəm ki, biz 1977-1978-ci ildə Azərbaycan konstitusiyasına “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” yazmağa çalışanda bizə Moskvadan deyirdilər ki, axı, SSRİ konstitusiyasında bu yoxdur və siz nə üçün yazırsınız? Deyirdilər ki, bizdə də yoxdur, sizdə də olmamalıdır.

Dilimizin inkişafı bax, belə mərhələlərdən keçib və nəhayət, bizim bugünkü dilimiz – zəngin dilimiz var. Əgər biz o tarixi nöqtələri bir də yadımıza salsaq, 1936-cı ildən indiyədək Azərbaycanda bizim dilimiz Azərbaycan dili adlanmışdır. Bütün sənədlərdə Azərbaycan dili adlanır. Bütün yerlərdə Azərbaycan dili adlanır. 1978-ci ildəki konstitusiyada “Azərbaycan dili dövlət dilidir” yazılmışdır. Bu gün də hamımız deyirik ki, bizim dilimiz Azərbaycan dilidir.

Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik və mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi

bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqteyi-nəzərdən düzgün deyil- həm tarixi nöqteyi- nəzərdən, həm fəlsəfi nöqteyi- nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqteyi- nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqteyi- nəzərindən düzgün deyil.

Mən bir dəfə dedim ki, biz gərək öz milli mənləyimizi heç vaxt itirməyək. Xalqların hər biri tarixi yol keçib, hər birinin də özünəməxsus nailiyyəti var. Bizim ərazimizdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuş hüdudlar çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında yaşayanlar azərbaycanlılardır. Bizim keçmişimiz məlumdur, biz onu inkar etmirik, - yenə də deyirəm, biz türk mənşəli bir xalqıq. Bizim dilimiz türk dilləri qrupuna məxsus dildir. Ancaq o 23 dil kimi, bizim də öz dilimiz var. Biz öz dilimizi gedib heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə də ona yapışdırmalı, qoşmalıyıq. Bizim özümüzün dilimiz var. Bu dil də bizim dilimizdir. Mən bunu demişəm, yenə də deyirəm, - türk dilləri qrupuna məxsus olan digər dillər, ola bilər, həsəd apara bilərlər ki, bizim dilimiz nə qədər zəngindir.

Mən hər bir dilə öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm. Amma hesab edirəm ki, öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik. Çünki bu, zəngin dildir, artıq dünyada tanınmış dildir. Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb. Bu reallıqdır. Mən keçən dövrü kənara qoyuram, - 60 il ərzində bu, mövcud olmuş reallıqdır. Günü –gündən, aybaay inkişaf etmiş reallıqdır.

Azərbaycanda rus dili nə qədər hakim oldusa da, vaxtilə Azərbaycanda nə qədər çalışdılar ki, Azərbaycan dilini sıxışdırıb çıxarsınlar, rus dilini geniş yaysınlar, amma biz

dilimizi qoruduq, saxladıq. Biz dilimizi itirmədik. İndi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri öz dilimizdə ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir. Bu, iqtisadi, başqa nailiyyətlərin hamısından üstün bir nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var və o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik.

Ona görə də bir də deyirəm – tarixi keçmişimizə, əcdadlarımıza böyük hörmət və ehtiram hissini bildirərək, bu gün biz tarixi bir addım atmalıyıq: müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Mən hesab edirəm ki, biz bu layihəni bu gün hazırlayarkən 23-cü maddəyə baxıb onu bəlkə də bir az təkmilləşdirmək, genişləndirmək olar. Hər halda bunu qəbul edirik, referenduma veririk. Bəli, qoy xalq öz sözünü desin. Ancaq biz də xalqın nümayəndəsi, cəmiyyətin üzvü kimi, eyni zamanda xalq tərəfindən böyük səlahiyyətlərə malik olan şəxslər kimi bu gün öz fikrimizi deyirik. Əgər etiraz yoxdursa, bununla da bu məsələnin müzakirəsini bitirək.

* * *

Qısa fasilədən sonra iclasda yeni konstitusiya layihəsi mətbuatda dərc edildikdən, ümumxalq müzakirəsinə verildikdən sonra onun barəsində konstitusiya komissiyasına daxil olmuş təkliflərin, əlavələrin, dəyişikliklərin müzakirəsi başlandı.

Prezident Aparatının şöbə müdiri Şahin Əliyev yeni konstitusiya layihəsinin ümumxalq müzakirəsinin nəticələri barədə məlumat verdi.

Sonra ayrı-ayrı maddələr barədə verilən təkliflər, əlavələr, dəyişikliklər hərtərəfli müzakirə olundu.

İclasın sonunda konstitusiya komissiyasının sədri, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev layihənin son variantı üzərində işin başa çatdırılması ilə əlaqədar olaraq işçi qrupuna lazımı göstərişlər verdi.

MÜNDƏRİCAT

Heydər Əliyev və Azərbaycan dili	4
Azərbaycan dili ilə hər birimiz fəxr edə bilərik	14
Heydər Əliyevin taleyüklü məsələlərin həllində rolu	30
Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin nəzəri məsələləri	40
Dövlət dili milli – mənəvi sərvətimizdir	48
Azərbaycan dili milli varlığımızdır	66
Bunlar tarixi həqiqətdir	86
Ziyalılar yeni konstitusiya layihəsini müzakirə edirlər	96

Buludxan XƏLİLOV

AZƏRBAYCAN DİLİ:
milli varlığımız,
mənəvi sərvətimiz

Bakı – 2013

Çapa imzalanıb: 15.XI.2013

Ölçüsü: 60x90 1/16

Ümumi həcmi: 16,75

Sayı: 500

Ofset çap üsulu